
Արայ Գեղեցիկ

Համեմատական-Քննական Ուսումնասիրություն
Գրեց Դոկտ. Հ. Աղեքսանյան Վ. Մատիկեան

Մխիթարեան Տպարան

Վիեննա 1930

Solar Anamnesis Edition

CC0 1.0 Universal

Բովանդակության աղյուսակ

1	Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին	7
1.1	Գրական աւանդութիւն	7
1.2	Ժողովրդական աւանդութիւն	12
1.3	Շամիրամ	25
1.4	Արալէզները	51
2	Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եւ Համեմատութիւններ	78
2.1	Արայ Գեղեցիկի համապատասխան առասպելներ	78
2.2	Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ	110
2.3	Արայ անունը եւ իր ծագումը	135

Յառաջաբան

Ներկայ Ուսումնասիրությունս, որ 1923-ին ի վեր «Հանդիսի» մէջ պարբերաբար հրապարակուեցաւ, ցաւալի է, որ ինծմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբս գործը իր միութենէն ոչինչ տուժած է, սակայն դժբախտաբար նոյնը չէ կարելի հաստատել նաեւ տպագրական թերթերուն թուղթին միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իւրաքանչիւրը կարծես պաշտօնը ստանձնած ըլլար Աստուծոյ տնտեսական տագնապին դրոշմը կրելու իրենց ճակտին: Տպագրական ուղղութիւններու առանձին ցանկ մը կաղմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մտադիր կ'ընեմ որ տպագրական 12^{րդ} թերթը մամուլ տակ դնելու միջոցին սխալմամբ տողերու երեւառաջութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ էջ 179-180 իմաստի բաական մեծ խանգարում մտած է. «Հանդիսի» մէջ արդէն անգամ մը ուղիղ տպուած նախնականը ստանալու համար պէտք է էջ 179-ի կերջին տողը յաջորդ էջին 5^{րդ} տողէն կերջը զեպեղել. յետոյ էջ 6ի «Պղպտունի քով»-ը կարդալու է «Պղպտունի քով»:

Հոս պատշաճ կը համարիմ յիշատակել երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեանս ընթացքին անմատչելի մնացին ինծի. մին է Արարապ Ամսագիր, էջմիածին 1918, ուր Լ. Մելիքսէթ Բեկեան Արալեզներու հայոց «Մի քանի խօսք Առեզի պաշտամունքի մասին» անունով յօդուած մը հրապարակած է. իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, Kaukasische Forschungen, 1. Teil, Georgische und Mingrelische Texte, Wien 1919: Առաջնոյն մէջ Մելիքսէթ Բեկեան կը խօսի Արխագներու «Ալըշկինդր» շնաստուածներու մասին եւ զոյց մըն ալ կը հրապարակէ, ուր իբր հերոս կը ներկայանայ Ասլան, որ «բոլոր դեւերը կը սպաննէր. «Օր մը գողունի կերպով մօտեցան եւ կապեցին մեծաքսէ ժապաւններով եւ կտրացնելով՝ սպաննեցին նրան եւ ձգեցին խորը ջրիոր փոսի մէջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտրեցին իրենց տիրոջը, բայց չկարողացան հանել ջրիորից: Շները երեք օր երեք գիշեր լիզում էին Ասլանին, որի վերադարձին եւ կեանքը եւ տեսողութիւնը.» անդ 125-126: Այս հեղափոխական զոյցին նման նիւթով կը զբաղի նաեւ Dr. Bleichsteiner-ի թարգմանութեան հրապարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական զոյցը, որ սակայն աւելի սերտ աղերսի մէջ կ'երեւայ ուսումնասիրութեանս էջ 32-40 ներկայացուած Քոյր եւ եղբայր զոյցին հետ: Dr. Bleichsteiner-ի գործը երբ ձեռքս անցաւ, իմ հրապարակածս արդէն տպուած էր: Զոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքովս: Առաջին մասն է բուն հեղափոխականը, որ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Այրի մը որդի մ'ունէր, որ որսի ժամանակ տեսնելով որ գոմէշ մը եւ անոր ծագը վագրէ մը գիշատելու վրայ են, կը յարձակի եւ վագրը կը սպաննէ: Գոմէշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ տղուն եւ իբր վարձք իր ծագը կու տայ անոր Քիչ արեւնէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէշը հրաշալիք մըն է ահագին ուժով եւ ամէն բանի կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով կու գայ կը հասնի մինչեւ ծով մը, զոր վ'անցնի ու դեւերու թագաւորութեան տէր վ'ըլլայ: Բայց իր սխալովը գոմէշը ծովէն ելած վիշապաձգէ մը կը սպաննուի, որ վերջին շունչը չտուած՝ հերոսին կը հրամայէ, որ իր միօր ուրիշ, որպէս զի անով իր ոյժը ստանայ եւ ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ երկու շնիներ յառաջ կու գան:

Յետոյ կ'երթայ մայրը կը բերէ, որ վիշապաձգէն խաբուելով՝ տղան սպաննել կ'ուզէ: Իմ հրապարակած զոյցիս պէս իոս ալ հերոսին կեանքին դարանակալը (հոս մայրը) երեք անգամ հիւանդ կը ձեւանայ եւ առողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրապարակածս քիչ մը տարբեր են: Առաջին անգամուն մայր խոզ մը կ'ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարգ մը եւ ետորդին՝ անմահութեան աղբիւրէն ջուր: Միայն վերջնոյս առթիւ հերոսը Սցիս-Ունախավի

(=արելն չտեսնուած) աղջկան կը հանդիպի, որ զինքն կը զգուշացընէ, բայց նա միտ չի դնել. ասոր վրայ աղջիկը կախարդական գաւազան մը կու տայ իրեն, որով լեռը երկուքի կը ճեղքէ եւ անմահութեան ջուրէ կ'առնու, բայց անկից դառնալու միջոցին՝ շնիկները փակուած կը մնան: Մայրը ճարահատ տղուն ոյժը փորձել կ'ուզէ՝ շղթայով մը ձեռքերը կապելով, երբ չոռոռոյ անգամուն տղան չորեքսարիկ շղթան ալ չի՝ կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուրտած վիշապածուկը դուրս ցարկելով զինքն սպաննել կ'ուզէ, բայց նոյն միջոցին շնիկներն կու գան եւ իրենց տէրը շղթաներէն կ'ազատեն եւ վիշապը պատառ պատառ կ'ընեն: Երկու զրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են եւ յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններու իջնալ աւելորդ կը նկատեմ եւ յառաջաբանի մը սահմանէն ալ դուրս:

Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յաւելումներուն կը կցեմ նաեւ ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է. այսինքն՝ էջ 233ին «Արտիսի առասպելէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Արտիսի ծննդականը չի գտներ» խօսքը իր այս ընդհանուր եւ բացասական իմաստով ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադիր եղայ ուրիշ տարբերակի մը համաձայն (Arnobius, 5. 14) դիցուիին անդամը ոչ միայն կը գտնէ, այլ եւ առանձին արարողութեամբ ալ կը թաղէ: Թէեւ գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ տեսակէտներով Առնոբիոսի դիցաբանական տեղեկութիւններուն ընդհանրապէս կասկածով կը մերձենան, բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իր ըսածները գէթ ինչ ինչ քաղաքներու համար որոշ հիմ մ'ունին:

«Նիւթերու եւ անուններու ցանկ ին մէջ առնուած են ինչ որ դիցաբանօրէն նշանակութիւն մ'ունի ուրիշ կարգի նիւթերէ միայն կարելիութիւնը:»

Հեղինակը

Ներածոիրթին

«Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումն է, որ առաջիկայովս կը կատարեմ: Նոյն աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթէ՝ թէ՛ կրօնի եւ թէ՛ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհահայեացքին հետ կը նոյնանայ, մատնանիշ ընել նաեւ այն աշխարհահայեացքն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Յորչափ որ այս կարեւոր խնդիրն իւր գէթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձենալ, զայն քննել եւ իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացընել: Վասն զի ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհահայեացքով մը սկսած է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի բազմապիսի եւ բազմերանգ թելերովը պէտք է որ երթայ ամփոփուի դիցաբանական շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբեք վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսինքն հայ դիցաբանութիւնն ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացընեն առանց գլխու եւ առանց գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի է: Անոր համար ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դէմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն եւ կենսագուրկ կմախքներ եւ կամ մէյմէկ անիմաստ ցնորքներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն իրենց առեղծուածային բնոյթով լուսաւորելէ աւելի կը մթագնեն: Ժողովրդական ամենահին բայց եւ կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն եւ անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալի կեանքին լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին մեզի կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակէտով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր: Հարկ կ'այ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ ծնանող եւ կերտող նախապատմութեան հին կեանքը տակաւին բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ ազդած է նա մեր մշակոյթին վրայ եւ այսօր իսկ անոր աղբեցութիւնը կարծուածէն աւելի մեծ է: Քաղաքակրթութեան տերեւներով եւ դալարագեղ կանանչութեամբ ծածկուած մարդկային սովորական տեսութենէն՝ կը վազէ նա անարգել պղպշուն առուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հովիտէն եւ երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր խոր անկողնէն՝ ցուցընելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի, թէպէտ ոչ այնչափ վճիտ եւ կենսունակ, ինչպէս յառաջ, բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ ժողովրդեան սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Ե. Լեւնան բնաւ չի ծայրայեղեր երբ իր Հայաստան ըրած

ճամբորդության տպաւորութիւնները Archiv für Religionswissenschaft¹ թերթին մէջ հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ Հայերը իբրեւ քրիստոնեայ շատ խիստ են եւ հաւատարիմ, բայց իրենց շատ մը բարքերով եւ հայեացքներով հեթանոս Հայէն տարբերութիւն չունին:

Վերը յիշուած աշխատութիւնը կարդացողը դիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուածներուն ճշմարտութեան: Անդրագոյն զօրաոր ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաեւ առաջիկայ ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնական մէկ հետեւութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր դիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է որ իր քնքոյշ եւ հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցնէ Հայուն խրոխտ բայց եւ մաքուր եւ ազնիւ հոգին: Այս առասպելական դէմքն իբրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրկեանը, երբ մեր նախնիներն իրենց շրջուն կեանքին վերջ դնելով տեղաւորուեցին վերջնականապէս հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիրազգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ ծաղկապսակ հովիտներէն եւ չքնաղ գեղեցկութեամբ պծնուած երկնաբերձ հսկայ լեռներէն, որոնք օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամուր ապաստանարանի դեր ալ կատարել: *Արայ Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ հայ ազգին ծագման մթին դարերը թեակոխել եւ քննել:* Եւ ինչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին ուրացան եւ ասորական ապրանք մը նկատեցին:² Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ոմանցմէ ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդախօսական կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ: Սակայն քննութիւնը հոս շուտով մթութեան վարագոյրը վերցուց եւ ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան բեկորներուն ամէնէն ազնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ: Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի եւս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձեւին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ եւ հետեւաբար՝ հնբերոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր:

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ եւ յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական աւանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, զտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ եւ իրեն չի վերաբերիր մէկ խօսքով մատնացոյց ընել գէթ աղօտ կերպով այն առասպելն, որ Դ-Երդ դարերու հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր

¹1903, 1., 1:

²Եր. Տէր-Մինասեան. Բաբելոն եւ Սուրբ գիրք, Յաւելուած Գիլգամեշի վեպը, Վաղարշապատ, 1908. — Բասմաջեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, էջ 81-82. — Նաեւ՝ Համեմատական հետազօտութիւն մեր Յարալիզաց եւ Բաբելացոց Մերովնաքի, վենետիկ 1898:

առարկաներէն մէկն էր եւ զինքն կարծուածէն աւելի կը զբաղցընէր: Սակայն հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճռոտ խնդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բանալին մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը պիտի ընծեռէ, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները մթին կը թողուն, ամբողջացընել պակասը եւ հետեւիլ պատմական այն յառաջատուութիւններուն, որոնցմէ անցած է Արայ Գեղեցիկը մինչեւ որ Երդ դարուն իր վերջնական կերպարանքն ստացաւ: Այս համեմատական քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական եւ այն շատ շահագրգռական հարց մը, այսինքն՝ Արայ Գեղեցիկը Պղատոմէնի քով. ամէնուն պսակը պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբողջին վրայ, ուր պիտի աշխատինք նաեւ Արայի անուան դժուարին հարցը լուծել:

1 Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին

1.1 Գրական աւանդութիւն

Արայի աւանդավէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եզնիկ եւ խորենացի, որոնց մէջէն կարելորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է. այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է:³ Եզնիկ թէլ առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն անելի հարեանցի կը շօշափէ, իսկ խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն Անանունի հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժէքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր խորենացոյ հանդէպ բռնած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս անիրաւ ալ երեւայ կարգ մը գիտնականներու, որոնք խորենացոյ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած եւ մասամբ նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրադիր գահը փրկելու համար: Սակայն կը յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի գայ որ հայ *առաջին պատմագիրը, հայ հերոդոտոսը Խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս*, հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն անելի ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարգուած այն պատմագիրը, որ լայնամիտ հեռատեսութեամբ եւ Երդ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու քով չտեսնուած քաջութեամբ յանդըգնութիւնն ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց զանց առնելու ազգային հին հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն, որոնց մինչեւ իսկ Եզնիկ հեռուէն միայն մօտեցած է: Cuique suum սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացոյ պատմական արժէքն ոչ որ կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի Կորեան եւ Ղազար Փարպեցոյ ծայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արծագանգի դեր կը կատարէ Խորենացին, հետեւող է եւ աշակերտ, հակառակ իր իսկ կամքին եւ բաղձանքին:

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանունի եւ Խորենացոյ Արայի նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ կողմանէ անելի եւս շօշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանունի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը որուն Գեղեցի⁴ գրեթէ 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ անելի դիրքութեամբ եւ վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձենալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գեղեցիկ Արամայ որդին է, «որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարադ»,» այսպէս կը շարունակէ Անանուն. «Եւ Շամիրամ կինն Ասորոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի

³Հմմտ. Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ Կեղծ Սեբէոս, Վիեննա 1913 (Ազգ. Մատենադր. Թ. 70):

⁴Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:

կատարեսցէ զկամս նորապոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ տռփեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: Զի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նմա այր ոք ամենեւին՝ այր պատկերաճոխ, յէ առ նա հրեշտակս պատարագաք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ, ապա առնու զգաւսն իւր Շամիրամ, եւ զնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն Արայի, հարկանէ զգաւսն եւ սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին: Եւ հրամայէ Շամիրամ տանել զդի նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց եւ ասէ. Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի. Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն, հրամայեաց զաղտնի ընկենուլ ի վիհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ համբաւ հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոց եւ յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի ծանաթից նորա ցուցանէ զնա եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ:⁵»

Այս պարզ, անբռնազբօսիկ եւ՝ դուրս հանելով քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովրդական պատմութեան փոխարէն Խորենացին մեզի կ'ընծայէ բան մը, որ ամէն կարեւոր հարցերու եւ պարագաներու մէջ Անանունէն կախում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ մը աննշանակ խոտորումներ, որոնք սակայն՝ ինչպէս ակնյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած զուտ անձնական խորհրդածութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. համար Եւսեբիոսէ քաղած ծանօթութիւններ: Այսպէս Խորենացին շեղելով Անանունէն, որուն համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլորովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Շամիրամի ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան տակ կ'իյնայ, կը գրէ. Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնայն իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մտի, ի զրուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն (այսինքն հայ ցեղն անճէտ ընելու միտքը)... եւ համարձակութիւն տայ նմա (=Արամի) վարսակալ ածել մարգարտեայ եւ *երկրորդ նորա կոչել*:⁶» Որ է ըսել՝ Խորենացոյ համաձայն թէ՛ Եւսեբիոսի ամբողջական գրաւումը Շամիրամէն կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն⁷ գիտէր որ Նինոս *Բէղեան* այսինքն Բէլի սերնդէն կ'անուանուի, այն Բէլին, որ ըստ իր առջեւ եղած հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պատերազմի մէջ ինկած էր. հետեւաբար ըստ Խորենացոյ Նինոսի պէս քաջ թագաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն եւ պիտի ուզէր վրէժը լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ հայ աղբիւրին Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ չեն ունեցած, բայց միւս կողմանէ Եւսեբիոսի համաձայն⁸ Նինոս Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերին իշխանութիւնը

⁵ Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս. Վիեննա 1913, էջ 80-81:

⁶ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց. Տիֆլիս 1913, էջ 44:

⁷ Անդ, Բ, էջ 62. Ա, 82:

⁸ Անդ, Ա, էջ 98. Նաեւ Բ, էջ 62:

ճանչցրնել կու տայ Հայաստանի վրայ, թողլով զէնքի ուժով ամբողջական գրաւումը Շամիրամին: Անոր համար Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի Խորենացին. «Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ. որպէս եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն եւ բորբորիպոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրեպէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն զեղեցիկ... կամ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա եւ դառնալ մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ ի տեղի իւր» (էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած մը բազմաթիւ միջարկուած յաւելումներով, որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրեպէ փախչիլլօտար աղբիւրէ է, իսկ միւսները ամէնն ալ լոկ անձնական անդրադարձութիւններ են եւ ենթադրութիւններ եզրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ Անանունէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդանութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանունէն, բայց անոր չհակասելու համար կամ նկատելով Շամիրամի անազատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Շամիրամ իր սէրը կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի է, Արայ Շամիրամի բաղձանքը յանձն չառնլով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ Արայի դէմ Արայի դաշտին այսինքն Այրարատայ մէջ: Հոս ալ Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ եւ այն՝ շատ անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, զնա եւ ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ գրռամբ ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ...: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել զԱրայն (էջ 49):» Խորենացին այս կտորով միայն բաւականէն աւելի կը ցուցնէ թէ ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն չէ առած առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենատարրական օրէնքներն, որոնք կը տիրեն նման առասպելներու մէջ: Հերոսուհին բարկացած է Արայի դէմ եւ բարկութենէ պատերազմի կ'ելլէ հոս այլ եւս սիրոյ եւ խանդաղատանքի տեղի չկայ: Այս է առ հասարակ ամէն դիցաբանական դիցազներգական առասպելներու լեզուն. Հերոսը կամ Հերոսու հին կը սպաննէ իր հակառակորդը, որ սակայն մահուրնէ վերջը սովորաբար յարութիւն կ'առնու: Աւելի անյաջող է յաջորդ յաւելուածը. «Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զվէրսնորա եւ կենդանացի» (էջ 50): Խորենացին Անանունի վերջին հատուածը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Արայի մահուան վրայ Հայերն ա ելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի» պատգամը կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իբրեւ Արայ Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդեռ՝ ինչպէս հիմայ պիտի ցուցնենք, Անանունի այս վերջին հատուածին տակ բոլորովին ուրիշ ծագում կայ: Քմաճին յաւելուած մըն է նոյնպէս Խորենացոյ՝ «աստուածոցն իմոց» ը, զոր Բասմաջեան զարմանալի կերպով իբրեւ ապացոյց կ'առնու Արալեզներուն

ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը ցուցնելու համար:⁹

Խորենացոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յաւելումներով եւ քմածին մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կնճռոտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու յարակից պարագաները լուսաւորել: Թէ ինչ վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմարտութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել: Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս շեշտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թէ հայ պատմաքննութեան եւ թէ միանգամայն հայ մատենագրութեան պատմութեան: Պատմախոյզներու ակամայ սայթաքումներն տակաւ կը նուազին այնուհետեւ եւ Խորենացոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ անելի որոշ եւ անհատական գոյներով կ'արտայայտուի:

Անանունը Արայ Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ զինքը ներկայացընելիբրեւ ամենահաւատարիմթարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սովորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր Խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իբրեւ քրիստոնեայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորադարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբուռն սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարքերու յարած էր եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարելոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ոք կրնար ի հարիէ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուն նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաեւ Ագաթանգեղոս,¹⁰ երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին՝ լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի:» Այս քրիստոնէական տիրող ըմբռնումն Անանունի միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչեւ անգամ յարութեան աւանդաւէտն, որ իր քրիստոնէական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իբրեւ ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի դիակը թէեւ իր գաղափարով կը նեխի եւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը

⁹ Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 5:

¹⁰ Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. Տիդիս 1909, էջ 33:

իբրեւ իրական Արայ մէջ տեղ հանել կու տայ, որով թէ իր քրիստոնէական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ չափով մը նաեւ առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին Երդ դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերին իմ կարծիքովս՝ Արայի գոյութիւնը, անոր չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն եւ այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ դիցուիիէ մը սիրուիլը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը. բայց յետոյ վերնատան մէջ Արալեզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Անստոյգ կը մնայ միայն այն թէ Արայ Գեղեցիկն արդեօք հայ հին թագաւորներու ցանկին մէջ մուծանողն առաջին անգամ ինքն Անանունն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, հաւանականը վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արայ Գեղեցիկն իրօք յարութիւն առած է, կը ցուցուի նաեւ Եզնիկէն. «եւ ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Եզնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ *վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի դնիցի թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ զոր արալեզն կոչեն*. այլ ամենայն՝ առասպելք են» էջ 99: «Միթէ եւ զարալիզէն եւս ոք կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ *յառաջին ժամանակսն արալեզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին*, արդ' ընդէր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ո՛չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, *դիւցազունք էին: Եւ մեք զդիցն իսկ պահանջեսցուք ի նոցանէ*: Մարմնաւորք էին արդեօք դիքն, թէ անմարմինք» էջ 100: Այս շատ հետաքրքրական հատուածով ոչ միայն Արայի յարութիւն առնլու ամանդութիւնը յայտնանդիման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման Արա Գեղեցիկը *աստուածազգի* կամ *աստուած էր* եւ 2. թէ ինքն իսկ Եզնիկ զայն աստուածներու կարգը կը դասէ երբ իրեն եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, *դիւցազունք էին*» առարկութեան իբր պատասխան անմիջապէս աստուածներու վրայ կը դարձնէ իր խօսքը եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ ցուցնել թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիս անուանէին» (անդ): Որ է ըսել՝ եթէ Երդ դարու քրիստոնէայ Հայաստան Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած մարդ դիւցազն մը կը նկատէր, Գրդ դարու կամ աւելի ճիշտ նախնի հեթանոս Հայը զայն կը համարէր *ազգային պատերազմիկ աստուած մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կենդանանայ*:

1.2 Ժողովրդական ասանդություն

Արայի Երդ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումն տալեն յետոյ՝ բնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան գրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ ասանդավէպ մը,¹¹ զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով Կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան զայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ զանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լալայեանց պաճաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չղնել՝ ի հարկէ առանց գրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու ասութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ ասանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկագագաց եւ վսեմ հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյններու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցաւինք որ Լալայեանցի տուած երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ ասանդավէպիս, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Ջրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ'ապրէր Արամ թագաւորը *Մուսու քաղաքը որ է Նինուէ*: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալեգարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի դրկել, որ աչքի դեղ ունի եւ կրնայ զինքն երիտասարդացընել: Արամ յանձն չ'առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է եւ թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Ասկայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ եւ Արայ իր երկու երէց եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի *վան*, որ Շամիրամի *մայրաքաղաքն* է եղեր: ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ դեւեր են եղեր: Ասոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք սովորաբար եւ այն՝ ցերեկին դուրս կ'ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելովը կը յաջողի բերդերը մտնել եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երէց եղբոր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամէնէն գեղեցիկն է եւ անունը Ջուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաւման ժամանակ գրոյցը Արային եւ աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝ դեւը տակաւին դուրս քլլալուն՝ Արան կը հարցընէ աղջկան՝ «Այսօր ի՞նչ կողմն է գնացել նա:» «Դէպի արեւմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա կը հետեւցընէ, «ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ:» Ասկից կը տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելիս մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (Motiv), որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ եր տանին կը հասցընեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝ բայց յատկապէս աստղներու արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենագոր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները միշտ դէպի արեւմուտք կ'ընթանան

¹¹Ազգ. Հանդէս. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

եւ սանդարամէտ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'ելեն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամետ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամէն *անձնաւորուած լուսաւոր* երեւոյթ վիշապներէ եւ դեւերէ կը հալածուին, յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Զուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ կը տրտմի եւ կ'աշխատի զինքը ետ կեցընել: «Շամիրամի մօտ, կը բացագանչէ Զուարթ, վայ ինձ, դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը մոռանաս հորդ էլ, ինձ էլ: Երբեք, կը պատասխանէ Արայ, թող վկայ լինին *աստուածները*, որ նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող խլել ինձ քեզանից:» Զուարթը ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի չգացած հանդիպիլ անպատճառ պեզարդ ծերի մը: Արայ կը խոստանայ կատարել իր բաղձանքն ու կը մեկնի: Կը հասնի վերջապէս ծերունւոյն եւ կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ. «Դժուարին բան խնդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թոչունը իր թելով, օճը իր պորտով չեն կարողացել Շամիրամի երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան ունի սահմանի վրայ: Զորրորդը ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրտնիլ: Բայց ես քեզ խոստացայ չմիասել... եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին սպաննել ես, մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք եւ ինչ կերպարանք կամենանք, կ'ընդունինք նրանք, դեւի կերպարանք էին մտել սահմանը լաւ պահպանելու համար:» Ապա կը հրամայէ որ քովն եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ անկից 40 տերեւ քաղէ: Արան կը կատարէ հրամանն եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն մէկը շրթունքներուն մէջ դնէ եւ մտքէն չար բաներ չանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ «եւ իսկոյն աշխարհն սկսեց աչքի առաջով. անցընել, ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դողդոջուն անցաւ առջեւից, ահա եղբայրները ուրախ զուարթ իրենց կանանց հետ եւ ահա Զուարթը, թախիծն երեսին:» Ամէնէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ, բայց անով զոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ զինքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու պահուն, «դու հանիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ շրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած Շամիրամի գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը ննջէր, «կռացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (=համբուրեց) եւ իւր *մալրանին դնելով նրա մալրը, նրանն ինքն առաւ*՝ եւ շտապով հեռացաւ ննջարանից:» Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ մինը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշտներն իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արինը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա էր, որ տեսայ, այն ինչ թոչուն էր որ ձեռքիցս թոցրի:» Ապա զօրք ժողոված պատերազմ կը հրատարակէ Արամի դէմ:

Արայ Զուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ եւ աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Արամի խորհուրդ կու տայ *չպարերազմիլ*. «Ուշ է, հայրիկ, ոչ ես, ոչ քո

*թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել, մինչեւ մենք կը պատրաստուենք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր բոլորիս գերի կը տանի:»... միայն ինձ թոյլ տուի մենակ, անգէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Արամ չ'ուզեր, ըսելով որ Շամիրամ զքեզ պիտի չարձակէ արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան հայոց գահն ու հայոց զօրքը:» Արամ ստիպուած թոյլ կու տայ եւ Արայ 30 հոգւոյ հետ կ'երթայ Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինքն տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք տարի քովը կը պահէ: Երրորդ տարին Արայ ծպտուած կը փախչի Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն երկրորդ անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրամայէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը: «Միայն զօրքի գլխաւորին, որ երկար մազերով, բարձրահասակ եւ աննման մի երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք:» Սակայն Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ Շամիրամ կոծով ու ողբով *զինքը կը Թաղէ:**

Աւանդավէպ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս դիցաբանական գծեր մարգարիտներու պէս ասդին անդին ցիր եւ ցան սփռուած են ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն զատ նաեւ կախարդական միջոցով մը ամրողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Շամիրամ եւն Արայի աչքերու առջեւէն անցնելը, որ Ողիսեսի սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցնէ: Սակայն ամբողջ պատմութեան իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործը է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու հետ: Հիւսողին անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին անտեղեակ չէր հայ գրաւոր աւանդական պատմութեան: Արամ, Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն (folkloristisch) խօսելով անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած Նինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր գրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սովորաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ կամ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կամ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբն ինչ եւ մերձաւորութիւն մը կամ նմանութիւն մը ունենալու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն շփոթութիւնն, այսինքն Նիուէի Հայաստանի եւ Վանայ Շամիրամի մայրաքաղաք հռչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պատմողներու տգիտութենէն, հոս թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն ազդուած Խորենացոյ աւանդութենէն, որ Վան Շամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Շամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճանչնայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւելցումն է խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան թագաւոր եղած ժամանակը կը դնէ. Խորենացին ալ նոյնը կ'ըսէ, այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ Նինուսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս աստուածներն վկայ կոչելը, բայց մանաւանդ Շամիրամի Արան թաղել տալը: Ներելի է

կարծել թե՛ հայ ժողովուրդն այսպէս խայտառակ կերպով վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած ամենանշանաւոր հերոսին կեանքին: Եթէ իբրեւ պատ մական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունէ. նար Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ հակառակորդէն սպաննուէր, հայ ժողովուրդն՝ եթէ երբեք զայն դիցաբանական գրոյցներու նիւթ ընէր, անշուշտ հնարքը պիտի գտնէր կերպով մը զինքն ապրեցընելու, ինչպէս ըրած են մեր հեթանոս նախնիները զինքն յարութիւն առած նկատելով: Ինչ ըսենք այն հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ ոչ միայն Շամիրամը կը համբուրէ գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանոյն հետ, որոնք երկուքն ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին առասպելին նպատակին, որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը չսիրելուն համար կը մեռնի: Շատ անելի անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն յուսահատ խորհուրդն որով նա Արամը Շամիրամի դէմ պատերազմելէն ետ կը կեցընէ: «Ուշ է հայրիկ ո՛չ ես ո՛չ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել.» եւ կուզէ խնդիրը բանակցութեամբ լմնցընել կամ գերի երթալ: Լաւ է ինքս գերի յինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան Հայոց գահն ու Հայոց զօրքը:» Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ գրոյցներու հոգւոյն: Իրական հերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լալայեանցի Արան կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը որ մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած պարզ դիցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ:

Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ մըն ալ էս. Լեւոնեան¹² գտած կը կարծէ եւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի (Հայոց ծորի մէջ) շատ խելացի եւ զօրաւոր թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, օր մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թագուհւոյն, որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր կը դրկէ անոր եւ ձեռքը կ'ուզէ: Վանի թագուհին թէւէ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որպէս զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ չիյնան, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժելէ վախճալով՝ ազատելու համար դժուարին պայման մը կ'առաջարկէ: Գացէք, կ'ըսէ պատգամաւորներուն, եւ ձեր թագաւորին ըսէք թէ կ'ընդունի թագուհին իր առաջարկը, եթէ իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ ակը) մաս մը ջրանցքով Խոշապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերդ եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հանէ: Թագաւորը շուտով կը կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին զարհուրած ու շփոթած եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ'ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն ինք զինքն բերդէն վար կը նետէ եւ կը մեռնի: Եղածին վրայ թագաւորը սաստիկ կը ցափ, բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թալիսմաններով զայն կենդանացընեն. տեսնելով որ չեն կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս իր այս համառօտութեան մէջ իսկ Լալայեանցի հրատարակածէն անելի հետքերական է, հետեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան արժանի ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական նկարուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան

¹²Վանտոսպ 1911, էջ 2-4:

պատճառաւ: Արայի աւանդավէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը *սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացրնեն:*

Անստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը շնորհէր մեռած թագուհւոյն: Դերերու շրջումը, որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ զարտոնութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցառ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելս Արայի աւանդավէպին մէկ տերբերակը համարիլ, ինչպէս Լեւոնեան միամտօրէն կ'ընէ առանց նկատողութեան առնելու որ հոս սիրողը՝ այսինքն թագուհին *յուսահապտութենէն* ինք զինքը կը սպաննէ, մինչդեռ Արայի աւանդավէպին մէջ Արայ կը մեռնի *պարերամի* հետեւութեամբ եւ պատերազմը Արայի առասպելին համար *հիմնական նշանակութիւն* ունի: Անհնար է ուրեմն այս կարեւոր պարագան անտես ընելով երկուքին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել. կամ՝ այս կէտիս մէջ առասպելը վնասուած յատարարելու ենք, որուն բաւական պատճառ չունինք դժբախտապար:

Առասպելս հետաքրքրական համարելուս բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւսուած *վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական աւանդութիւնն* է: Զարմանալի է, որ ըստ քրդական աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը ջրմուղները, մինչ անդին Լեւոնեան քրդական երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (*անդ. էջ 2*), որ հայկական աւանդութեան պէս Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթէ Ոստանէ = Գմբէթը Ոստանին
Ճուհա Շահմիրանէ = Առուն Շամիրամին
Մկզկիաթէ խիզանէ = Մզկիթը խիզանին
Տարինջ Եպնեանէ = Սանդուխը Պնեանին
Ուր փրէ Պաթմանէշ = Ուր կամուրջը Պատմանին
Կեաթ խարապ նատըպէն = Բնաւ պիտի չաւրուին:»

Քրդական «Շահմիրան»ը պարսկական «Շեմիրան» ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը նշանակէ Շամիրամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմուղ ներու շինութեան քրդական աւանդութեան այս վերջին ձեւը հայկական աւանդութեան մէկ արձագանգն է: Այս պարագային բնական է մեր առջեւ երկու հնարատրութիւններ պիտի ելլեն. երկուքէն որը նախնականին եթէ ոչ իսկական, գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձեւը մեզի կ'ընծայէ, հայկականը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ ըլլալու էր: Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, ջրմուղներու շինողը Մինուաս Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջութեան եւ զօրութեան կողմանէ՝ գէթ զրոյցին

նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի մնար: Բաց ասկից որովհետեւ Անանունը Շամիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ Երդ դարուն իրօք գոյութիւն ունենար նման ամանդութիւն մը, եւ միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոդոր Սիկիլիացիէն բայց մասնաւորապէս Եւեբիոս Կեսարիացիէն,¹³ որ Խորենացոյ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ Շամիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ Վանի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմն թողլով ազգային բնիկ ամանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորջորջուած առասպելին անելի համապատասխանէր: Խորենացոյ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր ամանդութիւն մը ծագիլ՝ եթէ նկատողութեան առնունք այն ազդեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ: Ես կ'ասկածով կը վերաբերուիմ Խորենացոյ ջրմուղներու ամանդութեան, պարզապէս իր հանրածանօթ անվատահեղիութեան եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմութեան մէջ, նկատելով, որ հաւանօրէն վաղուց արդէն մուտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մէծ եղած է նաեւ իր ազդեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր գրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքս Խոտորջուր եղած միջոցիս. իբր գրոյց թէեւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական ամանդալէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ գրոյցս անհամեմատ անելի նշանակալից է նոյն իսկ Արայի ամանդալէպին համար, առանց նկատողութեան առնլու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ *յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ*:

«Կար չկար, կ'ըսէ գրոյցը, թագաւորը մը կար որ երեք որդի ունէր: Կրտսերը օր մը պալատէն վար նայած ատեն՝ կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բռնաներու վարը դաշտին մէջ մաղ կը շինեն: Ամէնէն անելի աչքի կը զարնէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ կը սիրէ եւ կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի եւ կը հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ'ըսէ այն ատեն կրտսեր տղան, եւ տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ'ուզեմ իմ այս քրոջս հետ հեռու երկիր երթալ եւ հոն զինքն երջանիկ ընել: Գանձատունը կը պահպանէր ահագնատեսիլ առիւծ մը եւ բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր. մօրմէ դուրս ոչ ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաչանքներուն կը զիջանի եւ երկուքին զգեստներն ալ կու տայ եւ հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթա՞ն եւ չի լմննար, եւ այսպէս օրերով քալելէն յետոյ՝ ծովու մը առջեւ կը հասնին, որ զիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատնէ. յանկարծ ծովը կը

¹³ Ժամանակագրութիւն Եւեբեայ, 2., էջ 64:

փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արեւու պէս կը փայլէին եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թեւաւոր առիծ է եղեր այս զարմանալի էակը, որ ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի զիրենք դիմացը անցընէ: Ինչ զարհուրելի առաջարկ երկուքին համար: Սակայն առիծը կը սպառնայ զիրենք ուտել լափել, եթէ չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիծին վրայ, որ զիրենք լողալով ողջ եւ առողջ ծովուն միւս կողմը կ'անցընէ: Երկուքին ալ ուրախութեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ինչով փոխարինել իրենց եղած այս բարութեան: Բայց առիծն իրենցմէ ոչ միայն բարիք չէր սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց երջանկութեան համար: Յամաք ելլելուն պէս պատանւոյն կը հրամայէ որ զինքն սպաննէ. գլուխը զատ տեղ թաղէ, իրանն ալ զատ եւ աղիքներն ալ զատ եւ մէկ շաբաթ վերջը երթայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները: Պատանին կը զարհուրի եւ ամէն ճիգ կը թափէ բարերար առիծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու: Բայց առիծը կը պնդէ եւ պատանին ստիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

Մէկ շաբաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը բանայ եւ ինչ տեսնէ. յանկարծ հրեղէն ծի մը փոսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ եւ ապա իջնալով պատանւոյն առջեւ ծունկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան եւ իրենց վնկվնկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամէնէն վերջը կը բանայ աղիքներու տեղը, եւ նոր զարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները զէնք եղած էին, որով զինուած հրեղէն ծին կը հեծնէ եւ օդ կը բարձրանայ շրջակայ վայրերը զննելու եւ գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Քանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երփնագոյն ծառերն իրենց պատկերալի շուքն ծովուն վճիտ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպաւորութիւն մը կը թողուին մարդու վրայ: Պատանին կը դնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ եւ ուրախ, զուարթ իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պատանին որսի գացած ըլլալով՝ եւ գրեթէ ամէն օր որսի կ'երթար աղջիկը ծանձրութենէն պարտէզ կ'ելլէ եւ կը սկսի ծովը զննել. նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէն՝ ուզածը կը կատարէ եւ փերին կըտանի տունը: Փերին ինք զինքն այլ եւս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի եւ կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ եղբայրդ զքեզ կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չ'ուզէր հաւատալ, բայց յետոյ կը համոզուի ըսուածներուն եւ կ'ուզէ ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Ասոր վրայ փերին իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ձեւանայ եւ անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ եւ զքեղ հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցընէ, ինչ ունիս, քոյրիկ, ինչ կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝ հեռուն, շատ հեռուն շքեղ հրաշալի պարտէզ մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհքիս երաժշտական ամենանշանաւոր գործիքները կախուած են, գնա՛ եւ հոն եղած քնարը բեր եւ զմրկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չդառնայ:

Աղջիկը փերիին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ եւ պատանին լսելով իր սիրելոյն խնդիրքը կայծակի արագութեամբ կը նետուի ծիուն վրայ եւ օդ կը վերանայ: Եւ ինչ տեսնէ, հեռուն, շատ հեռուն սպիտակ, սիրուն եւ հսկայ պալատ մը՝ սքանչելի պարտէզով եւ շուրջը ընդարձակ, անտառ մը: Կը սրանայ դէպի վար, կ'իջնայ կ'իջնայ եւ կը հասնի պալատին առջեւ: Հոն կը թողու ծին եւ շնիկներն եւ ինքը կը մտնէ ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստէր ուրիշ թագաւորի մը նազելի աղջիկը, զոր առաստաղէն մինչեւ գետին երկարող սարդի ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն կը բաժնէր: Բարեկամ, ինչո՞ւ եկած ես, ինչ կ'ուզես, կը հարցընէ աղջիկը եւ պատանին կը պատմէ եղելութիւնը, որուն իբր պատասխան, կը խաբուիս, կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քոյրդ հիւանդ է, անիկա գքեղ սպաննել կ'ուզէ: Պատանին ասոր վրայ ինք զինքն սաստիկ վիրաւորուած զգալով՝ սուրը կը քաշէ, որ աղջիկը սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ կը հանդարտի: Դժուար է գքեղ համոզել, կը դիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ միտ դիր ինչ որ կ'ըսես: Այն պարտէզը, ուր երթալ կ'ուզես, ամէն կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փերիներ պահպանութիւն կ'ընեն. խոշոր դուռ մ'ալ ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի արջ մը եւ ցուլ մը. արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցուլին առջեւ միս, դուն միսը արջուն տո՛ւր եւ խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտի՛ր եւ քնարը ան, ինծի եկո՛ւր: Ճիշդ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս թագաւորին աղջիկը կ'ըսէ: Երբ քնարը առած դուրս կ'ելլէ, պահապան փերիները կ'արթննան եւ կատաղաբար կը սկսին իր ետեւէն վազել, բայց պատանին ծիուն զարնելուն պէս՝ օդ կը սլանայ եւ կու գայ աղջկան, որուն պահապան 500 փերիները պատանին հալածողները կը սպաննեն: Պատանին քնարն առած կ'երթայ իր քրոջ, որ տակաւին պառկած էր: Մէկ շաբաթ շարունակ քնար կը զարնէ, մինչեւ որ քոյրը անկողնէն կ'ելլէ: Պատանին հանդարտած դարձեալ որսի կ'երթայ, փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը մտածէ: Եղբայրդ, կ'ըսէ, լարած թակարդէս ազատեցաւ, բայց այս երկրորդէն կարծեմ այլ եւս պիտի չազատի: Դուն դարձեալ հիւանդ ձեւացիր եւ եղբօրդ գալու ատեն այսպէս ըսէ՛ իրեն. հեռուն շատ հեռուն դաշտ մը կայ, ուր անթիւ անհամար ոչխարներ եւ խոյեր կ'արածին: Ասոնց մէջ կայ բոլորովին սեւ խոյ մը. գնա՛, անիկա բեր եւ մորթէ՛, որ ուտեմ եւ առողջանամ: Պատանին նոյնպէս հրեղէն ծին սլացած՝ կ'երթայ կը հանդիպի թագաւորին աղջկան: Միտ դիր ինծի, բարեկամ, կ'ըսէ աղջիկը, այն հօտին երթալ շատ վտանգաւոր բան է, անոր պահապաններն են կատաղի առիւծներ, արջեր եւ բազմաթիւ փերիներ եւ քանիներ այն խոյը առնուլ ուզած եւ մեռած են: Ասկից գացած ատենդ խոշոր դաշտի մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին բարձունք մը կայ: Դուն նայէ՛, որ երթաս եւ դաշտին մէջ եղած այն բլուրին վրայ կենաս: Երբ հօտը գայ քեզի մերձենայ, դուն օդը բարձրացիր, սաստկութեամբ իջիր վար եւ բռնէ առաջին խոյը, որ խնդրուած խոյն է եւ շուտով դարձեալ օդ բարձրացիր եւ եկո՛ւր ինծի: Հագիւ թէ պատանին աղջկան ըսածին պէս խոյը առած օդ կը բարձրանայ, ահագին աղմուկ մը կ'ելլէ հօտին չորս կողմանէ, արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին գազանաբար դէպի աղջկան պալատը դիմել, բայց անոր պահապան, փերիներէն ամէն ալ կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին թագաւորին աղջկան շնորհակալ կ'ըլլայ եւ խոյն առած կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյը մէկ շաբաթ ուտելով՝

դարձեալ կ'առողջանայ եւ կեղծաւորաբար շնորհակալ կ'ըլլայ պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:

Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուրտէր պատանւոյն տունն եղած ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլեւս, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ չյաջողի, ան չեմ գիտեր ինչ ընենք: Դարձեալ հիւանդ ձեւացիր եւ եղբօրդ ըսէ որ հեռուն, շատ հեռուն լիճ մը կայ, որուն ջուրը ոսկոյ պէս կը փայլի, գնա՛ եւ ան ջրէն բեր որ խմեմ եւ առողջանամ: Պատանին թէեւկասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ սիրոյն համար այս վտանգն ալ յանձն կ'առնու եւ կ'երթայ: Կը զարմանամ քու վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ թագաւորին աղջիկը, որ յամառաբար կը շարունակես քու քաջագործութիւններդ այն ապերախտ քրոջդ համար: Այն լիճը, ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէջ մը լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայէ, որ հինգ վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պատանին ծիւղն խթան մը զարնելուն պէս կը բարձրանայ երկինք, կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը հասնի: Լիճը բնութեան սքանչելիք մը, հրաշակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկութեամբը քանի՛ քանի՛ հերոսներ կու տուեր է: Մեր հերոսը գիտնալով մօտալուտ վտանգը՝ ճեպով ջուրը կը մտնէ, կուժը կը լեցընէ եւ անգամ մըն ալ իր սքանչելի ծիւղ լողալէն վերջը՝ կը սրանայ դէպի անտառին պալատը առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հազիւ վտանգէն ազատած էր եւ շնիկներն լճակին մէջ փակուած են: Շնիկներուն կորուստին ցաւը աննկարագրելի էր, անով ինք զինքն կը մխիթարէ, որ թերեւս ազատին եւ դարձեալ զինքը գտնեն:

Փերիին ալ, աղջկան ալ հնարքներն սպառեցան եւ չէին գիտեր, ինչ ընեն: Ուստի եւ յուսահատ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝ կ'ուզեն իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան գաղտնիքն իմանալ: Եղբայր, կ'ըսէ, օր մը աղջիկը, ինչ ոյժ է այս քու ունեցածդ, որ ամէն վտանգէ եւ դժուարութենէ կ'ազատիս: Կը կապէ յետոյ հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը, զոր սակայն պատանին առանց մեծ բռնութիւն ընելու կտոր կտոր կ'ընէ: Սիրելիս, իմ ձեռքերս կրնաս միայն խոզի մազերով կապել, ուրիշ բան չի կրնար զիս զսպել: Աղջիկը ուրախացած խոզի մազ կը բերէ եւ կը կապէ: Եւ երբ պատանին սաստկօթեամբ կտրել կ'ուզէ, մազը կը մտնէ մսին մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս հոսել: Ասոր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս կը հանէ պահարանէն եւ կը հրամայէ, որ եղբայրը սպաննէ: Բայց փերին՝ ինչ պէտք կայ սպաննելու, կ'ըսէ, տանինք նետենք խոր հոր մը, խեղճը հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի. եւ այնպէս ալ կ'ընեն: Հերոսը արեան հոսումէն եւ ցաւերու սաստկութենէն մահուան դուռը հասած՝ կը մտածէ իր ծիւղն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լճին մէջ փակուած: Յանկարծ վնկվնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. *իր շնիկներն էին, որոնք իր հեծկլորութն ու աղաղակն լսելով՝ հորն կ'իջնան եւ իրենց ակօսանքովը մազը կը քակեն եւ վերքերը կ'առողջացընեն:* Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ դուրս կ'ըլլէ հորէն եւ ձին ալ գալով հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն: Իր ապերախտը փերիին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրկն: Անմիջապէս փերիին կը հրամայէ, որ ապերախտ աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինքն ալ փերիին՝ զինքը չսպաննելուն համար միայն

մէկ ոտքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մէջ գտնուող աղջկան զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացընելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ:»

Ժողովրդական գրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Արալէզներու հին առասպելն, որ մեր գրական ամանոթեան մէջ Արայի ամանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մեջ բռնած իր բացառիկ դիրքովն ու նկարագրովն առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հոս նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրին, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ որ ամէնէն կարեւորն է՝ *վիրաւորներ կը կենդանացընեն, բուծելով անոնց վերքերը*: Ստոյգ է, թէ ինչպէս կը բուծեն մահամերձ հերոսին վերքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն, անշուշտ վերքն ալ *լեզուաւ* կը բուծեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը համարկմ մտադիր ընել նաեւ այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցընելը շատ անգամ *սպաննել* կամ *սանդարամեպ իջեցընել կը նշանակէ*: Եթէ դժուարին է այսու հանդերձ գրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացընել, քանի որ երկու գիրար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ուրանալ, որ նաեւ այս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակէտով շատ հետաքրքրական նմանութիւններ եւ լուսաւորութիւններ կ'ընձեռէ մեզի առասպելս: Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն գրգռուելով եւ համոզուելով որ զինքը չի սիրեր, ամէն հնարք կը հնարէ, որպէս ղի հերոսը մէջտեղէն բառնայ, եւ թէեւ հերոսը գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ, բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը հասնի, *թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի* ուսկից կ'ազատի *իր շնիկներուն* օգնութեամբը, *վերջ դնելու համար իր հակառակորդներուն կեանքին*: Այս վերջին կէտը Արայի ամանդավէպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր համար ալ բոլորովին առեղծուածային կը մնայ մեզի Արայի յարութիւն առնէն վերջն ունեցած կեանքն ու գործունէութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ ճիշտօք բնական է մեր գրոյցին վերջաւորութիւնը:

Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ նաեւ երկու գրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իզմիր Մշեցիէ մը եւ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Դիւցազն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ եւ ամէնուն ահ կը պատճառէ: Օր մը մօրը հետ կը ճամբորդէ հեռու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենազգի անուշահամ պտուղներով եւ պէսպէս ծաղիկներով: Պարտիզին տոնէն է գեղեցիկ, բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողու եւ մտնողը կը սպաննէ, ըլլայ այն մինչեւ անգամ փերի կամ հսկայ: Մեր հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով:

Երկուքին միջեւ ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ հերոսը զինքն իր ծնկուղներուն տակ առած՝ կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցնելու համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ հերոսը զարմանքէն ետ կը քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց *աղջիկը փերիէ մը խաբուելով՝ անոր սադրանօք կը ջանայ ամէն կերպով հերոսը սպաննել:* Սկզբան չի յաջողիր, բայց յետոյ կը բռնուի հերոսը. *փերիին խորհրդովն* աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցնէր: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ինչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մայրն ուրախացած՝ կ'առնու այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ տունը, ուր *իր ամուսինը փերիին հետ սեղանի վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:*

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ հերոսին հակառակորդն ըլլալուն՝ ժողովրդենէ սովորաբար փերի անուամբ կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ դեռձատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի մեր նախընթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի Իդիականէն եւ Ոդիսականէն վերջը յունական ամենանշանաւոր գրոյցն է, որուն զարգացման եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ բանաստեղծական ամենանոր երանգներով ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեւելի բանաստեղծներ ու մատենագիրներ:

Զկայ գրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չըլլայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ Ἀργείος որ ըստ յունական աւանդութեան Արգոնաւորդներու Կողքիսէն դարձին Հայաստան անցած եւ հոն Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական աղերսի մէջ է մեր հրատարակած գրոյցը: Հայ գրոյցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արենակցական, այլ աւելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը ջնջել գրոյցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս Արգոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն՝ Բրիքսոս եւ Հելլէ թողլով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի ծով. ուր ոսկեգեղմով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ունէր եւ կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարում ունին առիծի տեսագծին եւ ղվ գիտէ քանի գրոյցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արդ խոյը հայուն առիծին պէս երկուք ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վոայ, որպէս զի զիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն *Կողքիս* (= Հայաստանի մօտ սահմանագաւառ մը) ցամաք հանէ: Հելլէ Հեղեսպոնտոսի մէջ կ'իյնայ խոյին վրայէն եւ կը

խեղդուի, ուսկից է նաեւ նեղուցին անունը: Յունականին այս փոքրիկ շեղումը համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու գրոյցները զիրար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյը Բրիքսոս ցամաք հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն սպաննէ: Բրիքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղմն առած Արէսի նուիրուած մայրիի մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

Այսուհետեւ Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է *Յասոն*: Անոր համար ալ շատերը¹⁴ երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին: Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական նշանակութիւն ունի: Մտադրութեան արժանին այն է, որ հայը հոս ալ կարեւոր կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը զուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայը չունի յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս կ'երթան ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը զարնուին: Եթէ Աթենաս դիցուիին իր աստուածային առանձինն օգնութեամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վտանգաւոր տեղէն (=Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (=դիցուիի) կ'ազատէ մեր հերոսը:

Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմութիւններու միջեւ, որոնք երկու գրոյցներուն ալ գաղափարաշարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առաջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ. եւ թէեւ սոյն առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն հայիր, ըստ որում Այետես Յասոնի առջեւը կը դնէ հերկել նախ Արէսի նուիրուած արտ մը հուր շնչող երկու ահռելի ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերժենան, երբ Այետես Յասոնի կու տայ վիշապի ակռաներ, որպէս զի *երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ'ելլեն*: Թէ ուսկից են այս ակռաները՝ դժբախտաբար գրոյցն անորոշ կը ձգէ: Առ հասարակ մութ կը մնայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. գրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղմն ալ Բրիքսոսէն թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ: Անհնարին չէ, որ թաղուելու տրուած ակռաները խոյին ակռաներն ըլլան, այս պարագային մեր գրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ ամէլի զգալի կ'ըլլայ: Արգոնաւորդներուն գրոցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Յասոն իրեն եղած *երեք առաջարկութիւններն ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ*, վասն զի *Մեդէա*՝ Այետեսի դուստրը ծածուկէն *իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր առաջարկութիւններուն գաղտնիքը*: Ահա մեծ զուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր գրոյցին *անտառին աղջիկն իր դերով Մետէան է, որ Մետէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն*

¹⁴Հմտ. Pauly, Encyclopädie 3., «Argonauta.» նաեւ Müller, Mythologie der griechischen Stämme 2., էջ 158:

հերոսին, ունի նոյն *մոգական միջոցներն*, որոնցմով ամէն դժուարութիւն կը հարթէ հերոսին առջեւէն եւ ամէնէն վերջն ալ Մետէայի պէս *կ'ամուսնանայ հերոսին հետ*: Արայի առասպելին մէջ Շամիրամ իրեն մրցակից չունի, նոյնը կը նկատենք նաեւ Տամուզի, Ադոնիսի եւ Ատտիսի առասպելներուն մէջ: Սակայն ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի թէ այս պակասը սկզբնական չէ, այլ զարգացման յետագայ շրջաններու գործ է:

Ժողովրդական ուրիշ զրոյց մըն ալ կայ որուն մասին սակայն յետոյ:

1.3 Շամիրամ

Հնութիւնն եւ առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչեւ ԺԹդ դարու 50 ական թուականներուն Շամիրամ կը նկատէր *պարմական իրական* անձնատրութիւն մը իբրեւ թագուհի մը հազուագիւտ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովովն ու առնական նկարագրովը հնութեան գրեթէ բովանդակ քաղքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայագործ շինութիւններ եւ գեղեցկաշէն քաղաքներ իբր յաւիտենական յիշատակ իր մեծութեան եւ արտաքոյ կարգի ծիրքերուն որոնց շնորհիւ մինչեւ իսկ յետագայ սերնդէն կ'աստուածանայ եւ ասորա-բաբելական պանթէոնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս ըմբռնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գաթրճեան իր հռչակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետէ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւններն այս ընդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական շրջանակներուն առջեւ *քննազուրկ* եւ *յեղադիմական* կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այնուհետեւ Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասորա-բաբելական *Իշտարի* հետ նոյն բոլորովին, զոր յետոյ յոյն մատենագիրներու *Եւեմերական բանապաշարութիւնը* իր բնական ձգտումովն ու բերումով աստուածութեան բարձունքէն իբր թէ իջեցընելով՝ կը մարդացընէ եւ ասորա-բաբելական գահին վրայ կը բազմեցընէ իբր յաջորդ Նինոսի իր ամուսնոյն եւ Նինուէի հիմնադրին, որ ոմանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի եւ ըստ ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

Այս ըմբռնումը մնաց մինչեւ ԺԹդ դարու վերջերը, այն ատենէն ասդին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շատ կարեւոր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բաբելացի, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յառաջ Թդ դարուն սկիզբները: Նշանաւոր պատմախոյզներ սկսան նոյն իսկ աւանդութեան Շամիրամին եւ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մէջէն ամէնէն եռանդունն է Lehmann-Haupt «Հայաստան երբեմն եւ այսօր» գործին հեղինակը:¹⁵

Արձանագրութիւններուն առաջինը բաբելական *Ներոյ* աստուծոյն նուիրուած արձանի մը վրայ գրուած է եւ կը սկսի այսպէս. «Ներոյ հզօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն Նուզիմուտ (=Էա) աստուծոյն, սիրելւոյն Բելի տերանց տէրին, անոր, որուն զօրութիւնը իրեն նմանը չունի, առանց որուն երկինք ճրեւէ որոշում չ'ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը նուիրէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ադադնիրարի Ասորեստանեայց թագաւորին կեանքին *Շամուրամմապ*, պալատին *տիկնոջ* եւ *իր տիրուհւոյն* կեանքին... եւ իր (Ադադնիրարի) հոգւոյն կեանքին համար,... որպէս զի իրեն որեւէ հիւանդութիւն չհանդիպի: Ով որ ալ ըլլաս դուն յետոյ գալիքդ,

¹⁵Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1. Յաջորդ երկու հատորները տակաւին անտիպ են: — Շամիրամի մասին հմմտ. Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIIO 1., էջ 256-281. — Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (Lehmann-Haupt). — Noeldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910. — Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899, էջ 18 եւն:

վստահէ Նեբոյի վրայ եւ ուրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դնէր:» Երկրորդ արձանագրութիւնը յիշատակարան մըն է նուիրուած որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Շամիրամի. «Այս է կոթող Շամուրամմատի պալատին Տիկնոջ, Սամսի-Ադադի. տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, մօրը Ադադնիրարի, տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սաղմանասարի աշխարհքիս չորս կողմերու թագաւորին:»

Ուրեմն այս արձանագրութիւններուն համաձայն Շամուրամմատ Սաղմանասար Գ. ի որդւոյն Սամսի-Ադադի կինն էր եւ մայր Ադադնիրարի Դ. ին, որուն հայրը թագաւորած է 826-811: «Ասորեստանեան պաշտօնական վաւերագրութիւններու մէջ կին մարդու մը յիշատակութիւնը արտաքոյ կարգի բան մըն է, կ'ըսէ իրաւամբ Լեման-Հաուպտ,¹⁶ եւ այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է ցուցնելու համար թէ Շամուրամմատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր մը խաղացած ըլլալու է:» Շամուրամ մատի այս բարձր դիրքը աւելի երեւան կու գայ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ արքունիքի Տիկին այսինքն տիրուի եւ իշխող, կ'անուանուի ոչ միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն գահակալութեան ժամանակ. վերջինս՝ ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ որոշ կերպով «*իմ տիրուհիս*» կը յորջորջէ զինքը: Եւ որովհետեւ կասկած չկայ որ Շամուրամմատ Շամիրամի ասորեստանեան ձեւն է զարմանալի չէ որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան Շամիրամին հետ նոյնացընեն այս ասորեստանեան հզօր թագուհին: Երկուքին նոյնացումն մեծապէս կը նպաստէ նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Շամիրամ նաեւ Բաբելոնի թագուհի է, ուրիշ խօսքով Բաբելացի է, նոյնը կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ այսպէս. Բաբելոնի Մարդուկ-Բալատ-իգբի եւ Բաու-ահ-իտտին թագաւորները գրգռուելով Ասորեստանցիներուն դէմ, Սամսի-Ադադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ'ելլէ եւ վերջինը՝ ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին մինչեւ անգամ գերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նաեւ Շամուրամմատ արքայադուստրը, զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ այսպէս Բաբելոնի թագաւորութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացընէ: Բաբելացիները սիրաշահելու համար սկսաւ զոհել Բաբելոնի աստուածներուն թերեւս դրդուած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացակամ քաղաքականութեան մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ հօրը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձեալ ազատ կ'արձակէ եւ կ'աշխատի ամէն գնով Բաբելացիները Ասորեստանի հետ հաշտեցընել:

Այն ատեն միայն թերեւս դժուարին ըլլար Շամուրամմատ Շամիրամի հետ նոյնացընել, երբ ցուցուէր թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ համանուն ուրիշ աւելի նշանաւոր թագուհի մը կամ գէթ դիցուի մը գոյութիւն ունէր: Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանօթէն խնդրոյնիս կրնայ ըլլալ: Ստոյգ է Դէիր-էլ-Քալա (Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատիներէն երկլեզուեան արձանագրութեան մը մէջ *Սիմա* անուամբ դիցուի մը կը

¹⁶Roscher, Semiramis, էջ 681:

յիշուի, զոր S. Ronzevalle¹⁷ կը բաղձայ Շամիրամի հետ նոյնացընել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող հանրաժանօթ թերթ մը,¹⁸ Շամիրամ ծագած է բաբելական *Աամուրամմարէն*, որ հաւասար է ասորեստանեան Շամուրամմատին: Հետեւաբար եթէ մինչեւ անգամ Սիմա, որուն ասորական ձեւն է ܫܡܐ Եւ նախնականն ըլլալու է ܫܡܫܐ = Ասիմա,¹⁹ Շամիրամի Սամու-նախարմատին հետ ներքին աղերսի մէջ ըլլայ, անկից տակաւին երկուքին նոյնութիւնը չի հետեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Շամիրամի մասին աւելի բան մը չհաղորդելով՝ պատմախոյզները ստիպուած են աւանդութեան եւ ժողովրդական առասպելներու դիմել, զորոնք իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հարկէ մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախտաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ մենք հիմայ այս հոգերէն չափով մը ազատ ենք. անոր համար սիրով եւ յօժարութեամբ կը մերձենամ առասպելախառն եւ դիւցախառն Շամիրամին, որ իր գերագոյեցիկ դէմքովն ոչ միայն բազմաթիւ առասպելներ եւ աստուածութիւններ ձուլած միացուցած է իրեն հետ, այլ եւ զբաղցուցած է իրնով գրեթէ բոլոր հին պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւններէն այնչափ գրաւուած էին, որ էապէս թերի պիտի համարէին իրենց գործքերը, եթէ գէթ քանի մը տողով չյիշատակէին անոր կեանքն ու գործունէութիւնը:²⁰ Հոս պիտի օգտուիմ աւելի Դիոդոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր մատենագիրներուն մէջէն ամէնէն մանրամասն գրողն է այս մասին եւ նախընտրելի է ինծի առաւելապէս անոր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն եղած է Կտեսիաս, նշանաւոր յոյն պատմագիրը, որ ժողովրդական զրոյցներու նախասիրութիւն տուող իր հանրաժանօթ բերումովը ի հարկէ աւելի վստահելի է եւ մտադրութեան արժանի դիցաբանութեամբ պարապողի մը համար:

Շամիրամ դուստրն է Դերկետոյ ասորի դիցուհոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ զինքը անապատին մէջ, ուր աղանձները զինքը կաթով եւ պանիրով կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անունով հովիւ մը զինքը գտնելով, կը տանի իր տունը եւ կը կրթէ: Շամիրամ աճելով հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ կ'ամուսնանայ Ուննեսի՝ Նինոսի խորհրդականին հետ. որմէ երկու զաւակ՝ Հուպատէն եւ Հուդասպէն կը ծնան: Մասնակից կ'ըլլայ Նինոսի բակտրիական արշաւանքին, որուն միջոցին իր ցուցուցած առնական քաջութեամբն ու տուած իմաստուն խորհուրդներովը Նինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ զայն կնութեան կը պահանջէ: Նինոս ասկէ յառաջ արշաւանք մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարզանէս թագաւորին դէմ եւ զայն դաշնակից եւ հարկատու ըրած:²¹ Ուննէս Շամիրամի ամուսինը Նինոսի պահանջքին վրայ՝ յուսահատութենէն ինք զինքը կը կախէ, որով Շամիրամ կ'ըլլայ կին Նինոսի, ուսկից կը ծնանի Նինիաս: Կը մասնակցի նաեւ Նինոսի ընդդէմ

¹⁷Revue Archéol. 1903, 2., p. 38-44.

¹⁸Altorientalische Literaturzeitung 1903, էջ 479:

¹⁹Հմմտ. AOLZ, 678:

²⁰Diod. Sic. 2., 4. «Որովհետեւ համոզուած ենք, կ'ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Շամիրամ բոլոր կանանց մէջէն ամէնէն նշանաւորն է, անկարելի է որ բան մը չգրենք անոր մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենատոնարի վիճակէ այնչափ փառքի գագաթնակէտը հասաւ:»

²¹Diod. 2., 1.

Մարաց արշաւանքին եւ անոր մահուընէն վերջը իբրեւ միահեծան թագուիի կը կանգնէ շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ եւ կոթողային կամուրջ մը Եփրատի վրայ. ինչպէս նաեւ շքեղ տաճար մը Բելի նուիրուած: Կը շինէ վերջապէս արքունական մեծ պողոտայ մը եւ հսկայ ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ էր եւ շուայտութեան տալով ինք զինքն ետեւէ կ'ըլլայ շատ մը սիրականներու, զորոնք յետոյ ամէնն ալ կը սպաննէ: Ամէնէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հնդկներու դէմ արշաւանքը, որ շատ անյաջող ելք կ'ունենայ, իսկ ինքը յետոյ կամ կը սպաննուի եւ կամ աղանոյ կը փոխուի:²²

Բազմապիսի գծերով նկարուած պատկեր մըն է հոս մեզի ընծայուածը, որուն մէջ դիցաբանական ու մարդկայինը, առասպելականն ու պատմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու հետ միացած են: Դերկետոյ ասորական Աթարկատիս դիցուիին է, որ փինիկեան Աստարտի եւ ասուրաբաբելական Իշտարի կը համապատասխանէ: Նոյն մայր դիցուիին է, արգասաւորութեան եւ սիրոյ դիցուիին, պաշտօնով թէեւ յայրատ, անբարոյական, բայց իր ազդեցութիւնը կը տարածէր բոլոր Սեմական ազգերու եւ առհասարակ ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական յատկութիւններուն մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի դիցուիի բառին ամենաճիշդ առումով: Նուիրական կենդանիներն էին աղանին եւ ծուկը. ինքն իսկ շատ անգամ աղանոյ կամ ձկան կերպարանքի տակ կը պաշտուէր:²³ Նոյն նկարագիրն ունի նաեւ իր դուստրը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դուստրը քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ Դրդ դարուն Շամիրամ էր մեհեաններու հրապարակը բռնողը ծուկելով իրեն հետ մայրն ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ եւ չափով մը նաեւ ամենապարփակ նկարագրովը:

Դիցաբանական երեւոյթ մըն է եղածը եւ ամենասովորական երեւոյթ: Աստուածներու ինչպէս նաեւ առասպելական ինչ եւ է դէմքերու իրարու հետ ծուկումը կը սլափորասփուի սովորաբար մին միւսին որդին կամ դուստրը հոջակելով: Միեւնոյն յառաջատութենէ անցած է նաեւ Մարդուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բելի հետ միացաւ. Թագդաթ-բաղսար Ա. զայն տակալին կ'անուանէ «Բէլ որդի Բելի» այսինքն յառաջուան Բելին: Ի հարկէ անդրադարձ միտքն ալ այս կէտին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն ասելի դիցաբանող երեակայութիւնն է, որ զինքը շրջապատող դիցաբանական բազմապիսի երեւոյթները կը ջանայ պատճառական օղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիւրմբոնելի միութեան մը գալու համար: Մեր խնդրոյն մէջ յառաջատութիւնը դիւրնցած է մասնաւորապէս անով որ ասուրա-բաբելական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմն նաեւ Շամիրամ իբրեւ թագուիի, աստուա ծագի են եւ սերած են մայր դիցուիին = Իշտարէն: Բազմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ թագաւորները յայտնապէս. պատգամ կ'արձակեն թէ ծած ըլլան Նին Արսագի կաթը,²⁴ որ ինչպէս յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բաբելական թագաւորները տեսանելի աստուածներ էին

²²Diod. Sic. 2., 3-20. Հմմտ. նաեւ Հերոդոտոս 1., 184. 3., 155. Առնոթիս, Adv. gentes 1., 5 եւն.

²³Հմմտ. Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն (Ազգ-Մտնդ. ՁԷ) 1920, էջ 233-235:

²⁴OLZ. 1908, էջ 234.

կարծես, օժտուած «կենաց եւ մահու» բացարձակ իշխանութեամբ. օրէնքը՝ իրենց կամքն էր եւ կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական գերագոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաեւ Ոննէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Շամիրամի առաջին ամուսինն էր: Ոննէսի նախնական ծննդ էր *Ուննէս*, որ կը համապատասխանէ *էա* սումերական-բաբելական ամենահին աստուծոյն: *էա* ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշդար-Շամիրամ, անոր համար ալ ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան *զգօնութիւն* եւ *արդարութիւն* սորվեցընողը: Ահա ասկից է, որ *էա* իր երբեմնի բարձր դիրքն կորսնցնելով հանդերձ առասպելական Նինոսի խորհրդական կ'ըլլայ եւ Շամիրամի ալ ամուսինը: Շամիրամի պատճառաւ Նինոսի եւ Ոննէսի միջեւ եղած սիրոյ պայքարին շատ նման է Գիւգէս Լիւդացիներու թագաւորին մասին պատմուածը: Ըստ Հերոդոտոսի (1. 8) Գիւգէս կը համոզեն, որ Լիւդացիներու Կանդալէս թագաւորին կինը ծածուկէն զննէ. Գիւգէս ակամայ կը հնազանդի, բայց թագուհին զինքը տեսնելով կ'որոշէ վրէժն առնուլ. կամ թագաւորը կը սպաննես, կ'ըսէ, եւ ինծի հետ կ'ամուսնանաս եւ կամ ես զքեզ կը սպաննեմ: Գիւգէս առաջինը յանձն կ'առնու եւ կ'ըլլայ թագաւորական ցեղի մը նախահայրը: Աւելի պայծառ է ուրիշ տարբերակ մը, որուն համաձայն Գիւգէս սպաննելով Լիւդացիներուն Սադիատտէս թագաւորը, կնութեան կ'առնու անոր հարսնացուն: Իսկ ըստ Պլատոնի²⁵ Գիւգէս հովիւը շատ մը արկածախնդ. դրութիւններէ յետոյ կը շահի թագուհւոյնսէրը եւ թագաւորը կը սպաննէ: Արդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներու նայելով²⁶ Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը սպաննէ Նինոս եւ ուրիշ շատ մը սիրականներ,²⁷ իբրեւ հաւատարիմ յաջորդ Իշդարի, որ իրաւամբ ապերախտ դիցուի կ'անուանուի:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը տեսնուի, որ ըստ ինքեան աւելի պատմականն է դիցաբանականին հետ ձուլուողը եւ ոչ թէ հակառակէն. հետեւեալքար մեր խնդրոյն գալով՝ դիցաբանական Իշդարն է, որ Շամիրամի կեանքէն պատմական գծեր կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, եւ ասոնցմէ մէկն ալ՝ ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է: Վասն զի աստուածականին բարձրացողը եւ անոր հետ ձուլուողը Շամիրամ է եւ ոչ թէ Իշդար: Ասոր փայլուն օրինակ մըն ալ Վրական աւանդութիւնը կ'ընծայէ մեզի: Հոս հրապարակաւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Վիեննական Համալսարանի ուսուցիչ Դոկտ. Բլայիշթայների, որ հաճեցաւ ինծի տրամադրել իր վրական աղբիւրներէ քաղած առասպելներու ճոխ հաւաքածուն, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի, որ Վրաց *Թամարա* նշանաւոր թագուհին ալ ժողովրդական զրոյցներու մէջ կը նոյնացուի հեթանոսական դիցուիւոյ մը հետ, որուն տեսագծերէն (Motiv) դատելով՝ զարմանալի է, որ գրեթէ տարբերութիւն չունի Իշդարէն: Այսպէս թերեք գտնուող թամարա րսուած դղեակին մասին աւանդութեան մը մէջ կը պատմուի, որ հոն թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի մը, զոր սակայն յաջորդ

²⁵ Politeia 2., 359.

²⁶ Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Aelian (Plin. n. h. 35, 10):

²⁷ OLZ. 1910, էջ 345:

օրն արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն թամարա Գորի բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ զինքը կը սիրէր:²⁸ Թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, դղեակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղծութիւն մը,²⁹ ուր թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ձիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ռոր է քողդ, ռոր է կօշիկդ, ռոր զգեստներդ: Իշդար ալ Տամմուզ ազատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամէն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցու հոյն առջեւ կ'ելլէ բոլորովին մերկ: Քողը մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի *Իշդարի* համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ,³⁰ եւ իբրեւ այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր զինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր Իշդարն էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Ամենովիիս Գ. ին դրկեց զինքը առողջացընելու համար:³¹ Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցաբանականի մը հետ շփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արաբական գրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Ջենոբիա թագուհին յայտնապէնոյնացուած է Իշդար-Շամիրամի հետ:³² Արս դեօք չէ՛ կարելի նոյնը ըսել նաեւ մեր Սաթենիկի մասին: Ջեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակաբերելու դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ պատմութենէն:

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը խընդիրներ, որոնք կրնան դեռ Շամիրամի կամ Իշդարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի. ամէնուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իբրեւ առասպելական դէմք շատ գերազշիռ դիրքի մը արժանացած է թէ՛ հայ մատենագրութեան եւ թէ՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Վասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղածիճաղ ափերն, եւ մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, այնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրօրէն վկայուած եւ ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի *հայ* առասպելին ականաղբիւրն որոնելու ելլենք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէտք է բարձուին եւ զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կոանով դարբնուած եւ

²⁸ Khachanow, Պատմ. Վրական մատենագրութեան (ռու.), էջ 61-63:

²⁹ Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 եւն:

³⁰ DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell'Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

³¹ Kundtson, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

³² Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ 47.

իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն այն ատեն, երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիշ ընելու այն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարդացած է: Այս փշուտ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ այս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաչափապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական: Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է *Գր. Խալաթեանց*, երկրորդինը *Մ. Աբեղեան*:

Խալաթեանցի համաձայն³³ Շամիրամի եւ Արայի առասպելը արուեստական է բոլորովին եւ յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Դիողոր Սիկիլիացին, Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Եզնիկ եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինգած է եւ անընդունելի: Յաւալի է, որ հանգուցեալ անուանի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգիլ անգին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաքննութեան եւ բանասիրութեան, խնդրոյ նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բարդած եւ Խորենացոյ անձնական յերիւրանքներ համարած է Արայի գրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային գրոյցներ են եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն Խալաթեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի կողմը. եթէ Խորենացոյ աղբիւրներու նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշդութեամբ կ'արդարացնեն Հանգուցեալին կասկածները ցուցնելով Խորենացոյ պատմած շատ դէպքեր իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ հակառակորդը՝ Մ. Աբեղեան, որուն տեսութիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի Էմինի կարծիքէն:³⁴ Լստ Էմինի Խորենացին իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քաղած է ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ, ոչ թէ Մար Աբբասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ Խորենացոյ կեղծիք է: Աբեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարբերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ Խորենացին գրաւոր աղբիւրի ակնարկութիւն կ'ընէ, հաւատալու է հոն իրեն. եւ որովհետեւ Խորենացոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին համաձայն Մար Աբաս է, Աբեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը թէեւ մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ'ուզեր իջնալ, «որովհետեւ հարկ կը լինէր շատ հեռուն երթալ եւ ձեռք առնել մի բազմակնճիռ խնդիր» Մար

³³Армянский Эпосъ, էջ 136-151:

³⁴Մովսէս Խորենացին եւ Հայոց հին վէպերը. թրդմ-Գր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

Աբասի եւ Անանունի խնդիրը:³⁵» Իմ կարծիքովս Աբեղեան «շատ հեռուն» բնաւ չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայող շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

Իր աշխատութիւնը կարդացողը ստուգիւ սրտի գոհունակութիւն կը զգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը: Աբեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ Խորենացոյ մատենագրական արժէքն առաւելապէս անոր ամենադժուար պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է *առասպելականը պատմականէն զանազանել* ցուցնելու համար թէ Խորենացոյ քով գտնուած Վէպք հնոյն Հայաստանի իրապէս ժողովրդական է եւ ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական կարկատանք մը: Այս տեսակէտով Աբեղեան շնորհատրելի է իր ուշագրաւ համեմատութիւններուն եւ յաջողութիւններուն համար: Սակայն գիտութեան ո՞ր օրէնքները թոյլ կու տան Աբեղեանի բան մը Խորենացոյ քով կամ պատմական կամ առասպելական, կամ Մար Աբասէն եւ կամ ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին չէ լուծուած Խորենացոյ արժանահաւատութեան եւ վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր միակ կռուանը պատմութեան ինքնին եւ համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն շատ անբաւական են Աբեղեանի ծրագրած հսկայ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար: Հետեւութիւնն ինչ կ'ըլլայ. Աբեղեան միամտօրէն կը հաւատայ Խորենացոյ ըսածներուն եւ տուած մեկնութիւններուն նաեւ այն ատեն եւ այն պարագաներուն, երբ կասկածելու էր մանաւանդ անոնց ճշմարտութեան վրայ: Իր գիրքը լեցուն է այսպիսի անճշտութիւններով:

Խօսքս մասնաւորելով Շամիրամի վրայ՝ Աբեղեան Մար Աբասէն առնուած կը հռչակէ Խորենացոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական գրոյցներ Վանի հնութիւններուն եւ ջրմուղին ամենդութիւնները, Վանի «քաղաք Շամիրամայ» անունը եւ ուրիշ կարգ մը մանրամասնութիւններ:³⁶ Աբեղեան անելի յառաջ կ'երթայ. *ժողովրդական գրոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական «յիշողութիւն» են* եղեր մինչեւ անգամ Արծրունիներու *ասորեստանեան* թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ *Սասունցիներուն* ասորական! ծագում ունենալը: Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի ընելու: Աբեղեան եթէ քիչ մը անելի նուազ հաւատար Խորենացոյ՝ հոս նաեւ թովմաս Արծրունոյ արժանահաւատութեան, այն ատեն իր գրքին սրժէքն անհամեմատ անելի կը բարձրանար եւ ինքը պէտքն անգամ պիտի չզգար բռնելու եւ խիստ լեզուի՝ ցրելու համար Խալաթեանցի տեսութիւնները, որոնց մեծ մասին անճիշտ ըլլալուն՝ են ալ իմ համեստ չափովս իրեն համամիտ եմ: Ես ալ կ'ընդունիմ, որ Շամիրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներու մէջ բնակող տեղացի Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերեւս մուտ գտած ըլլայ մեր մէջ եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ

³⁵Անդ, էջ 589:

³⁶Անդ, էջ 512-520:

անոր յիշատակը:³⁷ Սակայն ամեն պարագայի մէջ Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝ ազդուած Եւսեբէոսէն, Ափրիկանոսէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացին մինչեւ իսկ Շամիրամի ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ,³⁸ որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամէծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի զուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասորնասիրբադի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամուսնոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր ոչ թէ Բարզանէս, ինչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացընելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ: Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դաբնին մնաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասորեստանցիներու փնասով:

Կ'անցնիմ հոս համառօտիւ շօշափելու Շամիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն ավանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ թոնիրի» առասպելը,³⁹ զոր յիշած է նաեւ Աբեղեան,⁴⁰ իբր զօրաւ որ ապացոյց ի նպաստ Շամիրամի հայ առասպելին գոյութեան: Այս թոնիր ըսուածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ ջրհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ *ձկան* կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին որուն որ երեւնայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի:⁴¹ Իսլաթեանց անգամ կը ճանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած բեկոր մը Իշդար-Շամիրամի առասպելին:⁴² Ասոր նշանակութիւնը անով անյի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական գրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի: Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց⁴³ հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ոչ Լեզքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմուածքն ալ քիչ մը կը տարբերի Սրուանձտեանցի տարբերակէն: Այսպէս ձկան փոխուող երէցկիւնը՝ երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու տայ. գինի կ'ուզէ, կու տայ. (Գրոց բրոց 53). մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի

³⁷ Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանդ Ամս.» 1922, էջ 234:

³⁸ Անդ, Diod. 2., 1:

³⁹ Սրուանձտեանց. Գրոց բրոց, էջ 53-45:

⁴⁰ Անդ, էջ 538-539:

⁴¹ Այս մասին տես նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 234-235:

⁴² Асм. Эпосы, էջ 150:

⁴³ Հայ ժողովրդական հեքեաթներ, Է, Թիֆլիս 1891, էջ 39-41:

երէցկինը հաց կու տայ, աղքատը չառնուր այլ «պաչ կ'ուզէ:» Նոյնպէս ըստ Սրուանձտեանցի համբոյրին վրայ կը հասնի երէցը եւ կինը՝ վախէն ինք զինք թոնիր կը նետէ: Նաւասարդեանի քով երէցը եղելութիւնը կնոջ պատմելէն կ'իմանայ եւ կինը՝ երէցին հրամանին վրայ թոնիր կը նետէ ինք զինք:

Լեզքի մասին միայն Թովմաս Արծրունւոյ քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ դժբախտաբար խանգարուած է եւ թէեւ Ք. Պատկանեան եւ Աբեղեան զայն վերակազմելու փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակաւին նախնականը չէ մեզի ընծայուածը: Ամէն պարագայի մէջ խնդիրը Արայի յարութիւն առնելու վրայ է եւ Աբեղեան իրաւունք ունի ասոր եւ թոնրի առասպելին մէջ որոշ աղերս մը նշմարելու: Ահա խնդրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանդոսպ ի տեղուջն արձանաշար քարակարկառ գոգածեւ միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերկվարաց արկման դաշտն, *ի վերայ Լեզւոյ գեաւոջն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:*⁴⁴» Պատկանեան (*անդ*) եւ Ն. Բիւզանդացի «որ զօրացն գեղեցիկ» կ'ընթեռնուն «*ուր զԱրայն գեղեցիկ.*» Իսկ «սպիանած վերայն սպանելոցն» Աբեղեան կը սրբագրէ «սպիանալ *վիրացն* սպանելոյն»⁴⁵ որով կը ստանանք. «ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Ինչպէս կը տեսնուի նաեւ այս սրբագրութեամբ նախադասութիւնը կաղ եւ մութ կը մնայ տակաւին:

Ինչպէս Թովմաս Արծրունին, նոյնպէս Սրուանձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան⁴⁶ եւ առ հասարակ Վանի այժմեան հայութիւնը Լեզք անունը լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անով Արայի նոյն տեղոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Աբեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի *Ժողովրդական ըսուած լեզուագիտութեան*, որուն առանձնայատուկ ձգտումներէն մէկն ալ բառերու արտաքին նմանութենէն շուտով իրեն ակնկալած եզրակացութիւններու մղուիլն է: Ի հարկէ ուրիշ է անուանս մեկնութիւնը եւ ուրիշ տեղոյն հետ կապուած Ժողովրդական ասանդութիւնները. միոյն կասկածելի ըլլալէն տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը չի հետեւիր: Հետեւաբար Խալաթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի (ըստ իրեն Խորենացոյ կողմանէ յերկրուած) ասանդութիւնը Թովմաս Արծրունին է առաջին անգամ Լեզքի հետ աղերսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան շրջող առասպելները՝ անգամ մը, որ *պատմական գոյն կը ստանան*, իրենց բնական ընթացքովը միշտ որոշ տեղոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բաւական է երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է նմանութիւն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան մէջ կարծուածին չափ ալ արտասովոր երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող բոյս մը: Անշուշտ անդրադարձող, խորհող եւ մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ դերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու մէջ եւ այս տեսակետով թերեւս կարելի

⁴⁴Թ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

⁴⁵Անդ, էջ 530:

⁴⁶Տեղագրութիւնք, էջ 264-265:

ըլլար Թովմաս Արծրունայ վրայ կասկածի, սակայն ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրաւունք չունինք լոկ մակաբերութիւններու վրայ յեցած մատենագրի մը անունն արատաւորելու:

Լեզքի գրոյցէն զատ կայ նաեւ *Արտամետրի գրոյց մը*, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերովն ու բովանդակութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի առասպելին վերակազմութեան համար: Զրոյցը հրատարակած է առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան,⁴⁷ որ յայտարարելէն վերջը թէ իր պատմելիքը Խորենացոյ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքին ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ: Կ'ըսուի թէ Շամիրամ թագուհին անգամ մը Վասպուրականի մէջ շրջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ ուլունքներ գտած՝ կը զննեն զանոնք: Շամիրամ ուլունքներուն պատուականութիւնը ճանչնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով կախարդութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցընելու համար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուլունքները եւ կը փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝ շուտով պարսատիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ մագերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մագերն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ Արտամետրի քով փոսի մը մէջ կ'իյնայ, զոր մինչեւ այսօր մատով իսկ կը ցուցընէ տեղոյն ժողովուրդը: Իսկ ծերը գողցած *ուլունքները կը տանի կը նետէ Վանայ ծովը* եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի չարութիւններէն:

Զրոյցիս՝ գէթ էական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած Բիւզանդիոնի մէջ:⁴⁸ Զրոյցը Շամիրամի տեղ ունի *Շահմարան* եւ որչափ կ'երեւայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ: Վասն զի առա. ջին մասին մէջ զքոյցի նիւթ եղողը *վիշապ* մըն է, որ անգամ մը *Աժդահար* եւ անգամ մըն ալ *Հահ-Մարամ* կ'անուանուի: Արդ յայտնի է թէ *մար* պարսկերէն օձ կը նշանակէ, հետեւաբար *Շահմարան* այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու *պետ* = *վիշապ* օձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ *Աժդահար* (պարսկ. աժդահա): Ակներեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը: Զրոյցը շարունակելով կ'ըսէ թէ *վիշապը* զարհուրելի փսաս կը հասցընէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլլէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Ասկէ վերջը զրոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ. եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պառաւ կին մը աղջիկ մ'ունի եղեր, որ իրեն պէս *մոգութեամբ* կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք զինքը կնութեան կ'առնու եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանձար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ *ճշնարօրի* արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի *ճշնարօրի*

⁴⁷ Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864:

⁴⁸ Բիւզանդիոն 1900, Թիւ 999 եւ 1000:

փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ինչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Կ'արթննայ եւ հոն Շահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր *անգին քարը*, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խաբշիկ մը երենալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Կ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղոյն վրայ շքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւը ուրախութենէն աղջկան անունը *Շահմարան* կը դնէ եւ չորս կողմ սուրհանդակներ կ'առաքէ աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ *գիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ գեղեցիկ*: Շահմարան ասիկա լսելով խաբշիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրութէն՝ Նեմրութ լեռան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ *Շահմիրամ* Արտամետցի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար *Վան քաղաքը կը շինէ* եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ յաջողութիւն կ'ունենայ *լուսեղէն անգին քարին զօրութեամբ*: Սակայն օր մը Վանի ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ'իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ թէեւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց *կրօնի պաշտօնեայ* մը զայն անոնց ձեռքէն առնելով կը *նետէ Վանի ծովը*, որպէս զի այլ եւս ադամորդիներու ձեռքը չիյնայ:

Ջրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացնեն. մին օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ *բնապարմական* կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով *առասպելական-դիցաբանական*: Օձին առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրաժանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն գրաւած չըլլայ: Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին բնազգերու քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղքին դիցուիին օձի աստուածութիւն մըն էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր:⁴⁹ Նոյնպէս Էսկուլապի Եպիտարեան մեհեանին մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին:⁵⁰

⁴⁹Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne 2., էջ 412.

⁵⁰Baudissin, Adonis, էջ 330:

Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օծի պաշտօնը: Ամերիկայի մէջ մասնատրապէս Բրազիլիա նշանաւոր է այս տեսակէտով. հոն սեւամորթներու քով օր. համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օծը, զոր Դանգ-բէ կ'անուանեն. մեհեանին մէջ ձագ մըն ալ կը սնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը կու գայ, քուրմը գայն տեղէն դուրս բերելով հրապարակայկն պաշտամունքի կը հանէ:⁵¹

Թէ օծի պաշտօնը ինչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ինչ է առ հասարակ անոր գաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օծը իրեն զագրադէմ եւ ահագնատեսիլ կերպարանքով աւելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի չար եւ դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր գրոյցին մէջ, այն տարբերութեամբ որ հոս գրոյցը տակաւին բնապատմական գետինը թողուցած չէ: Վասն զի օծերու մարդ կլլելը իրողութիւն է, ինչպէս նաեւ իրողութիւն է թէ որոշ կարգի օծեր կան, որոնք փայլուն առարկաներէ կը ձգուին եւ զանոնք երբեմն նաեւ իրենց հետ կը պտտոցնեն: Ահա ասկից ծագած է վիշապ օծին քով եղած լուսեղէն անգին քարին առասպելը, որ նոյնպէս միայն Հայոց յատուկ երեւոյթ մը չէ. ուրիշ ազգեր ալ կը հաւատան անոր գոյութեան, անոր զարմանալի յատկութիւններուն եւ հրաշագործութիւններուն: Ինչպէս կը տեսնուի, գրոյցին այս մասն իր մէջ արդէն ամբողջութիւն է, հետեւաբար գրոյցն արուեստական ոստում մը կ'ընէ, երբ պառաւ վիուկին իր աղջկան ունունը Շահմարան դնել կու տայ եւ անով բոլորովին նոր գրոյց մը կը սկսի, որ հաւանօրէն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ *Շամիրամի առասպելին ժողովրդական մէկ բեկորը*: Որչափ կ'երեւայ այս երկու տարանջատ նիւթերուն իրարու հետ միացման առաջին զարկը տուած է *Շահմարան* անունը (= օծերու պետ ըստ ժողովրդական ըմբռնման) քանի որ Շամիրամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Շահմարան կամ *Շահմիրան*, շատ ցանցառ նաեւ *Շահմիրամ* կ'անուանուի:⁵² Ասկից դիւրաւ կրնար հետեւիլ նաեւ երկրորդը՝ այսինքն պատուական քարին տեսագիծը, որ անշուշտ Շամիրամի առասպելին մէջ ալ կը յիշատակուէր: Ըստ Խորենացոյ եւ Սարգիսեանի հրատարակածին Շամիրամի ունեցածը ուլուններ են, բայց այս տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ է, կարելորն այն է որ երեք տարբերակներն ալ Շամիրամի *պատուական բանով մը մոգութիւն ընել կու տան*: Նմանապէս մեծ շեղում չէ, երբ գրոյցս Շամիրամէ մոլորուող միակ պատանեակ մը կը ճանչնայ, մինչդեռ ըստ Սարգիսեանի զոհերը շատ են: Բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով է գրոյցս բուն ասկէ վերջը, այսինքն՝ պատանեակը, զոր կը սիրէ Շահմարան, ոչ միայն *շար գեղեցիկ* է, այլ եւ *չուզելով իրեն հետ ամուսնանալ, գիշերանց կը փախչի, որուն կրայ Շահմարան սաստիկ զայրացած* Նեմրուդ լեռը կ'ելլէ եւ իր ոխն առնլու համար ահագին ժայռ մը իր ծամերով Արտամետի վրայ կը նետէ: Յաւալի է, որ պատանւոյն վախճանին նկատմամբ խօսք չ'ըլլար գրոյցին մէջ, որով դժուարին կ'ըլլայ պատանւոյն առասպելին մէջ

⁵¹ «Anthropos» 1908, էջ 891:

⁵² Կարելի է թէ հակառակը տեղի ունեցած ըլլայ. այսինքն Շամիրամի ժողովրդական Շահմարան անուան պատճառաւ օծի բնապատմական առասպելը միացած ըլլայ Շամիրամի գրոյցին հետ:

Արայի երբեմնի պատկերը նշմարել, թէ՛ «ճիշտ ըսելու համար ժխտելու ուրիշ ծանր պատճառ մըն ալ չկայ: Ասկից կը տեսնուի թէ որչափ կարեւոր է զրոյցս մեր նիւթին համար:

Վան քաղքին շինութիւնը շատ արուեստական կերպով կապուած է զրոյցիս հետ եւ՝ եթէ չեմ սխալիր, հոս գրական աղբիւրներու ազդեցութիւն կայ: Ջարմանալի է, որ ուլուններու կամ հրաշագործ կախարդական առարկային կորսուելու մասին բոլոր տարբերակներն ալ իրարու չեն միաբանիր: Խորենացոյ համաձայն Շամիրամ Ջրադաշտէն յաղթուելով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ուր Նինուասէն կը սպաննուի բայց մեռնելէն յառաջ՝ իր կախարդութեան ուլունքները ծով կը նետէ, ուսկից է իբր թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքը: Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է ուլուններն փախցընողն ու ծով նետողը՝ երկիրը Շամիրամի անօրէնութիւններէն ազատելու համար, իսկ զրոյցիս մէջ խնդիրը այնպէս մը կը ներկայացուի, որպէս թէ Շամիրամի ձեռքէն իրմէ շինուած ջրմուղին մէջ կ'իյնայ պատուական քարը, զոր տղաք յետոյ կը գտնեն եւ *կրօնի պաշտօնէայ մը*⁵³ զայն պատանիներուն ձեռքէն առնելով ծով կը նետէ, որպէս զի աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է թէ զրոյցը Շամիրամ բարի նկարագրով գերբնական էակ մը կը նկատէ:

Որչափ որ ալ այս տարբերութիւնները բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հոս ալ *հասարակաց գետին* մը կայ, որ մեր առանձին ուշադրութեան արժանի է ոչ միայն Շամիրամի ժողովրդական զրոյցին վաւերականութեան տեսակէտով, այլ եւ հասկընալու համար թէ ինչպէս սովոր է գրել Խորենացին, երբ ժողովրդական առասպել մը պատմականի կը վերածէ: Կասկած չունիմ, որ զրոյցին ծերունին կամ եթէ կ'ուզուի երէցը ծանօթ էր Խորենացոյ եւ եթէ Խորենացին անոր տեղ մեզի Ջրադաշտ *մոզը* կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ դարձեալ միտքը պղտորած է օտար աղբիւրներէ, այսինքն Եւսեփոսէն, ուր կ'աւանդուի թէ Շամիրամ Ջրադաշտի հետ կռիւներ ունեցած է: Ի հարկէ ասոնց քով ռազմադաշտի նկատմամբ Հայաստանի խօսք անգամ չկայ, բայց Խորենացին առանց ամենափոքրիկ մտահոգութեան կռիւը կը փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է Շամիրամ ըստ հայ զրոյցին եւ ուր այնչափ զարմանալիքներ կը պատմուէին անոր մասին իր ժամանակները: Ասով անգամ մըն ալ հաստատուի, ինչ որ արդէն քանի մը անգամ շեշտեցինք, այսինքն Խորենացին թէ՛ մէկ կողմանէ կը հաւատայ միամտօրէն հայ զրոյցներու աւանդածին, սակայն միւս կողմանէ ալ կ'այլափոխէ եւ կը խաթարէ զանոնք իր անձնական մեկնութիւններով եւ օտար տառներ մուծանելով: — Դարձեալ Խորենացոյ ըսածին նայելով «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» Շամիրամ ինքն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ուլունները ծով նետած ժամանակ, մինչդեռ որչափ կ'երեւայ զայն նկատելու է Եւսեփոսի իբր ժողովրդական արձագանք ուլունները ծով նետելու զրոյցին: Մտադիր կ'ընեմ, որ ձեռագիրներու խումբ մը «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»-ի տեղ ունին «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ»⁵⁴: Այս վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական հոլով է եւ ամբողջին իմաստն է «Ուլունք ծովը Շամիրամին, այսինքն

⁵³Բացատրութիւնս հաւանօրէն հրատարակչին կողմանէ է: Ըլլալու է երեց կամ ծերունի:

⁵⁴Պատմութիւն Խորենացոյ, Տփղիս 1913, էջ 56:

ծովը ուլուններ նետենք Շամիրամին. ասով լիովին կ'արդարանայ իմ ուրիշ աղթիւ տուած մեկնութիւնս,⁵⁵ որ առանց պատմական փաստի չէ եւ հաւանօրէն զրոյցին ամենանախնական ձեւը մեզի կը ներկայացընէ:

Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ինչ էր իր նախորդ դիցուհւոյն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ անելի կարեւորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Շամիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի եւ մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, *տեղական* եղած է անելի եւ իբրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: *Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցուհի մըն էր*, ասոր կասկած չկայ: Դժուարութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ոչ ազգային եւ ոչ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հեռապատկերէն մղուած՝ որ մեզի համար տակաւին մշուշապատ պիտի մնայ, որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենալն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ո՛վ գիտէ թերեւս ապագային անակնկալ հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակետով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցուհիները թռուցիկ ակնարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով անելի այն տեսագծերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթէոնին մէջ միայն երեք դիցուհիներ կան. այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ, որոնք երեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է անելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի եւ յառաջակողմեան Ասիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ: — Նանէի մասին հայ միակ վստահելի աղբիւրը Ագաթանգեղոս է. այն ալ մէկ տեղ միայն կը յիշատակէ դիցուհիս իբր դուստր Արամազդայ եւ կը պաշտուէր Թիլն աւանին մէջ:⁵⁶ Մակաբայեցոց Բ. Գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք անուանս, որ դժբախտաբար հայերէնի մէջ աղաւաղուած ձեւով աւանդուած է. Ա, 13. «Եւ անդէն անկան կործանեցան շուրջ *զԱնանեայ* տաճարան, ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան նոքա *զՆեմեայ* տաճարան:» «Նեմեայ» գրչագրական սխալ է, ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ Դոկտ. Կոզեան,⁵⁷ իսկ «Անանեայ» յուն. բնագրէն ըլլալու է, վասն զի յուն. 19, 55 եւ 93 ձեռագիրներն ալ «της Αναΐας» կը կարդան: Ագաթանգեղոսի յունարէնը Նանէի փոխարէն *Աթենաս* ունի, ուսկից Հոֆման⁵⁸ եւ անկից Գելցեր մոլորած հայկական Նանէն *պապերազմական դիցուհի* կը համարին: «Sie scheint demnach, կ'ըսէ Գելցեր, in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben.⁵⁹»

⁵⁵Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն, էջ 234:

⁵⁶Ագաթանգեղոս, էջ 410:

⁵⁷Մակաբայեցոց Բ. Գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Հանդ. Ամս. 1922, էջ 347:

⁵⁸Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, էջ 134:

⁵⁹Zur armenischen Götterlehre, էջ 124:

Սակայն այս եզրակացութիւնը անհիմն է, վասն զի հայկական պատերազմի աստուածը Վահագն էր, իսկ իգական աստուածներու մէջ խնդիր կրնայ ըլլալ աւելի Անահտայ մասին, որուն հայ թագաւորները սովոր էին *պատերազմէն յառաջ ու վերջը* զոհ մատուցանել եւ զոր նաեւ մայր եւ *պաշտպան* Հայաստանի կ'անուանէին. մինչդեռ Նանէի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ որ եւ է ներքին պատճառ մը չ'ընծեռեր իր Աթենասայ հետ նոյնացման: Ըստ որում Նանէ սումերա-բաբելական աստուածութիւն մըն էր եւ կը համապատասխանէ աւելի բաբելական Միլիթա եւ սեմական Բիլիտ կամ Բաալտիս դիցուիւն եւ կը նկարուէր սովորաբար մերկ, տղայ մըն ալ ձեռքը կտրծքին սեղմած: Եւրեմն Նանէ բեղմնաւորութեան եւ զգայական սիրոյ դիցուիին էր, պաշտօնով անբարոյական եւ նկարագրով զուրկ արութեան եւ պատերազմի որ եւ է գծերէ: Պաշտօնատեղին էր Ուրուգ նշանաւոր քաղաքը, ուսկից Քրիստոսէ յառաջ մերձաւորապէս 2000ին իր արձանը յափշտակուած եւ Շօշ փոխադրուած էր, բայց յետոյ Ասուրբանիբաղ դարձեալ Ուրուգ գետեղեց: Թագադաբաղսար Գ. դիցուիս Բաբելոնի տիրուիին կ'անուանէ,⁶⁰ բայց կը պաշտուէր նաեւ Նինուէի, Միջագետքի եւ Ասորիքի ուրիշ տեղեր: Արդ այսպիսի դիցուի մը Աթենասայ նման մաքուր եւ այրական նկարագրով դիցուիւն մը հետ նոյնացընելու համար թարգմանչի մը գրչի մէկ խաղէն աւելի բան մը պէտք է, թարգմանչի մը, որ հայ աստուածներուն ինչ ըլլալու մասին թերեւս գաղափար անգամ չունէր:

Ստոյգ է այս կէտիս մէջ Ագաթանգեղոսի թարգմանիչը իր կողմն ունի նաեւ Խորենացին,⁶¹ որ զարմանալի կերպով ոչ միայն Նանէ, այլ եւ Ագաթանգեղոսի յիշած ութ մեհեաններու դից հայկական անունները Ագաթանգեղոսի յունարէնին պէս յունական անուններով կ'աւանդէ եւ այն միեւնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս «Նանէ-Աթենաս»ի դէպքէն դուրս՝ Տիր երկուքին քով ալ Ապողոն կը թարգմանուի,⁶² մինչ աւելի Հերմէս կը պատշաճէր եւ կամ Միհրի դիմաց Հեփեստոս կը դրուի՝ որ նոյնպէս յաջող չէ նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը: Այս երեւոյթին մտադիր եղած է նաեւ *Կարիեր*.⁶³ առանց սակայն ասոր պատմական արժէքն ճշգրտելու փորձ ընելու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս դժուարութիւնը հոս պատմականէ աւելի *մայրենագրական* է, վասն զի խնդիրը պարզապէս մէկուն միւսէն կախում ունենալու վրայ է եւ քննադատութեան նժարը որ կողմն ալ հակի, չի կրնար Նանէի Աթենասայ, ինչպէս նաեւ Միհրի Հեփեստոսի հետ նոյնացումը նուիրագործել՝ անոնց պատմական արժէք տալով:

Ո՛վ է արդեօք օգտուողը՝ Խորենացին թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանիչն, որ ըստ երեւոյթին հայ մըն էր եւ ծանօթ նաեւ հայ մատենագրութեան: Վերջին հնարաւորութեան դէմ միայն մէկ գլխաւոր դժուարութիւն կայ, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանութեան ժամանակը, որ տակաւին անորոշ է: Բանասէրները զայն սովորաբար

⁶⁰Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung, էջ 107:

⁶¹Մ. Խորենացի, էջ 127:

⁶²Դեղփիսի Բիթեան Ապողոնի պատգամախօսները էրազմէր ալ կը մեկնէին. աստուծոյ Տիրի հետ նոյնացման դիմաւոր պատճառը հաւանօրէն այս է:

⁶³Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համեմատ (Ազգ. Մոն. ԼԵ), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

Ջրդ դարու գործ կը համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն լեզուին նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար Խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած ըլլալ: Անոր համար Կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը Խորենացին եղած ըլլայ՝ կամ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին լուսանցքէն եւ կամ անոր յունարէն թարգմանութենէն:

Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ'երեւայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր Խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ *մաեւ* յոյն մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն գիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ Խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամէնն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է Կարիէրի միւս կէտը՝ *լուսանցագրութիւնը*, որ մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետեւաբար նաեւ Խորենացւոյ իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ:

Կայ սակայն նաեւ ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաւական լուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ագաթանգեղոսի խմբագրութիւն ըլլալը. որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ագաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաւական տարբերութիւն ունի հայ բնագրէն: Յունարէնի մէջ համառօտ է օր համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր հակառակ պարթեական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին տեսած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ դից հայերէն անուններու քով թերեւս յունականներն ալ դրուած էին:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ տակաւին քննելի. այսչափը սակայն ստոյգ է, որ Խորենացին յունական դից անուններն իրեն առիթ առնելով՝ Հայ մեհեաններու սկզբնաւորութեան մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ ւելի ծաղրանկար է քան պատմութիւն: Որչափ կ'երեւայ, հայ մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գըտնուիլը Խորենացւոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական. եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան Մեծ յունական քաղաքներ կողոպտած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ եւս ազատ ասպարէզ բացուած էր իր բազմաստեղծ երեւակայութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրեթէ բոլոր աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն ընկերանալ կու տայ մինչեւ իսկ յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ որպէս զի ւելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ աստուածներն ւելի ներսերը չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեաններու մեծ մասը ըստ Խորենացւոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու մէջ հիմնուած են: Յոյն քրմերը միայն մէկ զիջում ըրած են եղեր, թոյլ տալով որ Հերակլէսի արձանը Աշտիշատ զետեղուի, քանի որ Աստղիկի՝ անոր տարփաւորին մեհեանը հոն էր:⁶⁴ Այս երեւակայական կարկատանքէն

⁶⁴Մ. Խորենացի, էջ 127-128:

չափելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուիւոյս հայ հողին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախինք, ներելի չէ երբեք իրեն տեսագծեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուիւոյս եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փընտռելը: Ուր փաստեր կը պակսին, հոն կը դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացընեն սովորաբար Արտեմիսի հետ: Կը յիշեմ հոս միայն Պողիբիոս⁶⁵ եւ Պիրէոն գտնուած մեհենական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն կը գործածուի:⁶⁶ Յովսէպոս Փղալիոս ալ Մակաբ. Բ. Գրքին դէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը թարգմանէ:⁶⁷ Յոյն մատենագիրները *Նանա* անուամբ փոփոխական դիցուի մըն ալ կ'աւանդեն իբր Սանգարիս գետին դուստրը եւ մայր Ատտիս աստուծոյն եւ Կիբելէայ սիրականին, որուն *բեղմաստրութեան* եւ *ծննդաբերութեան* տեսագծեր ալ կը վերագրուին: Շատ հաւանական է թէ փոփոխականը հայկականին պէս բաբելականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս առհասարակ կը կարծուի:⁶⁸ Ալիշան մինչեւ իսկ սկանտինաւեան *Նաննա*՝ Բալտի սիրականը, որ ուրիշ տարբերակի մը մէջ *Նանա*⁶⁹ է, դիցուիւոյս հետ համեմատութեան մէջ կ'ուզէ դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէեւ նկատելով մանաւանդ Բալտի՝ գերմանական Արային դէմքը՝ կը խոստովանիմ, որ համեմատութիւնը մտադրութիւնս շատ գրաւեց: Դժբախտաբար հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ ուրիշ անդրագոյն ապացոյցներ ձեռք բերել համեմատութենէն գէթ հաւանականութիւն ստանալու համար: Ուստի եւ ստիպուած Ալիշանի բացած խնդիրը թողլով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահտայ, որ թէեւ նոյնպէս օտար դիցուի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ հայ Պանթէոնին ամենասիրելի եւ ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգիւ մտադրութեան արժանի են նաեւ Արայի առասպելին համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուիս եւ իբրեւ ջրոյ դիցուի որչափ կ'երեւայ Ոքսոս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (*Jascht*, 5) կը փառաբանուի նաեւ իբրեւ դիցուի *արգասատրութեան*, որ արջառները կը բազմացընէ, կանանց արգասատրութիւն, ծննդաբերութեան դիւրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց ալ օրհնութիւն: Կը նկարագրուի իբրեւ *պնդակազմ գեղեցիկ* աղջիկ մը, որ գլխուն վրայ *աստղներու ոսկեպսակ* մը կը կրէ եւ ապա *ոսկեղէր* եւ ոսկեմանեակ: Դիցուիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404-362) իր համբաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը դրուատէ անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուիւոյս պաշտօնին տարածման համար:

⁶⁵Polyb. 31, 11.

⁶⁶Michel Clerc, *Les Métiqes Athéniens*, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann, էջ 130.

⁶⁷Jos. Antiq. 12, 9, 1.

⁶⁸Հմմտ. Roscher, 3. Bd., էջ 3. Ալիշան, Հին հաւաք Հայոց, էջ 298:

⁶⁹Dr. O. Zehne, *Germanische Götter- und Heldensage*, 1913, էջ 53.

Ինչպես կը տեսնուի, Անեստայի եւ Արտաշէսի մեզի աւանդած Անահտայ պատկերը մաքուր է եւ բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալինք, եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցոյի եւ անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուիի մը ուշ թէ կանուխ նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական ստորնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ, վասն զի զրադաշտական կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարմատեան դրութիւնը մեծ թումբ էին նոյնպիսի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լկտի պաշտօնով դիցուիիներ, որոնք իրենց բարի կողմերովը Անահիտէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝ դիւրաւ ծուլութեան իրարու հետ թէ պաշտօնով եւ թէ նկարագրով: Այս ծուլման մեծ զարկ տուաւ նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած Պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ Անահտայ մեհեաններ կանգնել տալով:⁷⁰ Արդէն Հերոդոտոս կը նոյնացընէ դիցուիիս բաբելական Միլիտայի (Μύλιττα) եւ արաբական Ալլատի (Αλλιττα) հետ:⁷¹ Նշանաւոր էր Լիւդիայի Αρτεμις Αναίτις, որ Պաւսանիասէն յայտնապէս ιερὸν Περσικῆς Αρτέμιδος = *Պարսկական Արտեմիայ* մեհեան կ'անուանուի, ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ Ջեղայի, Պերասիայի եւ երկու Կոմանա քաղաքներուն անահտական մեհեանները: Ջեղայի մեհեանը կը գտնուէր բարձր դրքի մը վրայ, որ Ստրաբոնի ժամանակ տակաւին *Շամիրամի* անուամբ կը կոչուի եղեր!⁷²

Սակայն Անահտայ պաշտօնը եւ ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաեւ Պարսիկները, այնչափ յարգուած է եւ սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ: Հայ ժողովրդեան համար Անահիտ ամէն բան էր. անիկա էր հայ երկրին պտղաբերութիւն, գետերուն ջուր եւ անասուններուն եւ մարդկան բազմաճնութիւն տուողը, անիկա էր մէկ խօսքով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը եւ տիկինը: Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ դից երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ եւ զրգոռած մանաւանդ Անահտայ եղած անարգանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ՝ որ հատանէ գլոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, *մանաւանդ* այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան եւ ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ:»⁷³ Դիցուիւոյս այս գերակշիռ դիրքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհեաններէն, որոնց՝ թուով եւ նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մեհեան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր Աշտիշատ առանձին մեհեանով մը եւ Արտաշատ պետութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, զոր Ագաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ:⁷⁴

⁷⁰Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրտ. Potter.

⁷¹Herod. 1, 131. Paus. 7., 6. 6.

⁷²Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նաեւ Գարագաշեան, Պատմ. 167:

⁷³Ագաթ., էջ 31:

⁷⁴Ագաթ., էջ 404-415:

Մեհենատեղի մըն ալ կը յիշէ նաեւ Փաւստոս «աթոռ Նահատայ»⁷⁵ անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղեր Եպիփան ճգնաւորը: «Նահատայ» Վենետիկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահտայ սրբագրուած է. բայց ինչպէս Գելցեր⁷⁶ կը դիտէ, «Նահատայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անահտայ» եւ կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ գործածուիլ:

Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի Երիզայի մեհեանն է, որուն մասին բազմաթիւ օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն կանուանէ զայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum*»⁷⁷ իսկ Պլինիոս մեհեանիս մասին խօսած ատեն՝ Անահիտ «*Numen gentibus illis sacratissimum*»⁷⁸ կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբաւը այնչափ մեծ էր, որ Դ. Կասիոս եւ Պլինիոս չէին քաշուիր Եկեղեաց գաւառը պարզապէս դ *Αναίτις χώρα* կամ ըստ Պլինիոսի «*Anaetia regio*»⁷⁹ (=Անահտայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (*անդ*), բայց զլիաւորաբար Պղուտարքոս կը պատմէ, որ երբ Ղուկուղոս Տիգրանի վրայ քալելու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ, տեղացիները վախցան որ չըլլայ թէ Անահտայ հարստութիւնները կողոպտեն Հռովմէացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով մը շուտով հանդարտեցան: Մեհեանին շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ կ'արածուին եղեր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ)՝ նուիրուած ինքնին իսկ Անահտայ, որոնք միայն զոհի կը գործածուէին եւ իրենց մորթին վրայ կը կրէին դիցուհւոյն նշանը եւ զիրենք բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է եղեր: Արդ Հռովմէական բանակին Եփրատայ մերձենալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին իբր թէ դիցուհւոյն նուիրուած բլուրին վրայ կ'ելլէ եւ գլուխը խոնարհելով՝ ինք զինքը Ղուկուղոսի կը յանձնէ զոհուելու համար. Պղուտարքոսի կարծիքով ասիկա բաւական կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցնելու եւ հաւատացնելու թէ երկինք Հռովմէացիներու հետ է:⁸⁰ Զարմանալի է, որ այս ցուլերու երամակը կար նաեւ Եգիպտոս, հոն ալ հին ատենները երբ մէկը զոհ պիտի մատուցանէր, դաշտ կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ կ'ընէր, կէսն ալ քահանաներու. եւ ներկայ եղող միւս անձինքներու հետ կ'ուտէր կը սպառէր:⁸¹ Կիւմոնի իր «Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք» ուղեգրութեան մէջ վկայածին նայելով՝ Երիզա-Երզնկայի «շրջակայքը, մարգագետիններու վրայ՝ զորոնք կ'ոռոգէ դարալիւր հոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուղոսի օրով՝ ազատօրէն կը ճարակին *գոմէշներու* նախիրները, որոնք Անահտայ-Տլապահ դիցուհւոյն նուիրուած էին:⁸²» «Տլապահ»ին յունարէնն է Ταυροπόλη, կամ որովհետեւ ցլազոհով կը պատուէր դիցուհին կամ իբր ցուլ որսացող. վերջինս կը պաշտպանէ

⁷⁵ Փաւստոս, 219:

⁷⁶ Zur arm. Götterlehre, էջ 115:

⁷⁷ Cic. De imperio Pompei 23.

⁷⁸ Plin. 33., 82.

⁷⁹ Plin. 5., 83.

⁸⁰ Plut. Vita Luculli 24.

⁸¹ Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸² Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք, թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան [Ազգ. Մատեն. ՁԱ], Վիեննա 1919, էջ 357:

Կիւմոն իր վերը յիշատակուած յօդուածին մէջ:⁸³

Երիզայի մեհեանին անբաւ հարստութիւններու մէջ ամէնէն աւելի աչքի զարնողը Անահտայ արձանն էր, որ համակ ոսկի էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ գոհարներով զարդարուած: Հայերու տրամադրութիւնները շահագործելու համար էր, որ Ղուկուղոս եւ անոր հետեւելով նաեւ Պոմպէոս մեհենիս խնայեցին եւ թոյլ չտուին որ բան մ'իսկ հեռացուի անկից: Այս ազգային սրբութեան պղծումը վերապահուած էր Անտոնինոսի, որ 34ին անբողջ մեհեանը կողոպտեց եւ ոսկի արձանն ալ իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝ հալեցուցին:⁸⁴ Երկու Կոմանա քաղաքներուն Մա-Անահտայ արձաններն ալ ոսկեղէն էին,⁸⁵ ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ *Ոսկեղէն* Կոմանա կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Անահտայ նուիրուած բոլոր մեհեաններուն արձանները. այս կը հետեւի ինքնին իսկ Ագաթանգեղոսի դիցուիւոյս տուած «ոսկեմայր, ոսկեծին եւ ոսկեհատ» վերադիրներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արձան:⁸⁶ Ոսկեծին Ոսկեմօրս անարին գոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս *ծաղկեպսակներ* եւ *ծառի ճիւղեր*⁸⁷ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ եւ բարոյասէր նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի Անահիտն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Անահիտներու պէս չմնաց այն, ինչ որ էր Անեստայի «գեղապատշաճ, հզօր, բարձրահասակ, գօտեպինդ, մաքուր եւ ազնուազարմ»⁸⁸ աստուածային Անահիտը: Ստրաբոն պատմելէ վերջը թէ Մարք եւ Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Անահիտը, որուն մեհեաններ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր եւ Եկեղեաց գաւառը, անոր այր եւ կին գերիներ (ծούλους και δούλας) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ հայ ազնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչեւ իսկ իրենց դուստրները մեհեանին կը նուիրեն եւ անպա զանոնք կ'ամուսնացընեն:⁸⁹ Այս պատմութիւնը որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար, բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ բանաւոր պատճառ մ'իսկ չկայ տարակուսի տակ ձգելու համար Ստրաբոնի արժանահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար Էմին⁹⁰ եւ Ալիշան⁹¹ զուր տեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամէն ճիգ կը թափեն դիցուիւոյն համետ պատկեր մը ընծայելու համար: Եթէ Ագաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է: Կամ ինքը իբրեւ Երդ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամէնէն քիչ 160

⁸³Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸⁴Պլին. 33., 82.

⁸⁵De bello Goth. 4., 5.

⁸⁶Ագաթ., էջ 409:

⁸⁷Ագաթ., էջ 30:

⁸⁸Jascht, S. 64, 78.

⁸⁹Strabo 11., 15.

⁹⁰Հնութասութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, հայ թարգմ. 1875, էջ 15-16:

⁹¹Հին հուատք Հայոց, 1910, էջ 291:

տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր դիցուիւոյն պաշտաման մասին եւ կամ Հայ Արշակունիները արդէն մաքրած էին զայն պղծութիւններէ: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գելցեր:⁹²

Բնութեան զգայասէր մօր լկտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ոգոզած էր ուրեմն իր աշխարհաւեր ապականութեամբ եւ ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւդիայի Արտեմիս-Անահտայ, պոնտական Կոմանայի Մա-Անահտայ, ինչպէս նաեւ Բաբելոնի *Իշդարի* եւ ասորական *Շամիրամի* հետ: Կարծեմ հարկ չկայ այլ եւս երկարօրէն ցուցնելու թէ Անահտայ հարցը ինչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար: Ի հարկէ բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լռութիւնը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացնել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայասէր մայր-դիցուի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանայ եթէ նկատենք նաեւ մայր-դիցուիներու ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամէնուն գլուխը կանգնած էր քրոնապետ մը, որ դիցուիւոյն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քրմերու, քրմուհիներու եւ ստրուկներու ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 6000ի կը հասնէր: Արդ այս տարօրինակ երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ հայ Անահտայ մեհեաններու մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն Երիզայի նկատմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեաններու համար, երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կուռքերը կործանելու համար թագաւորական զինուորներով մեհեաններուն մերձենալու ժամանակ, դէերու (= քրմերու) ահագին բանակ մը նետերով եւ քարերով կռուելու կ'ելլէր թագաւորական բանակին դէմ:

Հետեւաբար Անահտայ սիրականներ ունենալը տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ Կասկած կրնայ յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթադրելով գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիւցազներու, որոնք կամ մեզի անծանօթ մնացած են եւ կամ՝ եթէ ծանօթ են, տակաւին ուսումնասիրուած չեն այս տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլ թէ եղած չըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ եւ Անահիտ որ եւ է կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ զոհ եթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը, այն ալ հայկական Անահտայ պաշտօնին համեմատաբար *նորագոյն ըլլալն է*: Ի հարկէ մեզի համար բոլորովին անստոյգ է Շամիրամի պաշտօնին Հայաստան մուտ գտնելու ժամանակը, բայց միւս կողմանէ՜ ճիշդ է կոտան մըն ալ չունինք զայն Անահտայ պաշտօնէն վերջը դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարնայ որոշել թէ Արայի առասպելին մէջ որքան որոն յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժուարութիւնը չափով մը կը լուծուի, նկատելով Շամիրամի Հայաստանի միայն հարաւային նահանգներու մէջ պաշտուիլը. բաց ասկից խնդիրը

⁹²Անդ. էջ 117:

Անահտայ Արայի հետ ունեցած յարաբերության տեսական եւ ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, այլ թէ երկու առասպելներն ալ բնութեամբ իրարու շատ մօտ ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին մէջ կերպով մը իրարու հետ շփում ունեցած ըլլալու են: Այս ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահտայ եւ Շամիրամի առասպելներուն համար այլ եւս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշտ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի եւ *Աստղիկի* հայող հարց է:

Շատերը Հոֆմանի⁹³ հետեւելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուհի մը կը համարին: Նոյնը ընդհանուր ձեւով եւ ալ յիշած եմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական *ܐܬܬܝܬ* = «քաւքաբթա» բառին կազմութենէն, վասն զի «քաւքաբթա» աստղ բառին *նուազական ձեւն է* եւ միանգամայն *անուն* Աստղիկ մոլորակին: Անուան մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուհւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի եւ այժմ անդրազոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստատեն: Աստղիկ *հայ* դիցուհի մըն է եւ բոլորովին նոյն *Արուսեակին* հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած գործին մէջ⁹⁴ արդէն ցուցուցած եմ, նոյն իսկ հնդեւրոպական ծագում ունի: Վասն զի կը համապատասխանէ հնդկական *Arushi* ի, որ արշալոյսի դիցուհւոյն «Ushas»ի ուրիշ մէկ անունն է:⁹⁵ Վեդայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամատն *Arushi-Ushas* շնորհալիր կոյս մըն էր եւ դուստր երկնքի, որ երկնքի դռները կը բանայ եւ գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ ուրախութիւն կը պարգեւէ: Կ'անուանուի նաեւ «արջառներու տիրուհի»,⁹⁶ ուսկից յայտ է թէ արգասաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին զուրկ չէր դիցուհին: Այս տեսագծերը չկրցան զարգանալ Հնդկաստանի մէջ. վասն զի հնդկական մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր չէր իգական աստուածութիւններու: Ասոր հակառակ Հայոց քով յարաբերութիւնները ուրիշ էին: Հայերը հնդեւրոպական *արեւմտեան* ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իգական աստուածութիւններու ունեցած հայեացքներն ու զգածումներն ալ աւելի հզօր եւ կենդանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրքին բերմամբ դրացի ըլլալով նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն եւ փոքրասիական բազմաթիւ ոչ-հնդեւրոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային Աստղիկ-Արուսեակ դիցուհին ալ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիրութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնագոյններու դիցուհին: Կը սխալիմ ուրեմն, եթէ ըսեմ թէ ահա այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի *նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին ամէն փուլերուն հեղինակը*: Պնդել չեմ ուզեր, բայց միւս կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի: Անշուշտ Աստղիկին եւ Արայի միջեւ եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է եւ այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար ըր եւ է ազդեցութենէ: Սերմիկները կային, բայց անոնք օտար ազդեցութեան տակ

⁹³Անդ. էջ 136:

⁹⁴Անդ. էջ 259:

⁹⁵Արուսեակին ակ վերջաւորումը հայերէն նուազական ձեւն է. հմմտ. նաեւ Հայկ (= Հայիկ), Արամանէակ, Յոլակ, Սաթենիկ, Աստղիկ եւ Փառնակ:

⁹⁶Orelli 2., էջ 18:

ներկայ կերպարանքն ստացան: Այս ազդեցությունը երկու կերպով տեղի ունեցավ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապես փոփոխություններու ենթարկուեցավ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Աստղիկ-Արուսեակը օտար ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ անդի տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու: Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ հարաւային Հայաստան եւ Անահիտ՝ Հայաստանի գրեթէ բոլոր գլխաւոր մեհեաններու մէջ: Թովմաս Արծրունին⁹⁷ *Արդամէտի* մէջ Աստղիկի մեհենի մը գոյութիւնը վկայելով՝ անգին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակէտով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական գրոյցին՝ Արտամէտ Շամիրամի եւ Արայի առասպելին ակնադբիրն է, ուսկից տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դիցուի էր, կը ցուցուի նաեւ անով որ անոր յիշատակը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ: Նախ՝ Աստղիկ եւ Արուսեակ ամենասովորական անուններ են այսօր հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որչափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի, իսկ Անահիտ եւ Նանէ ամենացանցառ դէպքերու մէջ: Երկրորդ՝ Հայ գիւղացւոյն եւ միջնադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք, Աստղիկ իր սերնդովը մինչեւ անգամ դեռ *կ'ապրի* հայ հովիտներու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ եւ իր հրապոյրներովը տակաւին կ'աշխատի իրեն ձգել հայ երիտասարդներ եւ այրեր: Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծումն Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման կրայ, հետեւեալը կը գրէ այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են եւ այսպէս ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղեւ Մանիտոն եւ նոյնպէս դուստր *Աստղիկ* անուն, եւ յորժամ Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՞ս. եւ նա ամաչեցաւ. եւ ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու՝ *դուստրն* եւ որդին՝ քաջք դարձան, եւ *աներեւոյթք եղեն*. վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին եւ մեռանին, եւ ով որ կու տեսնէ զնոսա՝ հանապազ հարսանիք եւ տափ եւ գուսան տեսանին, եւ բնական ունին զգիտութիւն:⁹⁸» Ժողով դական գրոյցը ականդութիւնս քիչ մը տարբեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն տապանին մէջ աղջիկ ունեցողը Նոյ չէ, այլ իր *որդիներէն մին*. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր հրեշտակն է Աստղիկ աներեւոյթ ընողը եւ որովհետեւ գրոյցը տապանին մէջ միայն աղջկան մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներն մերձենալով մայր կ'ըլլայ փերիներու եւ յաւերժահարսերու:⁹⁹ Աւանդութիւնս ծանօթ էր նաեւ Խորենացւոյ, բայց գիտնական երեւնալու մարմաջէն բռնուած մեր մատենագիրը հոս ալ առասպելին ժողովրդական գետինը ձգած՝ իր կողմանէ *Բերոսեան* կոչուած Սիբիլայի բերնով կ'ուզէ խօսիլ, որով Նոյ կ'ըլլայ *Քսիսութրոս* (հմմտ. Եւսեբիոս), իսկ անոր դուստրը *Աստղիկ* եւ որդիները, Զրուան, Տիտան եւ Յապետոսթէ այսինքն՝ Սեմ Քամ եւ Յաբէթ¹⁰⁰ Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանունէն, Յաբետոսթէ ձեւը իր կարկատանքն է:

⁹⁷Թովմաս Արծրունի, էջ 53:

⁹⁸Հին Հաւատք, էջ 225:

⁹⁹Ազգ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

¹⁰⁰Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

Ինչպես կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման առասպելը զգալի կերպով քրիստոնեական ազդեցութիւն կրած է հայ ժողովրդեան բերնին մէջ: Սակայն վայրկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ամենացայտուն ապաց յցն է Աստղիկի ազգային նկարագրին: — Ինչպիսի մեծ ջանքերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ջնջուեցաւ հայ մտքէն եւ սրտէն: Մրճերու եւ զէնքերու հարուածներու տակ կործանեցան բազինները, փշրուեցան արձանները, բայց Հայերը չդադրեցան իրենց «Երկնէր երկինը. երգելէ, դից երկնային խաղերուն, կոիւներուն եւ խրախճ. նքներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեակայութեամբն ու սրտով՝ քնարը ձեռքերնին եւ աչքով պտտելով այն վայրերն ու տեղերը, որոնք երգերուն բովանդակութեան նայելով աստուածներուն ժպիտն վայելած կամ ոյժն զգացած էին: Մտքի այս խաղերն ալ շոգոյ պէս ցնդեցան: Աստղիկը միայն մնաց, վասն զի այն էր ամէնէն աւելի Հայուն սիրտը հմայողը. եւ պարագաներն ալ անոր աւելի նպաստաւոր էին, զորոնք հայ հանճարը շատ արագ նշմարեց եւ զարմանալի ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց: Յաւերժահարսերն ու քաջերը համեմատաբար անվնաս աւելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝ Եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ ասոնց: Արդ հայ ժողովուրդը իր քրիստոնեական գաղափարներուն գոհացումն տալու համար՝ զասոնք ոչ զուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար դիւրաւ շփոթուիլ հրեշտակներու եւ դեւերու վարդապետութեան հետ, եւ ոչ ալ *տեսանելի*, այլ՝ մարմնէ եւ հոգիէ բաղկացած, բայց *անտեսանելի*: Եւ որովհետեւ Աստղիկ վաղուց արդէն *յաւերժահարսերու մայրը* կը համարուէր, բազիններէն վար առնուած Աստղիկը եղաւ *Աստուծա՛յ պատժուած Նոյի աղջիկը* եւ նախամայր *յաւերժահարսերու* եւ քաջերու: Առասպելին՝ Աստղիկը իր զուակներով ի միասին մահկանացու, համարիլը քրիստոնեական երկրորդ գունաւորումն է եւ տեղի ունեցած աւելի յետագայ ժամանակներուն:

Հայ Աստղիկը իբր նախամայր *յաւերժահարսերու* եւ քաջերու շատ մեծ տարբերութիւն չունի գերմանական Waldfrau ըսուած *անտառներու տիկինէն*, որ փերիներու եւ *յաւերժահարսերու* գլուխն անցած՝ կ'արշաւէ անտառէ անտառ, դաշտէ դաշտ եւ մերթ կը վախճուի եւ մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի: Ասոր ծագումն ալ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ դիցաբանական շրջանը եւ հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուիւոյ մը հետ:¹⁰¹ Նման յիշատակութիւններ կան նաեւ Արտեմիսի մասին: Իրեն անբաժին ընկերներն էին *յաւերժահարսերն* ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի անտառներու եւ ճահճախուտ հովիտներու մէջ կամ կարկաչահոս աղբիւրներու եւ առուակներու քով. ասոնք նաեւ ըստ Վեդայի բնակավայր էին *յաւերժահարսերու* եւ քաջերու: Արտեմիսի ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի եւ մարդիկ՝ զխաւորաբար կիները իրենց *ծննդաբերութեան* ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին:

¹⁰¹Դասական մատենագրութիւնը գերմանական Waldfrauի համապատասխան գեղեցիկ բառ մը ասանդած է մէգի մայրէկին, մայրէկանայք. որ տպագիր օրինակին մէջ աղաաղուած եղած է մայրէկնաս. «Ջ Դիոնիսիոս ասեն թէ այգեաց շահապետ է եւ զԱթենան՝ թէ ծիթենեաց եւ զՄայրէկնասն ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն.» Ոսկեք. Մեկն. Ես., էջ 274. այս եղծ բառը Վարդանեան կը սրբագրէ իրաւամբ զՄայրէկնայս, Բառաքնական դիտողութիւններ Գ., էջ 86-87:

Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի դիցու հի, որմէ անբաժին էր նաեւ *շունը*: Իրեն նուիրական անասուններն էին շունը, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վարազի կերպարանքի տակ կը սպաննէ *Ադոնիս*, զոր սակայն կը *յարուցանէ* միանգամայն: Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ մեր յաւերժահարսերու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած *Աստղերորդ*,¹⁰² ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանցի դիցուհոյս մասին հաղորդած գրոյցը, որուն համաձայն Արածանոյ «Գուռ գուռայ» ըսուած տեղը տակաւին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղեր: «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դաղունաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեկցութիւնը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը,¹⁰³» իբր պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան:

¹⁰²Ալիշան, Հին հաւատք 301:

¹⁰³Գրոց բրոց, էջ 97-98:

1.4 Արալեզները

Որսորդ Արտեմիսի շունը զմեզ կ'առաջնորդէ Արալեզներու հարցին, որ՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, հայ դիցաբանութեան ամենանշանաւոր երեւոյթներէն մին է, հետեւաբար արժանի նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արալեզներու շնագգի կամ շնաստուածներ ըլլալը ապացոյցի պէտք չունի, Եզնիկ (էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եզնիկ, Փաւստոս, Անանուն եւ ասոնց հետ նաեւ Խորենացին կ'անուանեն զանոնք Արալեզ¹⁰⁴ կամ Աղեզ, մինչդեռ Եղիշէ իւր Հարցմունքներուն մէջ¹⁰⁵ եւ Վանական վարդապետ¹⁰⁶ Յարալեզ ունին: Մատենագիրներու այս անհամաձայնութեան պատճառաւ է որ Էմին¹⁰⁷ եւ Բասմաջեան¹⁰⁸ մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարալեզ ձեւը կը պաշտպանեն իբրեւ ուղիղն ու սկզբնականը համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող:» Էմին ուրիշ երկասիրութեան¹⁰⁹ մի մէջ մինչեւ անգոմ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած է իր այս մեկնութիւնը նոյն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու քով: Սակայն մտադիր կ'ընեն որ մեկնութիւնս Էմինէն յառաջ Եղիշէ արդէն տուած է, երբ կ'ըսէ «է կենդանի մի, որ *յար լիզ ւ զմեռեալսն* եւ կենդանանայ եւ կոչի Յարալեզ:» Նոյնը գրեթէ բառական կը գտնենք նաեւ Վանական վարդապետի քով: Արդ՝ որովհետեւ մատենագիրներէս եւ ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեր գրականութեան ամենահին շրջանն է միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան¹¹⁰ վերագոյն դրուած մեկնութիւնը միջնադարեան ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերեւս քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս Միջին դարու ստացուածք հռչակելը, քանի որ Երդ դարու մէջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն ծանրակէտը հոն է, որ՝ ինչպէս արդէն Հ. Մէնէվիշեան դիտած է «*Յարալեզն* ըստ կազմութեան *շար չոր* բառ է:»¹¹¹ Այսինքն՝ «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատեւ, յարագուարճ, յարաբուղիս եւն) դասական լեզուի հոգւոյն հակառակ է եւ աւելի սիրուած միջնադարեան մատենագիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները յետսամուտ են:

Էմին¹¹² եւ Բասմաջեան¹¹³ Արալեզ ձեւէն կը խորշին մասնաւորապէս

¹⁰⁴Արալեզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի. «յիրողութեանցն ոմանք անգոյք, որպէս եղջերուաքաղն եւ արալեզն.» «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակացեալք, որպէս արալեզն,» Վենետիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

¹⁰⁵Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

¹⁰⁶Ալիշան, Հին հաւատք, 1910. էջ 194:

¹⁰⁷Պատմութիւն Մ. Խորենացոյ ռուս. է թրգմ., էջ 256:

¹⁰⁸Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարալեզաց, Վենետիկ, 1898:

¹⁰⁹Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանաւորեանց գաղղ. է թրգմ. Արմաշ 1875, էջ 45:

¹¹⁰Ծաղիկ 1895, էջ 601-602:

¹¹¹Հանդ. Ամս. 1898, էջ 26:

¹¹²Հնախօսութիւնք, էջ 47:

¹¹³Հետազոտութիւն, էջ 5:

անոր համար, որ ասով միանգամայն Արայի եւ Արալեզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին եւ իրերու ընթացքին Արալեզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի կենդանացնէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլալու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժէք ունենար Էմինի համար, որուն ժամանակ Արայ՝ թէեւ զոյցներով հիւսուած եւ զարդարուած, բայց եւ այնպէս հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր ճիշդ արժէք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալեզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. եթէ մին աստուած էր եւ միւսները աստուածազգի, ժամանակագրական ետեւառացութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շնիկները Արայ լիզելով կ'առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է եւ իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր այնչափ շատ են, որ անելորդ է կարծեմ այս մասին անելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս հանելով առայժմ նախապատմական շրջանը՝ մեզի տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր ստոյգ, որ Երդ դարու հայ մտաւորականութիւնը՝ եւ հաւանօրէն նաեւ հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ *Արա լիզող* երկնային շնիկներ կը հասկընային: «Առլեզ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձեւն է եւ թերեւս նոյն ատեն անելի գործածականը քան Արալէզ:

Շունը առասպելակազմիկ ազդակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ մարդու ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անասնային առասպելներու աստղային նկարագիրը,¹¹⁴ միւս կողմանէ այն եւս աներկբայ է թէ անասուններուն ֆիզիզական իրականութեան ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէր, որոնք այնուհետեւ իբրեւ աստուածացած էակներ իւրաքանչիւր իր կեանքին առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ հարցերուն մէջ: Արալեզներու առասպելն ալ այս յառաջատուութենէն անցած ըլլալով՝ պարզ է թէ երկնային շնիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անտես պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ծնունդ տուող երկրային ընկերները:

Շունը պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կուգայ քարաշրջանին իբրեւ տան պահապան: Հրէական ւաւնդութեան¹¹⁵ համաձայն մինչեւ անգամ Աբէլ շուն մ'ունէր, որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս ւաւնդութեան վրայ կոթնիլ կարելի չէ, սակայն սեպագիր արձանագրութիւնները կը վկայեն որ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ Քրիստոսէ յառաջ 3500ին արդէն գործածութեան մէջ էին շները: Նշանաւոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, ուր ներկայացուած են հատական բոլոր աստուածները իւրաքանչիւր իր բնութեան եւ պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է դիցուի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաեւ Աննեքերիմի ընծայուած

¹¹⁴Կրոնի ծագումը, էջ 314-316:

¹¹⁵Bochart, Opera omnia 1. 679.

գեղեցիկ քանդակ մը պնդակազմ եւ հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով տգեղ է եւ անելի շնագայլ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, ինչպէս նաեւ Աթէնք եւ մինչեւ իսկ Հռովմ. կ'ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Արեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է ասոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը. այլ եւ ցկնելու տեղը փողոցն է, ուր եւ կը կնքեն իրենց կեանքին վերջին օրերը: Կէս վայրենի ըլլալուն՝ մինչեւ իսկ դիակեր կամ գիշակեր էին ասոնք. անոր հետեւութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մէկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր օրերով կը թափառէին, մինչեւ իրենց վերջին աւարը սպառէին: Մեծութեան կողմանէ շատ նշանաւոր էր հնդկական ըստած շունը, որ սովորականէ դուրս ուժով էր եւ յանդուգն եւ երբեմն մինչեւ անգամ առիւծներու կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին նաեւ մարական եւ պարսկական շները, որոնք սակայն անելի գեղեցիկ էին եւ ընտանի եւ սովորաբար ազնուական տներէ շատ կը բուծանուէին:

Հոմերոսի Ժամանակ արդէն ծանօթ էր շունը իբրեւ դիակեր:¹¹⁶ «Հնուց ի վեր արինալէզ եւ գիշակեր այս անասունը, կ'ըսէ Hegelein,¹¹⁷ սիրով մեռելատեղիներ փնտռելուն, մանաւանդ գիշերները ահ ազդող եղանակաւ ոռնալուն պատճառաւ արտաքոյ կարգի ատելի, խռովայոյզ եւ մահուան, գիշերուան ինչպէս նաեւ սանդարամետի ահաւոր զօրութիւններուն հետ խորհրդաւոր յարաբերութիւններ տաճող անասուն մը նկատուած է:» Անոր համար ալ ախտաբեր եւ մահաբեր կը համարուէր շունը առ հասարակ բոլոր սեմական ժողովուրդներու քով, թէեւ ինչպէս Լիվիոս¹¹⁸ կը վկայէ, Ժանտախտով վարակուած դիակներու երբեք չէին մերժենար: Անկից կը խորշէին նաեւ Հնդիկները. ասոր բացատրութիւնը կու տայ ինքնին իսկ Վեդա, երբ կ'ըսէ թէ մահուան աստուծոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ որսորդ Յամայի մահուան որսեր գտնելու համար:¹¹⁹ Հոս Վեդա ֆիգիզական աշխարհն այլ եւս թողած՝ դիցաբանականը կը մտնէ եւ իրեն մահուան շունը *քառակնեայ* այսինքն՝ *չորսաչուի* է, ինչպէս յունական սանդարամետի դոները պահպանող Կերբերոսը: Այս զարմանալի տեսագիծը որչափ կ'երեւայ հասարակաց ստացուածք էր հնդեւրոպական ազգերու: Վասն զի Գերմանացիներու,¹²⁰ Խրուատներու եւ Զելսերու քով ալ այն ըմբռնումը կայ թէ շուն մը, որ չորս աչք ունի՝ այսինքն, որուն ամէն մէկ աչքին վրայ բծաւոր նիշ մը կայ, ոգետես է:¹²¹ Ոգի ըսելով ի հարկէ անելի ուրուական կամ դէ կը հասկնան, սակայն մարդկային հոգիներու նկատմամբ ալ ամանդութիւններ կան: Այսպէս Շլեզվիգ Հոլշտայնի մէջ կը հաւատան, որ երբ գիշերուան միջոցին շները ոռնան Հել (Hell, Hölle, Hulda = մահուան դիցուհի) շներու քովն է. ուրիշ խօսքով՝ մէկը կը մեռնի: Զելսերու կարծիքով շունը ոռնալու Ժամանակ որ կողմն որ կը նայի, հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի: Իմ հայրենիքս Խոտորջուր ալ՝ շունը կ'ոռնայ, կ'ըսէին, որովհետեւ մեռելներու հոգիները կը տեսնէ: Բժաւոր

¹¹⁶Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

¹¹⁷Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

¹¹⁸Liv. 41., 21.

¹¹⁹Atharvaveda 8, 1, 9.

¹²⁰Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.

¹²¹Negelein, Zeitschrift f. Volkskunde, անդ 265:

շներէ ուղղակի կը վախճային, որ նշան է թէ չորսաչուի շան տեսագիծը հոն ալ բոլորովին ջնջուած չէր: Իմ կարծիքովս Պարսիկներու քով ալ մնացած էին այս առասպելահայեացքին հետքերը, որուն՝ բացայայտ վկայութիւններու պակսելով՝ շատերը մտադիր չեն եղած մինչեւ այսօր: Երբ Պարսիկը իր մեռելը գերեզմանոց տանելէն վերջը, մեռելուդին սրբելու համար 9 անգամ *դեղին բծերով աչք ունեցող շուն մը* կը շրջեցընէր անոր վրայէն,¹²² պարզ է թէ Պարսիկը իր այս ըմբռնումով շատ հեռու չէր ոչ իր Եւրոպայի ցեղակիցներէն եւ ոչ ալ Հնդիկներէն: Պարսիկներու առանձնայատուկը շան *նուիրականութիւնն* էր: Շունը սուրբ էր անոնց համար եւ դիակը պիղծ եւ այս է պատճառն, որ իրանեան ինչ ինչ ցեղերու մէջ, այսպէս Մարաստան եւ: Բակարիա մեռելները դիտմամբ շներու կու տային, որպէս զի լափեն: Շափգելի համաձայն¹²³ մինչեւ իսկ ծեր մարդիկ կենդանի կենդանի շներու առջեւ կը նետուէին, որոնք իրենց կատարած գազանային պաշտօնին համար մեռելաթաղ եւս կ'ըսուէին: Տարօրինակ են այս հայեացքներն եւ գործքերը, եւ սակայն ճիշտի դիւրամբոնելի պիտի երեւան մեզի ասոնք, եթէ նկատենք, որ ըստ Աւեստայի շունը մարդկային հոգիներու առաջնորդ է, որ դերձանի մը վրայէն կը տանի զանոնք մինչեւ արքայութիւն եւ անոր յանձնուած է պահպանել նոյն դերձանը ընդդէմ դէւերու, զորոնք կը հալածէ գիշերները *ռոնալով*: Այժմ կը հասկըցուի նաեւ թէ ինչո՞ւ համար Պարսիկները մեռել մը չթաղած զայն անպատճառ շան մը նայիլ կու տային:¹²⁴ Իրենց ըմբռնումով շունը իր նայուացքով մեռնողին հոգին իրեն կը ձգէր սանդարամետ տանելու համար: Այս արարողութեան մէջ երբեմն այն աստիճանի ճշդապահ էին, որ եթէ յղի կին մը մեռնէր, դիակը *երկու շան* նայիլ կու տային. մին մօր, միւսը սաղմնային վիճակի մէջ մեռնող տղուն համար:¹²⁵

Որչափ որ ալ շունը Պարսկաստանի մէջ կը յարգուէր իբրեւ սուրբ եւ նուիրական անասուն մը եւ արգիլեալ էր զայն սպաննել եւ այս իսկ պատճառաւ Դարեհ Ա. պատգամաւորութիւն առաքեց Կարքեդոնացոց՝ զանոնք շան եւ մարդու միս ուտելէ ետ կեցընելու համար,¹²⁶ սակայն՝ գէթ որչափ ինծի ծանօթ է, շունը Պարսիկներու քով երբեք աստուածութեան պատուոյն չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ շեղեցան իրենց եղբայրներէն: Վասն զի շան կերպարանքով կը ներկայացընեն ոչ միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող Սարամեյա ըսուած երկուորեակները, այլ եւ անոնց մայրը *Սարամա* դիցուիին:¹²⁷ Շատ նման է այս առասպելին յունական Հեկատէ դիցուիւոյն մասին աւանդուածը. Հեկատէ մահուան դիցուիի մըն է, որուն կընկերանան *դիական շներ* եւ ինքն իսկ կը բաղձայ եղեր, որ պաշտամունքի միջոցին *շուն յորջորջուի*:¹²⁸

Այս համեմատական բազմաթիւ օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը մահուան հետ աղերսի մէջ դնելը ոչ միայն շատ

¹²²Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.

¹²³Spiegel, Eranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Altiranisches Leben, S. 369.

¹²⁴Herod. 1., 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte 2., 147.

¹²⁵Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.

¹²⁶Յուս. 18, 1, 10.

¹²⁷Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1883, 1., 2, p. 317.

¹²⁸Preller, Griechische Mythologie 1., 326.

տարածուած երեւոյթ մըն է ընդհանուր առասպելագիտութեան մէջ, այլ թէ յատկապէս հնդեւրոպական ազգերու վրայ սովորականէ աւելի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ եւ դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Արդ որովհետեւ Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝ անցած է նախ մահուան լաբիրինթոսէն, մտած է այն ալ սանդարամետ, ուր կ'իշխէր մահուան աստուածութիւնը իր շներով, չափազանցութիւն է ուղղակի, երբ Բասմաջեան Արալէզներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբաբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մէջ՝ ըստ նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաեւ «չորս շնաստուածներ» «Ուկկումու» = Յափշտակիչ, «Ակկուլու» = Ուտիչ, «Իկշուաա» = Կորզիչ եւ «Իլթերու» = Յագեցուցիչ անուններով:¹²⁹ Ասոնք Արալէզներու հետ միացընելու գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ զմեռեալս» (անդ, էջ 5): Եթէ Բասմաջեանի մտադրութենէն վրիպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բազմաթիւ օրինակները, ինչպէս նաեւ մտադիր եղած ըլլար, որ Ադոնիսի առասպելին մէջ ալ շուն մը կը յիշուի, կամ շուն մըն էր, որ Իսիս դիցուհւոյն օգնած է Ոսիրիսի *մարմնոյն մասերը քովէ քով բերելու*, այսինքն՝ *զայն կենդանացընելու մէջ*, այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: *Շունը իմ կարծիքովս սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ*, գէթ այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հողին կը պատկանէր եւ ազգային աստուած էր յառաջ քան ասուրաբաբելական քաղաքակրթութեան հետ շփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ'առնու եւ հետեւաբար նաեւ աւելի հասկնալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ մահուան իշխանութեան ենթարկուած զոհ մը, այլ իբրեւ աստուածային *հերոս մը եւ քաջամարտիկ հերոս մը*:

Անանուն իբրեւ հատակոտորներու կարկատանք մը՝ Արայի առասպելէն միայն Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար Խորենացին ալ նոր բան մը չհաղորդելուն՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի ընծայուածը կարծես աւելի թոյլ եւ կնատ էակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի եւ յարութիւն կ'առնու պարզապէս ցանկասէր Շամիրամի գիրկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակակշռողը՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չ'ըսուիր: Արդ Անանունի եւ Խորենացոյ բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը գոհացում կու տան Եզնիկ եւ Փաւստոս: Զափով մը կ'ըսեն, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր. իրենց խօսքերը աւելի առթական եւ թռուցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ գէթ այսչափը իբրեւ ստոյգ կ'իմանանք որ Արայ միայն *սիրուող* չէր ըմբռնուեր, այլ եւ *պայտերազմաւէր, կորովի* եւ *քաջ*: «Թէ յառաջին ժամանակսն արալէզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին կ'ըսէ Եզնիկ ո՛չ նոյն *պայտերազմունք* են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, *դիւցազունք*

¹²⁹ Հետազոտութիւնք, էջ 4:

էին,» էջ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմելէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, եւ վէր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդա: Իսկ կէսք *յառնելոյ ակն ունէին նմա*, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ հանին եղին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին թէ *վասն զի այր քաջ էր, առյեգք իջանեն եւ յարուցանեն զդա*:¹³⁰» Ըստ Եզնիկի խօսքերուն Առլեղները աստուածներուն շրջանին միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութիւն կու տային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ Փաւստոս Մուշեղի դէպքով հակառակը կարծես հաստատել կ'ուզէ: Սակայն սոյն հակասութիւնը պարզ երեւութական է. *ժողովորդը հաւանորէն Առլեզներու լիզելով յարութիւն առնլու միայն մէկ դէպք գիտէր*, բայց միւս կողմանէ *նոյնին վերստին կրկնուելու հնարաւորութեան ալ կը հաւատարար*, ինչպէս Մուշեղի դէպքը կը ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած կամ չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն համար կարեւորութիւն չունի: Ամէն պարագայի մէջ թէ Եզնիկի եւ թէ մանաւանդ Փաւստոսի խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական առասպելահայեացքը Առլեզներէն լիզուելու եւ յարութիւն առնլու համար իբր պայման *սովորականէ դուրս դիւցազնութիւն* եւ *քաջութիւն* կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն, *ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատմուէին* ժողովրդեան մէջ, զորոնք համեմատական քննութեամբ մակաբերել միայն կրնանք առանց ճշդելու եւ բնորոշելու երջանկութիւնն ունենալու: Յունական Հերակլէսի մահն ալ եղերական էր, բայց իր աստուածային ծագման եւ գերմարդկային քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի էին նաեւ Ոսիրիս, Բալտր եւ ուրիշ նմաններ, որոնց մասին հոս մանրամասնութիւններու չենք իջնար, քանի որ յաջորդ գլխուն մէջ անոնցմով արդէն պիտի զբաղինք:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն *քաջ որսորդ մը*. Դիցաբանական աշխարհի մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. եւ որսորդ հերոսը ունէր նաեւ իր *շունը*: Որսորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ օգնութեամբը կը հալածէր Բազմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը թռչունները:¹³¹ Շունը ամենամտերիմ ընկերն էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը զոհուէր: Սակայն Յունաց քով թերեւս ամէնէն անշի *Արէսի* առասպելին մէջ ազդեցիկ դիրք մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Պեղոպոնէսի մէջ աստուծոյն, զոհուող անասուններուն գլխաւորներէն էր եւ անոր նուիրուած: Արէսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն եւ պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արէսի աջ բազուկն էին անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս էր նաեւ շան պատկերը:¹³²

¹³⁰Փ. Բուգ., էջ 244-245:

¹³¹Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 307-308:

¹³²Pauly 3., S. 1480.

Մահուան տեսագծով շունը անելի խորշելի էր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին միջեւ եղած յարաբերությունն այն աստիճան սերտ էր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց օգնականի չմնայ: Տուցուած է, որ Լիդուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր:¹³³ Հետեաբար կարծեմ շատ անելի բնական է եւ իրաւացի Արալէզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարիլը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառներն յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը անելի հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկական եւ ուրիշ քանի մը ազգերու ըմբռնումը, մահուան տեսագծերով շունը առ հասարակ ահ ազդող չար էակ մը ըմբռնուած է, որ իր էութեան ամբողջ ձգտումով եւ բնութեամբ մարդու աստեանական կեանքը ոչնչացընող կամ գէթ ոչնչացընելու նպաստող է անելի քան զայն պահպանող եւ երբեմն նաեւ բուժող, ինչպիսի է որսական շունը՝ ըլլայ այն իրական կամ դիցաբանօրէն ըմբռնուած: Կ'ապրի իր տիրոջ համար եւ եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռնէր նաեւ իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ մեր Արալէզներն իրենց պաշտօնով՝ քանի որ մեռած Արայն սանդարամետէն վերստին կեանքի աշխարհն կը բերեն, *մահուան տեսագծերով* ճոխացուած ըլլալով հանդերձ, միշտ *բարի* եւ *երկնային* էակներ նկատուած են: Այս կը տեսնուի նաեւ վերագոյն իմ կողմանէս հրատարակուած գրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ բնութեամբ եւ թէ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին Արալէզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են եւ մասնակցող իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր եւ ամէնէն վերջը կը կենդանացընեն անոր շղթաներն քակելով, վերքերն լիզելով եւ բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն երբ արդեօք լիզելու եւ լիզելով բուժելու եւ յարութիւն տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարելոր հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դիւրին չէ, ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի մը թռուցիկ ակնարկութիւններով կարծել կու տան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «շները լիզելով՝ վերքերը կը բուժեն»,¹³⁴» Էլիանոս կ'ըսէ՝ «վիրաւորուածները (= շները) դեղի փոխարէն իրենց լեզուն ունին, որով վիրաւորուած մասը լիզելով՝ վերստին կ'առողջանան»:¹³⁵» Շները կըրնային նաեւ ուրիշներուն վերքերը լիզել, ինչպէս յայտնի է Ղուկասու Աւետարանին (ԺՁ. 21) աղքատ Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն ջանքերու եւ պրպտումներու անկարելի եղաւ ազգ մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն մէջ շները լիզելով՝ *կենդանութիւն* տան դիակի մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն վերագոյն յիշուած Ոսիրիսի դէպքը թերեւս տկար կոռուան մ'ըլլայ այս տեսակէտով: Բասմաջեանիօրիշ աղթիւրսածըթէ «Մարդուկ իրեն հետեւորդ չորս շներ ունէր, որոնք *կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականք*»¹³⁶» լոկ

¹³³Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.

¹³⁴Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.

¹³⁵Ael. De Animalibus 8, 9.

¹³⁶Բանասէր 1903, էջ 238:

անձնական ենթադրություն է, վասն զի ըստ արձանագրություններու՝ դիակներու կենդանացընողը Մարդուկ է եւ ոչ թէ իր հետետորդ շները: Եթէ միտ դնենք Baudissinի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ արհամարհելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրություններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակդրին առաջին եւ սովորական իմաստն է *բժշկել*, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացընել, կամ յարութիւն տալ»¹³⁷» Ուրեմն շներու լիզելով յարութիւն տալու երեւոյթը կը մնայ առայժմ զուտ *հայկական*: Այսու հանդերձ երեւոյթիս ազգային նկարագրին *սկզբնականութեան վրայ* կը տարակուսիմ եւ այս իմ տարակոյսս աւելի եւս կը զօրանայ, եթէ նկատողութեան առնունք մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին ունեցած հատուածը, ուր Արայ կը կենդանանայ *այրուելոյ* համար փայտակոյտի վրայ դրուած ատեն. հոն Արալէզներու յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, մինչդեռ եթէ ծանօթ ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական երեւոյթ մը, ինչ պատճառ ունէր զայն ջիշելու եւ կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը: Կը մնան այժմ երեք հնարաւորութիւններ. կամ Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ մէկ տարբերակն էր, կամ օտար տարր մըն էր Արալէզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի աւանդավէպին մէջ եւ կամ թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր որսական շները՝ անոնք դարերու ընթացքին Արալէզներու նկարագրին ստացան հայ հողին վրայ զօրութեամբ զարգացման ներքին յառաջատութեան (Prozeß) մը: Առաջին հնարաւորութիւնն ենթադրելու բաւական պատճառ մը չունինք, իսկ վերջինն՝ ինքն իր մէջ անհաւանական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին ճիշդութեան: Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազգերը, որոնց՝ հարաւայիններուն քով մասնաւորապէս շան պաշտօնը հեուց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կողմանն կու տայ մեզի Բասմաջեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաջեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան պաշտօնին եւ միջնորդաբար նաեւ Արալէզներու հարցին վրայ: Գրական աղբիւրները Արալէզներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր բայց մտադրութեան արժանի երեւոյթ մը չէ՞, երբ մեր հրա տարակած զրոյցին մէջ՝ հերոսին ընկերացող շնիկները չորս են, ինչպէս չորս են Մարդուկի շնիկները Այս հարցը թերեւս աւելի հետաքրքրական դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանագրութիւններով, որոնք Մարդուկի դիցաբանական անձնաւորութիւնը բոլորովին անակնկալ տեսագծերով կը ճոխացընեն եւ Բաբելոնի մէջ անոր պատուոյն համար նոր տարույ առթիւ կատարուած հռչակաւոր տօնախմբութիւնները աւելի հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանաւոր ասորա-բաբելագէտ Zimmern գերմանացի գիտնականէն

¹³⁷ Adonis, S. 313, 315, ծն. 2 եւ 317-324.

գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն¹³⁸ Բէլ-Մարդուկ լեռան ետեւ¹³⁹ այսինքն սանդարամետի մէջ կը բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ձաղկուի եւ յետոյ մթին լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Ասոր վրայ քաղքին մէջ (Բաբելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, Բէլի կինը Բէլտիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ, որ Բէլի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՛ր եղբայր իմ, եղբայր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդարամետ: Ամէնէն վերջը Բէլ լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կեանքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու: Ահա Բէլի այս ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհաճնութեան շրջանին Տիամատի դէմ տարած յաղթանակը մշտնջենաւորելու համար էր, որ Բաբելացիները ամէն տարի Նիսան ամսոյն գիշերահաւասարին նոր տարւոյ տօնը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի պատիւ Մարդուկի յօրինուած աշխարհաճնութեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր քաջագործութիւններն, մեծանձնութիւնն ու մարդասիրութիւնը, զորոնք դերասանօրէն ալ կը ներկայացընէին:

Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն է քան առաջինը: Ասոր մէջ բաբելացի իմաստուն մը հին Կտակարանի Յոբին պէս կ'ողբայ իր բարոյական եւ ֆիզիգական խեղճ եւ հիւանդագին վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ իր զանազան հիւանդութիւնները, որոնք զինք մինչեւ մահուան դուռը հասցուցած են եղեր: Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը: Մահուան գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դատուին, Մարդուկ ստրկութեան նշանը իր ճակտէն կը սրբէ եւ զինքը կը խլէ սանդարամետի պետին ձեռքէն, որ պատրաստուած է եղեր զինքը մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաստունը Մարդուկի շնորհակալութեան զոհ մը մատուցանելէն վերջը՝ փառաւոր խնջոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք տեսնելով որ Մարդուկ մահամերձ վիճակէն հանած եւ բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Մարդուկի եւ անոր տիկնոջ Սարբանիտուի (= Բելտիս, Իշդար) մեծութիւնը, եւ ասոնք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղեր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել:¹⁴⁰

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարութիւն առնողը Մարդուկ է եւ այն՝ *իր կնոջ* օգնութեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յարութիւն կուտայ, ուր իրեն *գործակից* է նոյնպէս իր կինը: Խօսք չկայ ամենեւին չորս շներու մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդուկի յարութեան գործին մէջ ո՛ր եւ է դեր մը կատարած ըլլային: Նոյնպէս երկրորդ արձանագրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացիին Մարդուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ «կենդանացուցիչ դիականց» անուանելով՝ չի հասկընար այն, ինչ որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ եւ մենք ամէնքս առ հասարակ կը հասկընանք: Ուրեմն Baudissin լիովի իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրութիւններով աւելի «*բժշկել*» կը

¹³⁸ ZDMG. 1922, էջ 52-53.

¹³⁹ Աստուաբաբելացիք սանդարամետական լեռը աւելի Միջագետքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը կը փնտռէին:

¹⁴⁰ Zimmern, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1922, էջ 48-50.

հասկերնային:

Շնով որսորդ աստուած մը կը ներկայացուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան մը վրայ,¹⁴¹ բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լռէ արձանագրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական տեղեկութիւնները: Ըստ Ալ-Նատիմի¹⁴² շունը Խառանի մէջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ կը մատուցանէին: Ջայս կ'ակնարկէ անշուշտ Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կուռքերու դէմ գրած մէկ տաղին մէջ «շներով տէր մը¹⁴³» կը յիշէ իբրեւ աստուած Խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք¹⁴⁴ ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ կ'ուզեն նոյնացընել, զոր Տակիտոս¹⁴⁵ *Հերակղէս* կ'անուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ է, այն ատեն որոշ չափով նմանութիւն կայ նաեւ այս Հերակղէսին եւ Պղատոնի Արային միջեւ, վասն զի ինչպէս որ Պղատոնի Արան փայտակոյտին վրայ դրուած էր այրուելու համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակղէսին տօնին, *փայտակոյտ* մը կը կազմուէր եւ անոր վրայ *Հերակղէսի պարկերը* կ'այրէին:¹⁴⁶ Այս արարողութիւնը Յոյներուն քով մնացած է մինչեւ այսօր եւ կը կատարեն սովորաբար Յովի. Մկրտիչի տօնին օրը: Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ շնասէր եւ շնապաշտ Խառանի մէջ կը պաշտուէր նաեւ *Թամմուզ* եւ անոր պաշտօնը՝ ըստ Էլ-Մաքրիզի¹⁴⁷ բացայայտ վկայութեան մինչեւ Քրիստոսէ վերջ 10^{րդ} դարը չէ մարած եղեր:

Աւելի նշանաւոր էր շան յարգութիւնը Փիւնիկեցիներու քով: Էսգուլապիոսի նուիրական կենդանին էր այն, նր օծերուն հետ բազմութեամբ կը բուծանուէր աստուծոյն տաճարին մէջ: Շան եւ օծին աստուծոյս նուիրական ըլլալուն պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այն էր, որ ինքը *բժիշկ* էր միանգամայն իբրեւաստուած, իսկ շուն եւ օձ *բուժիչ զօրութիւններու կրողներ*: Շան մասին ըսածս ամէլի իմ մակաբերութիւնս է, իսկ օծինը արդէն հանրածանօթ է: Շնագաւիթ կամ շնասրահ անուամբ տեղ մ'իսկ կար, ուր կը պաշտուէր ըստ Աթենէոսի¹⁴⁸ փիւնիկեան Հերակղէս, որ փիւնիկեան Էշմուն-Էսգուլապիոսի հետ նոյն է: Bochartի¹⁴⁹ կարծիքով Էսգուլապիոս անունը յառաջ եկած է 'ב'ל' - ש'א = Իշ-քալիպի, այսինքն, *մարդաշուն*: Այս մեկնութիւնը կրնայ խնդրական ըլլալ, սակայն Փիւնիկեցիներու քով ասանդութիւն մը կար, որուն համաձայն Էսգուլապիոս շան կաթով սնած ու մեծցած է:¹⁵⁰ Էսգուլապիոսի առասպելը մեզի համար անով ամէլի հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն եւս Արայի պէս Աստարտէ (= Շամիրամ) դիցուիին հետապնդուելով՝ կը մեռնի եւ յետոյ նոյնպէս դիցուիւն օգնութեամբ կը կենդանանայ: Մինչեւ անգամ դիցուիւն նուիրուած դասակարգ մըն ալ կար, որ 'ב'ל' =

¹⁴¹Gazette Archéologique 1879, էջ 178.

¹⁴²Հմմտ. Fihrist, Հրտ. էջ 326:

¹⁴³ZDMG. 29, S. 110.

¹⁴⁴Revue d'Archéologie 1., 227-228.

¹⁴⁵Annal. 12., 13.

¹⁴⁶Clemens Alex. Recognit. 10., 24.

¹⁴⁷El-Maqrissi. (Chwolsohn 2., 604, 607 եւն):

¹⁴⁸Wachsmut, Athenaeus 1., 461.

¹⁴⁹Opera omnia 1., 663.

¹⁵⁰Լակտանտիոս. De falsa religione 1., 10.

քելապիմ,¹⁵¹ այսինքն՝ *շներ* կը յորջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին աստիճանի պիղծ էր եւ անբարոյական: Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Կարգեդոն եւ Սիկիլիա. վերջնոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի չափ շներ: Հոս յիշենք նաեւ եգիպտական *Անուբիս* հոգիները *սանդարամետր առաջնորդող* աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխաւորաբար Կիւնոպոլիսի (= շնաքաղաք), ուր նաեւ իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը պաշտուէր նաեւ Նիւբիայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի «անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն թագաւորական հրամանները կը գուշակէին»¹⁵²»

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ նշանաւոր դէմքերու եւ դիւցազներու վրայ է, հազուագիւտ երեւոյթ մը չէ մարդկային առասպելակազմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս ըստ պարսկական աւանդութեան Կիրոս Մեծ իր ընկեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը դիեցուի, մինչեւ որ հովիւ մը զինք գտնելով իր կնոջ առանձին խնամքին կը յանձնէ: Հռովմէական Ռեմոս եւ Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ ընկեցիկ կ'ըլլան եւ կը դիեցուին գայլէ մը՝ որ հոս նախնական շան փոխանակած է, եւ յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին եւ կ'որդեգրուին: Հռովմէական եւ պարսկական այս երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը ակնյայտնի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ աւելի հին են քան Կիրոս եւ մինչեւ իսկ Ռեմոս եւ Ռոմուլոս, վերջիններն եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Կիրոսի պատմութեան մէջ շան դիեցման առասպելը հովիւին կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Սպակոյ, յուն. Kyno կը կոչուի եղեր, իր անձնական մեկնութիւնն է հաւանորէն: Այսպիսի անձնական մեկնութեան մը ենթարկուած է նաեւ հայ Սանատրուկի մանկութեան մասին հիսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր շան նկատմամբ նոյնպէս շատ կարեւոր ակնարկութիւն մը կայ, բայց Խորենացին մեկնել ուզելով՝ հիմէն խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ խնդրոյ նիւթ հատուածը. «Քանզի յաւուրս ծմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Ազէ՛ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեսեան մրրիկն, մինչ ոչ գտեալ ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դահեկին նորա (Սանատրուկոյ) Սանոտայ, քեռ Բիւրատեայ Բագրատունոյ, կնոջ Խոսրենայ Արծրունոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս: *Ջորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝ այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակսն լեալ պատահեաց մանկանն եւ դահեկին:* Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դահեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ»¹⁵³»

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու արտաբնականը ամէն գնով առասպելներու եւ զրոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ձգտումը հոս ալ ակներեւ է: Անոր համար Խորենացոյ «եղաք վերահասու»ին այնչափ

¹⁵¹Orelli, Religionsgeschichte, 1., 264. — Հմմտ. նաեւ Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.

¹⁵²Lib. 6, c. 30.

¹⁵³Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

նշանակություն տալու չէ: Ըստ ժողովրդական ասանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին *երկնային շնիկ մըն էր*, որ աստուածներէ կ'առաքուի ծինէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Հետեաբար «ընդ խնդրակս լեալ (շուն) պատահեաց մանկանն» հայ Հերոդոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաեւ Աբգարու *Ազէ քոյրը* եւ դահեկին *Սանուրայ* անունը, ուսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Շատ հաւանական է, որ առասպելը կամ ինքնին իսկ Սանատրուկ անուան *ժողովրդական ստուգաբանութենէն* առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «*շնէ տրուած կամ պարգեւուած*,» եւ կամ ուրիշ ձեւի տակ արդէն գոյություն ունեցող առասպելը հիսուած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ ադիթ առնլով թերեւս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

Աւելի մեծ նշանակություն ունեցած ըլլալու է շունը *Արտաւազդայ* առասպելին մէջ: «Ջրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ Խորենացին,¹⁵⁴ եթէ արգելեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ *երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն*, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ծայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն:» Վանական վարդապետ Բեյի եւս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացնելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակէտով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «*սեաւ եւ սպիտակ, որ յար լիզուն* զկապանս նորա,¹⁵⁵ այսինքն՝ Արտաւազդայ: Ջասոնք Վանական վարդապետ նաեւ յայտնապէս *Յարալեզ* կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անստոյգ կը մնայ¹⁵⁶ թէ Արալեզներու հետ այս նոյնացումը ինքնին իսկ մատենագրէն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած զրոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակռաներով հերոսին մարմնոյն մէջ մտած մագը կը կտրեն եւ վէրքը կը լիզեն:¹⁵⁷ Նախնական միեւնոյն աստուածազգի շնիկներն են ուրեմն երեք դէպքերու մէջ ալ, ի հարկէ իբրեւ տեսագիծ (Motiv) յարմարցուած իւրաքանչիւր առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ մասնատրապէս Արտաւազդայ առասպելին նկատմամբ, որ՝ ինչպէս Մ. Աբեղեան¹⁵⁸ ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եզնիկի (էջ 104) եւ Եղիշէի¹⁵⁹ համաձայն Արտաւազդ բարի բնատրութեամբ արքայազուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի վրայ կապուած եւ շղթայուած եւ օր մը շղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ եղեր: Նման ասանդութիւններ կան նաեւ Աղեքսանդր Մեծի եւ Փրեդերիկոս Բարբարոսայի մասին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առասպելին Արտաւազդ նաեւ դէ

¹⁵⁴Երկու առասպելներու մէջ ալ շունը մտած է իբրեւ ընկեր դիւցազն որսորդին, հետեաբար նաեւ բարի նկարագրով է:

¹⁵⁵Հին հաւատք, էջ 178:

¹⁵⁶Համեմատական հետազոտութիւն [էջ 3-4] մատենագրին կը վերագրէ:

¹⁵⁷Հանդ. Ամս. 1923, էջ 491:

¹⁵⁸Հայ. ժող. առասպելներ, էջ 354:

¹⁵⁹Հարցմունք եւ Պատասխանիք, էջ 51. ըստ Աբեղեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ գրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըստ Հ. Ն. Ակինեանի հրատարակութեան:

կ'անուանուի.¹⁶⁰ Եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշաբաթոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն,» որպէս զի Արտաւազդայ շղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարհք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաւազդ իրօք դիւական է եւ նոյն՝ պարսկական Դահակին, յունական Տիւփոնին կամ գերմանական Լոկիին հետ. վերջինս շատ տեղեր արդէն սատանայի հետ նոյնացուցուած է:¹⁶¹ Խոստորջուր ալ շղթայտողը *սալթանան* է, որ կը ջանայ ամէն գնով ազատիլ եւ աշխարհքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի նաեւ վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը նկարագրուի մերթ բարի, դիւցազն, մարդկան բարոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող եւ մերթ ալ քրիստոնէական Սադայէլի պէս Աստուծմէ ապստամբող եւ անոր հետ կռուի ելլող,¹⁶² որուն համար շղթայուած Էլբրուզի լեռան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր շղթաները փշրել, այն ժամանակ շարժում է երկիրը, նրա շղթաները յառաջացնում են փայլակ եւ որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա արտասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ Էլբրուզի ստորոտից ներքեւ է գահավիժում:¹⁶³» Ամիրանի քով կայ *շուն մը* եւ *շարունակ կը լիզէ անոր շղթաները*, որոնք աւագ հինգշաբթի օրը արդէն կոտորուելու աստիճան բարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մուրճերով երեք անգամ սալին վրայ զարնելով՝ շղթաները դարձեալ կը զօրանան:¹⁶⁴ Առասպելիս իւր ամբողջութեամբ հայկականէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր եւ յունական Պրոմէթէոսի միջեւ շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլայ --- յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրոմէթէոսի շղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն,¹⁶⁵ սակայն որչափ կ'երեւայ շան եւ դարբիններու տեսագծերը նոյնութեամբ հայկականէն առնուած են: Շղթաները զօրացնելու օրերու նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն մը չէ, այնու որ հայկականը ինքն իր մէջ արդէն զանազան տարբերակներով է: Զեմ կարծեր թէ վրական առասպելին մէջ դիւականն ու վիշապայինը բարի իմաստով հերոսականէն աւելի հին ըլլայ: Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է վերականգնել եւ իբրեւ այսպիսի որեւէ առնչութիւն մը չունենալուն դէպք եւ վիշապ Ամիրանի հետ՝ պատճառ մ'ալ չկայ զայն աւելի նոր համարելու: Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Արտաւազդայ առասպելին մէջ. դիւականն ու վիշապայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ հաւանօրէն մինչեւ իսկ *պալմական ծագում ունի*:

¹⁶⁰Խորենացի, անդ, 192. Հարցմունք եւ Պատասխանիք դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նաւասարդի առաջին օրը կը դնէ, էջ 51:

¹⁶¹Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

¹⁶²B. Kafle, Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, 2.

¹⁶³Վս. Միլլեր, լեռների վերայ բեւեռած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

¹⁶⁴Անդ, 76-79. Բանբեր, Արտաւազդայ եւ Մեծի հետքերը Վրաստանում. [Մելիքսեթ-Քէլի] 1921-1922 էջ 99-104:

¹⁶⁵ՀԱ. 1892, էջ 75-76:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւազդ կը համարի որդի եւ յաջորդ Արտաշէս Բ. ի, որ նորագոյն քննութիւններուն առաջին արշակունի Տրդատ Ա. ին (66-107?) կը համապատասխանէ: Սանտալճեան¹⁶⁶ լաւ կը դատէ աւելի յառաջ երթալ եւ կը նոյնացընէ Արտաւազդ Արտաշէս Ա. ի յաջորդին հետ, որով Գողթան երգերուն այս մասին աւանդութիւններն ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին եւ քաղաքական բոլորովին նոր կապակցութեան մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչերը կ'ընդունին Արտաւազդայ պատմականութիւնը եւ ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'երեւայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի ազգային պատմախոյզները¹⁶⁷ եւ կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ ժողովրդական շատ հետաքրքրական զրոյցէն, որ ուրիշ ձեւի տակ կրկնումն է Արտաւազդայ առասպելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւազդ: Նա մի գիժ որդի ունէր անունը *Շիդար*: Արտաւազդը մեռնելիս թագաւորութիւնը Շիդարին չտուեց, նա գիժ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառնակութիւններ եւ շատ աւերումներ: Մի անգամ Շիդարը ծի է նստում, հրամայում է փող փչել եւ յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել եւ ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան եւ նա գէտն է ընկնում եւ խեղդուում: Ձիաւորները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել են Շիդարին եւ շղթայակապ անելով փակել են Մասիսում՝ սեւ սարում: Երկու շներ՝ մէկը *սպիտակ* միւսը *սեւ*՝ կրծում են նրա շղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա շղթաները բարականում, մազի հաստութիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Շիդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ: Դրա առաջն առնելու համար կախարդները սահմանել են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին օրը բոլոր դարբինները ինչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով սալին զարնեն, որպէս զի Շիդարի մազի հաստատութեան հասած շղթաները նորից ամրանան, ապա թէ ոչ Շիդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ:¹⁶⁸»

Ուրեմն Արտաւազդայ աւանդավէպը Շիդարի անուամբ եւս կը պատմուի հայ ժողովրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ փաստ է ի նպաստ Խորենացոյ: Վասն զի զրոյցին Շիդարը արտաքին պատմագիրներուն Axidares կամ Eξιδάρης է, զոր հայերէն *Աշխադար* կ'ըսենք հիմայ եւ յաջորդած է *Տրդատ* Ա. ին այսինքն՝ *Արտաշէս Բ.ի* ըստ Խորենացոյ: Թէ նոր առասպելին մէջ Արտաւազդ Շիդարի հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս աւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդդէմ Արտաւազդայ կամ Շիդարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունինք առջեւնիս, կամ Շիդար ունենալով նաեւ Արտաւազդ անունը երկու անուամբ ալ զրոյցի առարկայ եղած է եւ կամ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւորութիւններ խտացած են զրոյցին մէջ, մին Արտաւազդ՝ թերեւս

¹⁶⁶Histoire 2., p. 448.

¹⁶⁷Վիեննա, 1851, էջ 36-51:

¹⁶⁸ՀԱ. 1892, էջ 102-103: Բազմ. 1877, էջ 276:

Տիգրան Մեծին որդին, որ Անտոնինոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կնքեց Աղեքսանդրիա բանտին մէջ եւ այս է, որ ըստ Եզնիկի աւանդածին պիտի ազատի եւ իբրեւ ազատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբարոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիդար, որ վիշապագուններէ կը բռնուի եւ Մասիս լեռան վրայ կը փակուի։ Առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ բաղադրութիւն մըն է դիցաբանական եւ պատմական տեսագծերու։

Թէ ինչո՞ւ գահագուրկ եղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը լռէ, իսկ նորագոյն պատմախոյզները կը մակաբերեն միայն։ Խորենացին եւ նոր գրոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզամիտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իբրեւ ուղեղի խանգարումէ յառաջ եկած երեւոյթ մը, այլ աւելի իբր հետեւանք *ոգիներու* եւ *փերիներու* ազդեցութեան։ Խոտորջուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը։ Փերիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքն կաշկանդելու, որ բնականոն չմտածէ եւ չխօսի եւ կամ այն մտածէ եւ խօսի, ինչ որ իրենք կ'ուզեն եւ այս է եղեր խենդութիւնը։ Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մը գետին եզերքն տաներով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ինչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եզերքէն կը հեռացընէին, որ ըսէ, ահագին քրքիջ մը կը բառնար եւ այս կ'ըլլար ամէն անգամուն իր պատասխանը։ Խորենացոյ «վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դէս փոխանակ եղին» խօսքը չ'անկնարկեր նոյնը։ Խելացնոր կարծուած Արտաւազդ կամ Շիդար յետագայ սերունդներու երեակայութեան մէջ ծուլուած է արդէն Մասիս լեռան վրայ փակուած վիշապին հետ, որ իր հրաբխայեն ժայթքումներով սարսափի կը մատնէր շարունակ շրջակայ բնակչութիւնը Խոտորջուր կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է, որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը։ Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ Ափրիկէի շատ մը բնագրերու քով։

Շամիրամէն վերջ Շիդար-Արտաւազդ այս գործին մէջ յիշուած *երկրորդ* պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն սակայն առասպելակազմիկ երեակայութեան հզօր ազդեցութենէն զերծ եւ համեմատաբար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը միայն մնացած է։ Շունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը։ Գր. Տէր-Պօղոսեանի կարծիքով խելագար Շիդարին շներէ լիզուելուն դիցաբանական գլխաւոր պատճառն այն է որ «Շիդարը կենդանւոյն դեւերի ձեռքն ինկաւ եւ կորաւ եւ այդ անբնական մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով՝ հերոսը յալիտենական տանջանքի մատնուեց։¹⁶⁹» Հետեւաբար շները ի զուր տեղ կ'աշխատին այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կեանքի աշխարհք բերելով։ Այս բնագրօսիկ մեկնութիւնը հաստատուած է շատ աւելի անհիմն ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի անդամները

¹⁶⁹Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238։

իրենց ծերերուն մարմինները կ'ուտէին, որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն: Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ ստանձնած ըլլան շներն ու թռչունները. անոր համար ալ շունը ոչ միայն *հոգեկիր* է եղեր, այլ եւ *հոգեպոր*: Վերջնոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Առալէզները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցաբանական-ազգախօսական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ'երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իբրեւ այսպիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարեւոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջատուութեան մէջ: Ամենանախնական բնազգերու օր. համար առ հասարակ անձանօթ է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբեք ընդհանուր հանգամանք չէ ստացած եւ այլասերում է պարզապէս: Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչեւ իսկ մարդակեր ազգերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է *տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել*, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները գան ուտեն եւ զիրենք հանգիստ ձգեն: Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազգերը իրենք զիրենք իրենց իւրաքանչիւր նախնոյն հոգիներու շտեմարանը չէին նկատեր:¹⁷⁰ Մարդակեր ազգերու քով եթէ կայ այս տեսակէտով աչքառու բան մը, այն ալ անելի մարդուն միսն ուտելով *անոր լաւ յարկութիւններն ժառանգելու* անելորդապաշտութիւնն է եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի: Այսպիսի խախուտ ենթադրութիւններ են նաեւ շան եւ Առալէզներու մասին ըսուածները. «շները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ» կամ զանոնք ուտելով կամ զանոնք զննելով, ոչ թէ որպէս զի ըլլան «ապա իբրեւ շտեմարան նախնեաց հոգիների»,¹⁷¹» այլ որպէս զի իբրեւ *առաջնորդ հոգիներու* զանոնք իրենց վերջին հանգրստավայրը տանին: Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երդմանմէն ալ ուրիշ իմաստ չունի:¹⁷² Երդում ընողը անով պարզապէս կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշտ չէ: Մեր ըսածը անելի եւս կը լուսաւորուի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ'ըսէ. «Մի՛ վախնար պահապաններից, չորս աչուի չուփուր շներից: Նրանք եամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ պահպանում են Եամայի բնակութեան ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ'ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից»:¹⁷³»

Շունը դիցաբանօրէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը մտածուի, մահուան առաջնորդ է եւ իբրեւ այսպիսի երբեմն նաեւ կը վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ անելնայ որսորդի, պատերազմողի եւ հերոսի *ընկեր* տեսագիծը, այս պարագային դիցաբանական շան ձգտումն կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամէն կերպով: Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ

¹⁷⁰Ինչպէս Առլէզները Հոգետուր կը կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Աբեղեանի (sic) «Տորք Անգեղայ» կ'ընթեռնու «Անգեղատուրք, որ պարզապէս ծիծաղելի է: Տորք աստուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ հատական Տարգու աստուծոյն:

¹⁷¹Յուշարձան, էջ 237:

¹⁷²Մխիթար Գօշ. Վաղարշապատ, 1880, էջ 51:

¹⁷³Յուշարձան, էջ 235:

զինք կեանքի ամէն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ, ինչպէս Արաւելզներու դէպքը կը ցուցնէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (հմմտ. Արտաւազդ, Ամիրան եւն):

Կը վերջացնեն տոյն հատուածը Ludwig Bechsteinի¹⁷⁴ գրոյցներու գրքէն «Երեք շներ» վերնագրով գրոյցը յառաջ բերելով: Զրոյցը զօրաւոր փաստ մըն է ի նպաստ շան վերջին տեսագծին. նկարագրուած շներն ալ ինչ ինչ տեսակէտով բաւական նմանութիւն ունին *Մարդուկի* շներուն:

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն մը եւ նրեք ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն, որ զանոնք առած կ'երթայ հեռու աշխարհներ: Ճամբան իրեն երեք շներով օտարական մը կը հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զանոնք կ'ուզէ փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Շներէն միոյն անունն է եղեր «Կերակուր բեր», երկրորդին «Կոտրէ պողպատ եւ երկաթ» եւ երրորդին «Պատրառէ»:

Պատանեակը այս զարմանալի շներով ճամբան շարունակելու միջոցին կառքի մը կը հանդիպի, որուն ձիերը սեւազգեստ եւ կառապանն ալ սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ է: Պատճառը հարցնելով, կ'իմանայ որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր: Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր աղջիկը կառքէն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հագիւ թէ իր ծծմբալի ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պատրառէ» եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատառ պատառ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցնէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իբր ազատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն վսկվսկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոտրէ երկաթ ու պողպատ» իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտրէ դուռը, կը մտնէ ներս եւ շղթաները խաճնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ: Անօթի ըլլալուն «Կերակուր բեր» կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուզածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացնէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

Դիցաբանական շունը սպորձած մտած է նաեւ Քրիստոնէութեան սեւմքէն ներս եւ հոն ալ իր որոշ դերը կատարած է ժողովրդեան աւելորդապաշտ խաւերու վրայ: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական նորութիւն է հին *յուշադրամ մը*, զոր Աթէնքի համալսարանի Պրոֆ.

¹⁷⁴Հրտ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

Գարոլիդիս 1913ին Նիկոմեդիայի Վալի Նուարէթ փաշայի ըրած այցելութեան միջոցին անոր դրամներու մէջ գտած եւ նոյն տարին ալ հրատարակած է:¹⁷⁵ Յուշադրամին երեսին կողմը ներկայացուած է *շնագլուխ* մարդկային անձ մը եւ տակը գրուած Γαβριήλ ó ενδοξος, Μιχαήλ λαμπαδουχε, βοήθει, այսինքն՝ փառաւոր Գաբրիէլ եւ ջահակիր Միքայէլ, օգնեցէք:» Այս գիտը թէ քրիստոնէական արուեստին եւ թէ միանգամայն առասպելագիտութեան համար բաւական նշանակալից եւ եզական երեւոյթ մըն է: Որչափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ո. Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկատմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեմ կարծեր թէ դիցաբանական ըլլայ, ինչպէս Գարոլիդիս կը պնդէ:¹⁷⁶ Բացի անկից, որ սուրբին *կեանքին* մէջ շան տեսագծերով ճրագ եղանակով դիցաբանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տգեղ եւ *բարբարոս ազգէ* ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորջորջուած է. եւ՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին ան ալ իրողութիւն է:¹⁷⁷ Քրիստափորի գլխաւորաբար մահուան վտանգներուն եւ դէտերու դէմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարագայ մըն է, որ կարծես անոր վարքին վրայ դիցաբանական շան երանգ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձեւին մէջ յետսամուտ ըլլայ՝ առթուած ինքնին իսկ շնագլուխ անունէն:

Գալով Միքայէլ եւ Գաբրիէլ հրեշտակապետներուն՝ խնդիրը հոս հիմնապէս կը փոխուի: Ասոնք երկուքն ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ բռնած գերագոյն դիրքովը, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ կատարած *միջնորդի* դերովը հեթանոս նորադարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գետիններ էին, ուր լուսոյ եւ խաւարի կամ բարոյ եւ չարի եւ անդենական կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին հեթանոսական եւ քրիստոնէական ըմբռնումներն՝ էութեամբ եւ նկարագրով իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին զուգուեցան եւ ծուլուեցան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ եւ անելորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք ոչ զուտ քրիստոնէական են եւ ոչ ալ զուտ հեթանոսական, թէեւ իրենց ծագումով եւ առասպելային ձգտումով անելի հեթանոսական կամ դիցաբանական պէտք է անուանել: Ահա հոս է Պրոֆ. Գարոլիդիսի հրատարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակները ներկայացնող շնագլուխ պատկերը իր *հերմեսական գաւազանով* եւ հռովմէական զինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի եւ կարծես անխուսափելի խառնումին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնէայ ազգերը իրենց քրիստոնէութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ծուլումները՝ ուր կոշտ եւ երբեմն նաեւ անհեթեթ էին, քրիստոնէութեան բարերար ազդեցութեան տակ

¹⁷⁵ Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.

¹⁷⁶ Անդ, էջ 5:

¹⁷⁷ Աւգերեան, Վարք սրբոց, Դ, էջ 417-419:

հետզհետե՝ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնէական գոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնէական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ձգտում մը չէին ցուցնէր, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի *սաւրանաները*) հակառակ կ'ելլեն երբեմն արեւու, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չտեսնեն եւ հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն եւ կը վանեն զանոնք *սեւ ամպերու* մէջէն, եւ թէ «որոտումը այս կռուի ծայնն է, փայլակը՝ *Գաբրիէլ հրեշտակին* սուրը, կայծակը՝ անոր հրեղէն նետը եւ ծիածանը՝ անոր աղեղը,¹⁷⁸» պարզ է թէ հոս *վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին դէմ մղած կռիւը* իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիէլ հրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայէլ հրեշտակին հետ Սաղայէլին դէմ կռուած եւ զանիկա իր արբանեակներով դժոխքի անդունդը գահավիժած է:

Թէ երկնային զօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ'ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացընել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիէլի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին *պաշտպան հոգիներու*, մանաւանդ *մահուան միջոցին*: Ասով արդէն կամրջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնէայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիէլ կամ Միքայէլ ըստ ժողովրդական մտայնութեան կը յաջորդեն Զեւսի պատգամաբեր եւ հոգիներու առաջնորդ *Հերմեսի* կամ շնագլուխ *Անուբիսի* եւ կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով Հերմես փոխանակած է աւելի Միքայէլ, զոր կը նկարեն սովորաբար հռովմէական տարագով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մեռնողին հոգին ներկայացընող փոքրիկ տղայ մը, զոր մագերէն բռնած¹⁷⁹ բռնի սրով կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց «հոգեառ» եւ «հոգեհան» հրեշտակը *Գաբրիէլ* է, որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին մարդկան բարի եւ չար գործքերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշիռքը ձեռքը բռնած, որուն մէկ կողմը դրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը *հոգին ներկայացնող տղայ մը* եւ իր կողմն որ հակի նժարը, անոր համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն մինչեւ անգամ յայտնապէս նոյնացուած է Գաբրիէլ հեթանոսական *Գրողի* հետ, որ նոյնպէս հոգեառ է եւ հոգեհան եւ ժողովրդական «Գրող տանի՛ գրեզ» անէծքն ալ զայս կ'ակնարկէ: Ալիշանի քով կը կարդանք, որ Գր. Աստուածաբանի ճառերու հայ մեկնիչին համաձայն՝ «Սովորութիւն է ախտացելոց, որ ամբաստանեն զմահն, *զհրեշտակն*, որ *Գրող* ասեն. անիրաւ է դատաստանդ, բռնութեամբ տանիք:¹⁸⁰» Անգամ մը Խոտորջուր մանկամարդ հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ հոգեվարքին երկար տեւողութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդիէն աչքերը դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցունձած սկսաւ աղաղակել. «ճվ Գաբրիէլ հրեշտակ, ավ բաւական է, ան հոգին, աղջիկս ավ մի՛ չարչարեր:» Հոգեառ հրեշտակի այս աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորջուր մէջ այնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան պահցու ջրերը ոչ

¹⁷⁸Հ. Ա. Մատիկեան, Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 127:

¹⁷⁹Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

¹⁸⁰Հին հաւատք Հայոց, էջ 226:

խմել կ'ըլլար եւ ոչ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ հրեշտակը իր արինոտ սուրը անոնց մէջ լուացեր է: Ժողովրդական բանահիւսութիւնը թողուցած է մեզի Մոկաց բարբառով նաեւ բաական ընդարձակ երգ մը, ուր շօշափելի գոյներով կը նկարագրուի թէ ինչպէս կը կռուի «Ասլան աղան» Գաբրիէլ հրեշտակին դէմ, որ եկած իր հոգին կը պահանջէր եւ հերոսին¹⁸¹ ամէն միջոց բանեցընելով հանդերձ անկարելի կ'ըլլայ հրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչեւ որ կինը միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որուն վրայ հրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սէրէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի ապրին եւ կեանքը վայելեն: Հոգեառ հրիշտակի մասին գեղեցիկ տաղ մըն ալ ունինք Գրիգոր Աղթամարցիէն,¹⁸² որ կ'ապրէր 16^{րդ} դարուն: Տաղը ինք իր մէջ գրական թանկագին գոհարն մըն է. նուրբ, պատկերաւոր եւ իմաստնալից: Ամէն առաւօտ Գաբրիէլ կուգայ եւ հոգւոյն կ'ըսէ՝ ե՛կ այգիէդ եւ եկնոր, բայց չ'ուզէր հոգին թողուլ իր այգին, այսինքն՝ *մարմինը*, զոր ցանգով նոր պատած էր. ուր որթատունկ, նշենի եւ ընկոյզ տնկած էր եւ ջրած, որոնց պտուղը սակայն դեռ վայելած չէր: Զարդարած էր զայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ հատ մ'իսկ տակաւին փրցուցած եւ հոտոտած չէր: Պլպուլն ալ կը գոչէր այգւոյն մէջ՝ առաւօտէ մինչեւ իրիկուն, որուն քաղցր մեղեդին զինքն անելի եւս կ'ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւերին ընդդիմանալու մէջ: Բայց Գաբրիէլ կը մերժենայ հոգւոյն, որուն վրայ վախէն լեզուն կը բռնուի, աչքերը կը խաւարին եւ հոգւոյն մարմնէն բաժնուելով՝ «փլաւ նորաշէն այգիս, չորացաւ զինչ կայր տունկ եւ բոյս, թարշամեցաւ գեղ մարմնոյս:»

Այս խնդրոյն վրայ անելին՝ իմ նպատակէս դուրս է: Կ'անցնիմ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրովը, այլ եւ Արայի առասպելին տեսակետով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր *Առաջաւորաց պահքէն*, որ Յունաց աչքին քար գայթակութեան եղած է եւ ահա ասկից յատկապէս Պրոֆ. Գարուիդիս առիթ առնելով իր վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael» փոքրիկ աշխատութիւնը նախ եւ յառաջ Բերլին 1908ին «Պատմական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ» խօսած եւ ապա 1913ին շնագլուխ յուշադրամին գիտին առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է գրեթէ Յոյներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին յուզուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է անելի ի նպաստ յոյն ըմբռման:

Հայ մատենագրութեան անձանօթ է ճիշդ խնդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վիրապէն, եւ ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուիասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարագի եղեալ եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն այսահարեալք, եղ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգօրեայ անսուաղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեցցեն՝ որպէս Նինուեացիքն, որով եղել

¹⁸¹Գ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

¹⁸²Կ. Կոտանէանց, Գրիգոր Աղթամարցի եւ իր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

բժշկություն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել յամենայն ամի շրջագահութեամբ. որպէս զի մի՛ մոռացին երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ նոսա: Եւ պաճաճ համարեցան խառնել զպահս զայս՝ որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն Նինուեացոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ ցայժմ ազգ Ասորոց եւ Եգիպտացոց:» Ինչպէս կը տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու խնդիր կը շօշափէ. նախ թէ Առաջաւորաց պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին սոյն պահքը արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Նինուեացոց պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին կէտը անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաեւ հայ ժամակարգութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջաւորաց պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ Յովնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն ալ Նինուէի ապաշխարութեան շուրջը կը դառնան: Առաջին կէտին մասին ազգային գրաւոր աւանդութիւնները շատ են, բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը *Ջենոբ Գլակ* է, որ պահքս յայտնապէս *Առաջաւոր* կ'անուանէ եւ կը նոյնացընէ Գրիգոր Լուսաւորիչի՝ թագաւորը եւ նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց 65¹⁸³ օրերուն առաջին 5 օրերուն հետ, զորոնք *անսուաղ* իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա (Գրիգոր) նախարարքն իւր եւ նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն եւ *հինգ օր թողլու զնոսա անսուաղ* առաջի իւր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի, զոր *ի Հռովմ Սեղբեստրոս* հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ *Կոստանդիանոս* թագաւորն եւ ամենայն *քաղաքն Եգիպտոսի*. զոր եւ *Առաջաւորք* կոչեմք:¹⁸⁴» Ջենոբ Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրեւ գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդութեան՝ հետեւաբար նաեւ Շնորհալւոյ, այլ եւ իբրեւ առաջին *ջափագովը* եւ *պաշտպանը* Առաջաւորաց պահքին, որուն մասին՝ որչափ կ'երեւայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յոյներու հետ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հռովմ, Սեղբեստրոս, Կոստանդիանոս եւ Եգիպտոս յիշատակելով պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակումներու դէմ: Այս պարագային Ջենոբ Գլակ դժուարաւ թէ 8^{րդ} դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուլանեան ժողով քին կանոններու մէջ կը յիշեն նաեւ կարգ մը ծէսի կամ խորհուրդներու հայող հայկական սովորութիւններ,¹⁸⁵ զորոնք եւ կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պահքին մասին բնաւ խօսք չեն ըներ. եւ այս մեզի պիտի մնար անըմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պահքին նկատմամբ Հայոց դէմ ըրած ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը: Մանաւանդ որ Տրուլանեան ժողով քին 56^{րդ} կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ եւ այլուր Քառասներորդաց կիրակիներուն հաւկիթ եւ պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անասունէ են եւ պահքի միջոցին

¹⁸³Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յայտնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65,» զոր կը հաստատէ նաեւ Յունարէնը երկու անգամ ալ 65 դնելով:

¹⁸⁴Ջենոբ, էջ 23:

¹⁸⁵Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte 3., էջ 328-245. Կան. 32, 33, 56 եւ 99:

պէտք չէ ուտուի, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանադրուին: *Բովանդակ Եկեղեցւոյ մէջ պահքերը միակերպ պէտք է ըլլան:*¹⁸⁶» Արդ եթէ երբեք այս ատենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի՞ էր երբեք հոս զանոնք բոլորովին անտես ընել:

Աւելի 10^{րդ} դարէն ասդին յուզուած այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն նշանաւորագոյներն են *Անաստաս Կեսարիայի* (Պաղեստին) *եպիսկոպոսը*, որ կ'ապրէր 11^{րդ} դարուն, *Նիկեփորոս Գալիստոս* 14^{րդ} դարէն եւ Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած *Λόγοι στήλιτευτικοί κατά Αρμενίων*, որ հաւանօրէն 12^{րդ} դարու ատենները գրուած է: Վերջոյս հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար աւելի կը նախընտրենք հոս խօսիլ տալ *Նիկեփորոս Գալիստոսի*, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընթաց ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւ ունի եւ բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Արդ *Արջիբուրի* (= Αρτζιβούρι!) պահքի նկատմամբ եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն թէ Աղամայ պատուիրանագանցութեան կամ *Նինուեացւոց ապաշխարութեան* համար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծոմ պահեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն *Սարգիս անուամբ մէկուն* համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ *շուն մ'ունէր, զոր սապանային դրդմամբ շար անգամ իբր իւր գալուստը աւելորդ կը գործածէր*: Ասոր Արջիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուաւ *սուրհանդակ կամ պարզամաքեր* կը նշանակէ: Ուստի եւ երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր աշակերտներն ու աղանդաւորները գինքը կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին առջեւ կ'ելլէին եւ անոր առաջնորդ կ'ըլլային: Բայց պատահեցաւ որ շունը *գայլակեր* եղաւ: Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ դրկելէն վերջը՝ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ճամբան իրեն դիմաւորողի չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ: Բայց իմանալով որ շունը գայլէն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ *ամէն տարի այն օրերուն շան մահուան համար ծոմ բռնեն, որը ընեն եւ սգան*, քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արջիբուրի անուամբ յորջորջեցին նաեւ անոր պահքը:¹⁸⁷»

Ահա յունական այն ծանր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շատերուն զայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեր են բացատրութիւն պահանջել մեր Շնորհալիէն: Շնորհալիւյն պատասխանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր: Մատթէոս Ուռհայեցիին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «բայց ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճմարիտ մարտիրոսն, Բր վկայեցաւ յորդոցն Հագարու՝ յաշխարհն ուղարկեանդի, յորդոցն Մահմետի! յաւուրս Թէոդոսի թագաւորի!, եւ ոչ ասի սա իշապանն *Սարգիս* աստուածուրացն

¹⁸⁶Hefele, էջ 337-338.

¹⁸⁷Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18., 1.

այն՝ որ *շանն տայր երկիր* պագանել:¹⁸⁸»

Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձեւն է Արջիբուրի, ըստ հայերէն լեզուի կը նշանակէ նախ *առաջին*, առաջնութիւն ունեցող կամ *երախայրիք*, առաջնապետող, յետոյ կը նշանակէ նաեւ «*առջեւ դրուած*» = *propositus* այսպէս «հաց առաջաւորաց կամ հաց առաջաւորութեան եւ *զխաւոր*, իշխան թագաւորական արքունիքին մէջ, *կանխող*, *յառաջընթաց*, *սուրհանդակ* եւ նախակարապետ:» Անոր համար Հայերը պահքին անունը կը մեկնէին սովորաբար կամ իբրեւ հայ *առաջին* պահք իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումէն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կամ իբրեւ Մեծ պահքը *կանխող* պահք մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնումն ժամանակագրորէն խօսելով այնչափ *ընդհանուր* ալ չէր, ապա թէ ոչ ինչպէս մեկնելու է այն մեծ հակաճառութիւնը, որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Նարեկացոյ ատենները յատկապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ: Ոմանք Լուսաւորչի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բոլորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջաձորեցի, Սամուէլ Կամրջաձորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ *Անանիա*՝ Նարեկացոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիրել Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլայ պահքը նորադարձ երախաներու համար, ասոր հակառակ Գէորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակովբոս առաքեալէն եւ վերստին հաստատուած Կիրովն:¹⁸⁹ Ուրեմն այս վէճերն ալ գէթ անուղղակի կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Ջենոբ Գլակի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Շնորհալոյ ժամանակ Առաջաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած հայ Եկեղեցոյ *պաշտօնական* ասանդութիւնը շատ հնութիւն մը չունի, ծագած ըլլալու է 8^{րդ}-9^{րդ} դարերու միջոցին. այս պարագային Կամրջաձորեցիներու ժամանակ ասանդութիւնը հաւանօրէն տակաւին իր ծագման առաջին փուլերուն մէջն էր: Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայերու կողմանէ տրուած մեկնութեան միջեւ պէտք է զանազանութիւն ընել. պահքը իբրեւ այսպիսի՝ *հին է եւ թերեւ շարհին* եւ բաւական պատճառ մըն ալ չունինք անոր զուտ ազգային ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ նոյնը հնութեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ. Ակինեան հրատարակած է Հանդիսի մէջ «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասներորդաց ասացեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ մը, ուր կը յիշուի նաեւ Առաջաւորաց պահքը. «Այլ եւ զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ ատուք Յայտնութեան Տեառն *յԱռաջաւոր պահսն* դիպիցին կամ Քառասներորդք Ծննդեան Տեառն ...զպատարագն մատուցեն եւ զպաշտաւն յաւետ հրաշիւք տօնախմբեցեն:¹⁹⁰» Այսպիսի որոշում մը՝ ինչպէս Հ. Ակինեան ալ մտադիր եղած է, մեզի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պատմական հրեւէ արժէք պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնագիրքը վերջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ: Թէ ո՞ր է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս անստոյգ է. Զամչեան կը միացընէ

¹⁸⁸Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցոյ Երուսաղէմ 1869, էջ 213-214:

¹⁸⁹Հմմտ. Զամչեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

¹⁹⁰Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

Խոսարովկի հետ, որուն Հ. Ակինեան այնչափ կողմը չէ:¹⁹¹ Արդեւ չէ կարելի նոյնացընել Նարեկացոյ իօրը *Խոսարով* եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ գանք մեր հարցին. ուսկից ծագած է Յոյներու պահքիս հետ հիւսած առասպելը: Անշուշտ յունական չարամտութեան արդիւնք է առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի նաեւ մասամբ դիցաբանական եւ մասամբ ալ պատմական հեռաւոր հիմ մը, այս եւս ինծի անուրանալի կը թուի: Գարովիդիս խնդրոյն լուծման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնէ մեր առջեւ. կամ «Առաջաւոր» նախնաբար պահքին անունն էր, կ'ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր *շան* անցաւ կամ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն անձը կը նշանակէին եւ կամ Առաջաւոր թէ պահոց անունն էր նախնաբար եւ թէ Ս. Սարգսի եւ երկուքին զուգակցութեան շնորհիւ իրարու հետ միացան եւ պահքը եղաւ *Առաջաւոր Ս. Սարգսի* պահքը: Գարովիդիս աւելի վերջնոյս կը միտի:¹⁹² Իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ միւսը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի հետ ռիբեւէ կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցուցնել. ոչ ժողովրդական զրոյց մը եւ ոչ ալ գրաւոր ազբիւր մը հնար է մատնանիշ ընել, ուր ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ծիաւոր եւ *արագահաս*, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար եւս կ'ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կռուանի դեր կատարած են առասպելը թէ յօրինելու եւ թէ անհեթեթ տեսագծերով ճոխացընելու մէջ:

Ինչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին Առաջաւորաց *շաբթուան մէջ* կատարումը: Երկրորդ՝ հայ ժողովրդեան պահքին Առաջաւոր անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա զայն պարզապէս «Ս. Սարգսի պաս» կ'անուանէ եւ այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ կարելոր է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անով աւելի կ'առաւելու, որ ազգային գրաւոր վկայութիւններ ալ կան այս մասին¹⁹³ եւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան ըսուած Յոյներն ալ մինչեւ այսօր պահքս «Ս. Սարգսի պահք» կ'անուանեն: Ժողովրդական այս ըմբռնումը ծանօթ էր ապահով նաեւ Ասողկիին, Ներսիսի Շնորհալոյ, թերեւս մինչեւ իսկ *Ջենոբ Գլակին*, բայց ամէնն ալ լռութեամբ կ'անցնին վրայէն կամ Յոյներուն յարձակումներէն խոյս տալու համար եւ կամ իրենց միտքը գրաւած էր աւելի պահքին ծագումն ու նշանակութիւնը: Երրորդ այս երկու պատմական իրողութիւններուն վրայ եթէ աւելցընենք նաեւ այն պարագան, որ Հայերու քով Ս. Սարգիս այն է, ինչ որ է Ս. Գէորգ¹⁹⁴ Յոյներու, Վրացիներու եւ Լատիններու քով. թէ մեր տօնացոյցին սուրբերէն եւ ոչ մէկը դիցաբանական տեսագծերով այնչափ ճոխացուած, որով եւ իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով

¹⁹¹Անդ, էջ 353:

¹⁹²Անդ, էջ 9:

¹⁹³Չամչեան, էջ 626:

¹⁹⁴Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. 13.), München 1911. J. B. Aufhäuser, Das Drachenwunder des heil. Georg, Byz. Archiv 12., 5. Heft. քնն. Byz. Zeitschr. 1912, էջ 231-239.

տուժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն ատեն կը ստիպուինք կարծեմ զինքը դիցաբանական տեսակետով ալ քննել՝ երեւան հանելու համար խնդրոյ նիւթ եղող այն նկարագրական գծերը, որոնք հեթանոս աշխարհէն անցած են իւր վրայ: Հոս մեզի առաջին նիւթ մատակարարողը *Փաւստոս* է, որ կը պատմէ թէ Ս. Սարգիս եւ Ս. Թէոդորոս¹⁹⁵ սուրբերու ժողովքէն աշխարհք դրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ Եկեղեցին հալածող Վաղէս կայսրը սպաննեն: Թէ այս զրոյցը Փաւստոսէն հնարուած չէ, յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն դրկւողը Ս. Մերկիրիոս է (= Հերմէս!) եւ սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ Յուլիանոս Ուրացողը: Անձինքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ էականը տիրող *տեսագիծն* (Motiv) է եւ այս՝ դիցաբանական է առնուած *Հերմէսի* եւ իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմէս ըստ հեթանոսական ըմբռման աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր եւ հոգիները սանդարամետ *առաջնորդողը*, այլ եւ աստուածներու *չար* մարդիկներու վրա տուած վճիռներուն *գործակալարը*: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմէսի համապատասխանն է *Արա*, ուսկից անբաժին էին *Արալեզները*: Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներելի ըլլայ միայն յիշել մեր Շարակնոցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան.» բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի՛ գուցէ շարականին հեղինակը այս ըստ ինքեան զուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած ըլլայ՝ ազդուելով անոր մասին հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած զրոյցներէ եւ առասպելներէ:

Գրաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացնեն ժողովրդական զրոյցները, երբ կ'աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը *աղջիկը փախցուցած է* կամ երբ *չափահաս աղջիկներու եւ երիտասարդներու միջեւ ամուսնական սէր տածելու համար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան ապրեն իր օրհնութիւնը կը խնդրեն*:¹⁹⁶ Այս վերջին կէտը հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր տանիքը ալիւր կամ բոխինդ կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ձին ուտէ եւ սուրբը իրենց աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան բերում եւ սէր յառաջ բերէ: Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ *Առաջաւորաց Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ*:¹⁹⁷» Կան ուրիշ երկու շատ կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հուր վառելու եւ բոցերու վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի տօնին ատենները կամ Առաջաւորաց բարեկենդանի միջոցին տեղի կ'ունենայ, այսպէս էր օր. համար միշտ Խոտորջուր. արդ այս սովորութիւնը *հեթանոսական մնացորդ է մեռնող եւ ապա յարութիւն առնող աստուծոյ մը պաշտաման*:¹⁹⁸ Տեսնունդառաջին անդաստանով

¹⁹⁵Սուրբիս մասին տես Dr. W. Hengstenbergի սքանչելի գործը. *Der Drachenkampf des heil. Theodor, Oriens Christianus*, 1912, էջ 78-106, 241-280.

¹⁹⁶Ազգ. Հանգ. 1908, էջ 32. Բիւրակն, 1898, էջ 827:

¹⁹⁷Ազգ. Հանգ. 1916, էջ 162:

¹⁹⁸Ամէն տարի Թամուզի եւ Ադոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէր փայտակոյտով մը,

հուր օրհնելու արարողութիւնը հաւանօրէն այս սովորութենէն առած է իր ծագումը: Երկրորդ՝ Ս. Սարգսի տօնը կ'իյնայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մեր *բնիկ ազգային Արաց* ամսուան կը համապատասխանէ, արդ' ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, ես անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց *Արա անուան հետ ռրել կերպով աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ*:

Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան մէջ Ս. Սարգսի տօնը եւ Արայի մահուան ողբի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ յարութեան տօնախմբութիւնները միեւնոյն ատենները կ'իյնային կամ կրարու հետ միացուած էին, եւ թէ Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին *Արալեզները* Արայի առասպելին մէջ կատարած իրենց դերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մասին նոյնները չհաստատելու պատճառ մը չունինք: Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի: Սակայն այս տեսակէտով բոլորովին ալ անզէն եւ առանց վկայութեան չենք: Բար Հեթրէոս կը պատմէ, որ 11^{րդ} դարու մէջ *Հայաստանէն* շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տարածուեցաւ, թէ *ով որ ճիներու թագաւորին մահը չ'ողբար, այնպիսին Իբս-ալ-Աթիրէն* պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի ժանտախտի մը առթիւ, սպառնալիքը կ'ընէ *ճին կին մը*, այսինքն՝ մեռնող թագաւորին մայրը: Ծիներու թագաւորը պիտի ողբացուէր «ով մայր, ներէ, չէինք գիտեր որ թագաւորը մեռած է¹⁹⁹» ըսելով: Միջնադարեան շրջանին Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ ճիներու թագաւորը կը համարուէր *Ադոնիս-Թամուզ* եւ ասոնց մայրը, որ էր միանգամայն իրենց սիրահարը *Շամիրամ-Իշտար*: Արդ' նեոեալ չէ՞ ուրեմն հոս ալ մեր մտադրութիւնը դարձնել *Արայի վրայ*, որ Հայաստանի *Ադոնիսն* է եւ իր սիրահարն էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք *ճիներու եւ յաւերժահարսերու մայրը Շամիրամ-Աստղիկ-Արուսեակ*:

Ահա թէ ինչ կրնայ եղած ըլլալ Արայի առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի²⁰⁰ միջեւ կազմուած այն ներքին աղերսը, ուսկից առթուած է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական զրոյցը: Կրնայ ըլլալ որ զրոյցին կազմուելու միջոցին ազդեցութեան տեսակէտով որոշ դեր մը կատարած ըլլայ նաեւ Պաղիկեան ըսուած աղանդը, որուն ամենանշանաւոր դէմքն էր Սարգիս անուամբ մէկը, որ կ'ապրէր 9^{րդ} դարու սկիզբները եւ ըստ վկայութեան յոյն աղբիւրներու ինք գինք մինչեւ անգամ «Հոգին Սուրբ», «Լուսաւոր աստղ» եւ խոստացուած «Մխիթարիչը» կ'անուանէր:²⁰¹ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ Սարգսի ատեն արդէն երկուքի բաժնուած Պաղիկեանները՝ իր մահուրէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաեւ *Կիւնոխորենտներ* եւ Աստաղներ անուանուիլ, արդ' Կիւնոխորիա կը նշանակէ *շնորհակաւ*:

որուն կրակ կուտային եւ շուրջը կեցած սգոյ եւ ողբի արարողութիւնը կ'ընէին. Հմմտ. DAO. 4., J. v. Messerschmidt, Die Religion der Hettiter, էջ 24.

¹⁹⁹Bar Hebraeus, Chronic syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. նոնե Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

²⁰⁰Ս. Սարգիս Զօրավարին պատմական ըլլալու կամ չըլլալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տե՛ս այս մասին Ազերեան Վարք որբոց, Վենետիկ: Յուլարձան, Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Զօրուածը գրած է Peeters նշանաւոր բոլանդիսալ:

²⁰¹K. Ter-Mkrttschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

Ստոյգ է, անուանակոչութեանս անմիջական պատճառը կրնայ ինքնին իսկ Պաղիկեաններու անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն մոռնալու չէ միանգամայն որ Յովհաննէս Օձնեցին Պաղիկեաններու շատ մօտ *Կատուապաշտներու* աղանդ մ'ես կը յիշէ, որոնք «մկնորսակացն լինելով պաշտօնամատոյց, յայնոցիկ մղեալ անկանին խորխորատ՝ որք (այսինքն՝ հիւսիսայինք, անդ էջ 36) զծի եւ *շուն* ընտրեցին իւրեանց լինել աստուածս»²⁰²» Կատուապաշտութեան հիմը պարս կական մանիքեական է, որ բարոյ եւ չարի՝ երկու գերագոյն սկիզբներ կ'ընդունէր, եւ ըստ այնմ ալ անասուններէն ոմանք չար եւ ոմանք ալ բարի կը համարէր, վերջիններէս ոմանք մինչեւ իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաեւ *շունը*:

Դիցաքանական *շունը* եթէ իրականին քրիստոնեայ Հայերէ չէր պաշտուէր, ինչպէս Յոյները կը բարբառէին, բայց ամէն պարագային իր ազդեցութիւնը նաեւ քրիստոնեայ Հայերու վրայ կարծուածէն աւելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչեւ այսօր Նոր-Բայազիտի Հայերը դեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակուած են նաեւ *կէսը շուն եւ կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է*, իսկ միւս մասերը մարդու: *Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, առնում, ծախում, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր*»²⁰³ Այս առասպելահայեացքին հետքերը կան նոյն իսկ 5^{րդ} դարու դասական մատենագրութեան մէջ: Ոսկեբերանի Մատթէի Մեկնութեան 90^{րդ} ճառին մէջ կը հանդիպինք «*շընդոունդն*» բառին, զոր Ալիշան կ'ուղղէ «*շընդունգն*»²⁰⁴, հետեւելով Բարսեղ Վ. Մաշկետրցոյն, իսկ Հ. Վարդանեան²⁰⁵ նկատելով որ հայ թարգմանիչը ուրիշ աղթի միեւնոյն գաղափարը բացատրելու համար՝ գործածած է «*շնկնճիթ*» բառը, կ'ընթեռնու «*շընդունգն*» իբր հոմանիշ «*շնկնճիթ*»ի. արդ երկուքն ալ կը նշանակեն *շնաքիթ* կամ *շնադէմ*: Դիցաքանօրէն դատելով ասոնք անով նշանակութիւն կը ստանան, որ երկու պարագային մէջ ալ բառերը իբրեւ այսպիսի *յաւելուած* են ինքնին իսկ հայ թարգմանչին: Բնագրին ժողովրդականօրէն *Սկիւլլան* է, որ Ողիսեւսի եօթ ընկերները՝ որոնց մէջ կը յիշուի նաեւ *Արմենիոս* անուամբ մէկը, ծովու անդունդը իջեցուց: Կը նկարագրուի *կնոջ դէմքով*, որուն իրանն եւս մարդկային է մինչեւ պորտը, ուսկէ անդին *շնախառն* եւ *վիշապախառն* հրէշ մը կը դառնայ, անոր համար հայ թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ոսկեբ. Պաղ. Ա. 602) նոյն բառը *վիշապոյունք* կը թարգմանէ «որ զվիշապ առիւծ քաղսն համբաւեն եւ զայլսն նոյնպիսիս *վիշապոյունս* եւ զոր *սկիւլսն* (= ժողովրդ) անուանեն, որ թարգմանի ապուրք, *որպէս եւ Հայք ծովացուլս իմն եւ վիշապս համբաւեն*»։ Վերջին հատուածը ամբողջապէս յաւելուած է: Ոսկեբերանի հայ թարգմանիչը «սկիւլ»ին կամ Սկիւլային քով «*շնոունգ*» եւ «*շնկնճիթ*» բառերն դնելով մեզի անուղղակի մատնանիշ կ'ուզէ ընել հայ առասպել մը, որ իր նկարագրով եւ բնութեամբ կու գայ կը միանայ Նոր-Բայազիտի առասպելին հետ:

²⁰²Յովհան Օձնեցի Ընդգէմ Պաղիկեանց, Վենետիկ 1833, էջ 37:

²⁰³Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 93:

²⁰⁴Հին Հատար, էջ 69-61:

²⁰⁵Ազգ. Մատեն., ԴԷ, էջ 89:

2 Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եի Համեմատութիւններ

2.1 Արայ Գեղեցիկի համապատասխան առասպելներ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, զոր կ'աւանդեն հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական զրոյցները: Կ'ենթադրուի նաեւ այս զուտ ազգային հողին վրայ հաւատարիմ մնալով միշտ համեմատական քննութեան, որուն գերագոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լուսաւորել, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաբանական երեւոյթներու *հիմնական ազդակները* ամէն տեղ եւ նաեւ ամէն ազգի քով առ հասարակ նոյն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու *նման* պէտք է որ ըլլան: Ամենասկզբնական շրջանին *այս նմանութեան մէջ* տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կամ միջավայրէն, որ առասպելականութեան աւելի կամ քիչ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ, կամ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյքներէն եւ կամ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջկան կենսունակութիւնն ու իմաստը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անաղարտ չ'աւանդուիր, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կամ մինչեւ իսկ կը ծուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով երրորդի մը, որ այլ եւս նոր է համեմատաբար թէ՛ նկարագրով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն եւ զարգացման տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ *փոխառութիւնը*. եւ այն՝ իբրեւ առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մէջ տուրեառ ըսուածը՝ իր ամենալայն առումով ազգերու ընդհանուր գործունէութեան շունչն ու հոգին է: Անով կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անով ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ'ազդէ նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'առնու եւ ահա այս յարափոխ տուրեառին անդրանիկ ծնունդն է *փոփոխութիւնը* դէպի լաւ, գեղեցիկն ու կատարեալը եւ կամ դէպի անկատարը, ստորինը եւ այլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար գծերով չ'ընթանար, ուշ թէ կանուխ *գերակշռութիւնը* կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս պարագային քաղաքականօրէն եւ քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագունին եւ գերակշռին: Ասկից է որ հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամէն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիւցազներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիրի եւն, որոնք ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին

համար մահացու հարուած էր այս. վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթագնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է: Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ ամբողջ գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել: Այս պահանջքին կարծեմ ըստ բաւականի գոհացում տուի նախընթաց յօդուածերու մէջ, որոնց՝ գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արալեզներու գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝ այսինքն Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ շատ անգամ առնուած այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ *ամբողջութիւն* թերեւս Արայի հետ որ եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ տեսագծերով: Այժմ պիտի տեսնենք Արայի համապատասխան օտար առասպելները իբրեւ *ամբողջութիւն*, ի հարկէ առանց հոս ալ գրութիւնս ամբողջ հարցերով ծանրաբեռնելու:

Այս տեսակէտով նկատողութեան առնուելի առաջին առասպելը՝ *Թամուզի առասպելն* է, որ՝ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ իսկ *սումերական* է: Թամուզ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորաբար Թումուզի, Թամուզի, զոր Փր. Դելիշ (Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր *որդի կենաց*, զաւակ եւ կամ *աստուածներու որդի*, որ միշտ պատանի կը մնայ:²⁰⁶ Ընդհակառակն Յիմմենի²⁰⁷ եւ Ենսենի²⁰⁸ համաձայն Թամուզի կը նշանակէ պարզապէս՝ «*հարազատ տղայ*:» Իրօք ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի մը (= մոշայ, tamarix), «որ պարտէզի մէջ ջուր բնաւ չէ խմած, որուն *պսակը* դաշտի վրայ *տակաւին ծաղիկ չէ բուսցուցած*:²⁰⁹ Թամուզ իր պատանի հասակին մէջ կը մեռնի, անոր համար ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշդարի, այլ ամբողջ Միջագետքի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բացայայտ կերպով խօսք կ'ըլլայ «Թամուզի ամսուան լացերու եւ ողբերու²¹⁰», նկատմամբ: Աստուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչեւ անգամ Հրէից մէջ, որոնց համար Եզեկիէլ²¹¹ կ'ըսէ թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիւսիս նայող դրան առջեւ կիները նստած «ողբային զԹամուզ:» Իսահակ Անտիոքացին իր ժամանակներուն համար կը գրէ. «Կը տեսնէք, մեր կողմերը Թամուզի մահը կ'ողբան եւ Աստուծոյ կը պաշտեն:²¹²» Ողբի ժամանակ տխուր երգեր եւ տաղեր կ'երգեցուէին, երբեմն նաեւ սրինգի ընկերակցութեամբ,²¹³ թերեւս անոր համար որ Թամուզ նաեւ հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

Պատմականօրէն այսօր այլեւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ Թամուզ նախնաբար բաբելական քաղքի մը աստուածն էր եւ որդի էա աստուծոյն, որուն համար ալ առ հասարակ ջրոյ եւ բուսականութեան հետ ամենասերտ

²⁰⁶Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

²⁰⁷Gott Tammuz, S. 704.

²⁰⁸KB. 6., 1, S. 560.

²⁰⁹Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

²¹⁰Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²¹¹Եզեկ. 8, 14:

²¹²Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

²¹³Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

աղերսի մէջ կը դրուի: Իր պաշտօնը ընդհանրացաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր դիցաբանական դէմքը մեղի տակաւին անծանօթ պարագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հետեւաբար նաեւ ողբի տեսագծերով ճոխացուեցաւ: Սիրահարը ապահով Իշդար է (նորագոյն աղբիւրներու մէջ *Շամիրամ*, Բելիդ): Տակաւին բոլորովին ստոյգ չեն մահուան դիցաբանական պարագաները, հնութիւնը այս մասին բացայայտ վկայութիւն մը չունի, իսկ նորագոյն աղբիւրներու նայելով՝ *վարագէ* գիշատուած է որսի ժամանակ կամ իր *հակառակորդէն* սպաննուած: Սակայն Գիլգամէշի շատ հին եւ նշանաւոր դիցազներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ, որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաեւ մահուան տեսակէտով: Գիլգամէշ Ուրուգ քաղքին թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իբր մարմնեղ, պնդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու, հսկայ օձերու, վիշապներու եւ ահաւոր ցուլերու դէմ կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղքի մը դէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր քաղաքը կը դառնայ, Արուրու դիցուհին (= Իշդար) իր գեղեցկութենէն եւ զօրութենէն յափըշտակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապուրիչ խօսքերով դիցազնին սէրը կ'ուզէ վաստըկիլ: Բայց Գիլգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրականներէդ ի՞նչ միշտ սիրեցիր, *հովիւներէդ* որոնք բախտը միշտ լաւ գնաց. օն անդր, պիտի պատմեմ ես թէ ինչ դժբախտութիւն դուն պատճառեցիր... Թամուզի քու երիտասարդ սիրականիդ տարուէ տարի լաց ու ողբ որոշեցիր... Եւ հիմայ իմ սէրս կ'ուզես վաստըկիլ, զիս ալ անոնց նման կ'ուզես ընել:²¹⁴»

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ անուղղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն Թամուզի մահուան նկատմամբ, որ այս պարագային կը սպաննուի այլ եւս ոչ թէ ուղղակի վարագէ մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ *Իշդարէ*, ինչպէս աւանդական հայ Արան դիմքը սիրող *Շամիրամէն*: Երգի մը մէջ կ'ըսուի թէ Թամուզ լերան մը մէջ փառուած է,²¹⁵ թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեսման Թամուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը համարի:²¹⁶ Նոյն գաղափարէն են նաեւ Sayce,²¹⁷ Jastrow,²¹⁸ Winkler եւ Jeremias,²¹⁹ որոնք լեռ բառով կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Յիմմեռն եւ Բաուդիսին ասոր հակառակ նոյնը աւելի «*աշխարհալեռ*» = Weltberg իմաստով կը մեկնեն, որուն տակ կը գտնուի ըստ ասորաբաբելական մտահայեացքին սանդարամետ, հոգիներու հանգստավայրը. եւ այս պարագային լերան մէջ փակուիլ կրնայ միայն *մեռնիլ* եւ սանդարամետ իջնալ նշանակել:²²⁰ Իսկ Իշդարի սանդարամետ իջնալը ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ Թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, *անոր յարութիւն տալ*: Ի հարկէ Իշդարի սանդարամետ երթալու նուիրուած բաբելական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հատուածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթադրուի, քանի որ Իշդար է

²¹⁴H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder*, Tübingen, 1911, 1., S. 42-43.

²¹⁵Zimmern, *Tammuz-Lieder*, S. 228.

²¹⁶Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.

²¹⁷Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

²¹⁸Religion of Babylon, S. 547 f.

²¹⁹Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

²²⁰Zimmern, *Tammuz-Lieder*, S. 230, Baudissin, ա՞նդ.:

ողբացողը եւ ինքն է Թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաեւ՝ Տիմմեոնի նոր գտած բաբելական արձանագրութենէն,²²¹ ուր Թամուզի տեղ *Բել-Մարդուկ է*, որ *լեւան ետեւ կը փակուի, իր Բելդիս* (= Իշդար) *կնոջմէ կ'ողբացուի*, որ մինչեւ իսկ *սանդարամետր կ'իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհք բերելու համար*: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ աղթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացումներ եւ ցոյցեր: Թամուզի յարութեան տօն մը՝ որչափ կ'երեւայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին ցուցուած չէ,²²² ի բաց առնելով Որոգինէսի²²³ եւ Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ Թամուզ եւ Ադոնիս իրարու կը նոյնացընեն խնդիրը կը մնայ դարձեալ անստոյգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղիկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ *անոր անուամբ* կը յորջորջեն (= Թամուզ) եւ շքեղութեամբ կը տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կ'ինքնէ կ'ողբացուի իբրեւ մեռած եւ յետոյ կը դրուատուի իբրեւ կենդանացած»²²⁴»

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մուտ գտած էր նաեւ *Խառանի մէջ*, ուր անոր յիշատակը ապահով Քրիստոսէ ետքը մինչեւ 11^{րդ} դարը անջնջելի մնացած էր: Այս մասին համեմատաբար աւելի նոր բաւական հետաքրքրական վկայութիւններ ունինք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամուզի առասպելին նախնականին վրայ: Աղեքսանդրիոյ Մելքիտներու պատրիարքը Եստիքիոս իր Տարեգրոց²²⁵ մէջ կը պատմէ, որ Աբրահամու եւ Արեւելքի թագաւորին ժամանակ, զոր ինքը Կիւրոսի հետ կը նոյնացընէ, Թագուի մը կար *Խառանիդ*²²⁶ (= 𐎧𐎠𐎢𐎡) անուամբ, որ *Սին քահանային կինն* էր եւ հիմնադիրը Մծբինի եւ Եդեսիայի. ասիկա Խառանի մէջ մեծ մեհեան մը կանգնեց եւ ոսկեկուռք մը, զոր *Սին* անուանեց: Խառանի բնակչութիւնը 50 տարւան չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ *Բաալշամին* Իրագի (= Միջագետք) թագաւորը Մուսուլի թագաւորին *Թամուզայի Բելթին*²²⁷ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա եւ Խառանի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին եւ մեհեանին հետ այրեցաւ:» Այս փոքրիկ հատուածը հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի համար, այլ եւ թէ ինչպէս դիցաբանական անաղերսի մէջ դրուելով: Հոս ասուրա-բաբելական ձնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաեւ այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ ասդին *պապմականի* կը վերածուէին ազգի մը, ինչպէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմնարկութեան եւ բախտին հետ պատճառական Սին լուսնոյ նշանաւոր աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր *Խառանիդ*, այսինքն՝ *Իշդար* կնոջմէ դարձեալ աստուածութեան պաշտօնին կը բարձրացուի:

²²¹Հմմտ. ՀԱ:

²²²Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²²³Migne, SG 13, Sp. 800.

²²⁴Explanatio in Ezek Migne, SL. 25, էջ 85.

²²⁵Ed. Chwolson, Ssabier 2., S. 507. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, S. 171-172.

²²⁶Բնագիրը *Խայաբաբ*, որի ըստ Բաուդիսիսի սրբագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:

²²⁷Բնագրին մէջ երկու անուններն ալ գրուած են 𐎧𐎠𐎢𐎡 եւ 𐎧𐎠𐎢𐎡, զորոնք Բաուդիսիսն շատ իրաւամբ կ'ուղղէ 𐎧𐎠𐎢𐎡 = 𐎧𐎠𐎢𐎡 եւ 𐎧𐎠𐎢𐎡:

Ասով անուղղակի կերպով կը հաստատուի նաեւ ինչ որ պատմութիւնը Սին աստուծոյն Խառանի մէջ հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը վկայէ: Ասորեստանցիները զայն կ'անուանէին պարզապէս Բել-Խառանի, որուն՝ մեզի տակաւին անծանօթ պարագաներու մէջ կործանած տաճարը Սաղմանասար (860-825) վերստին շինեց. Ասորնիրարի եւս կը յիշէ Սին իբրեւ «մեծ տէրը, որ Խառանի մէջ կը բնակի:²²⁸» Բել-Շամին փինիկեան երկնքի գերագոյն աստուածն է, որ հատուածիս մէջ Բաբելոն կը փոխադրուի, ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի *Թամուզ* թագաւորին *Բելթին* (= Բելիդ, Բղաւի) *կնոջ կը սիրահարուի*: Այս սիրահարութեան հետեւանքը կ'ըլլայ անշուշտ *Թամուզի սպանումը*, որուն մասին սակայն բնագիրը կը լռէ:

Նոյն զրոյցը քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս 6^{րդ} դարուն գրուած ասորական *Գանձարանը*,²²⁹ որ այսպէս կը սկսի. «Եւ Բալթին *Թամուզի* տրուեցաւ, եւ որովհետեւ Բել-շեմին Բալթին կը սիրէր, Թամուզ *փախաւ անկից* (այսինքն՝ Բել-շեմինէն), իսկ Բալթին կրակ տուաւ Խառանի եւ զայն այրեց: Եւ Ռեզույի 50^{րդ} տարին Նեբրովդ գահ ելաւ եւ շինեց Մծբին եւ Եդեսիա: Եւ Խառան, որ Եդեսիա է, *Խառանիդի Սին* անունով լերան *քահանային կնոջ* պարիսպներովը պատեց եւ Խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ սկսան զայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամուզ է, դերերու այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ մը չէ առասպելագիտութեան մէջ: Խառանի Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մ'եւս կայ Էն-Նետիմի Ֆիհրիսդի մէջ, որ դժբախտաբար շատ մութ է եւ մեկնութեան կարօտ. «Խառանացիներու աստուածութիւններուն կը վերաբերին. աստուածներու Տէրը, ապա Մարս իբր չար ոգի, Բել՝ լուրջ ծերունին, Ֆոսոր (Միսոր?) ամենակատարեալ դպիրը, Քոշտիր՝ ընտրեալ ծերունին, հողմոյ թելերով դիցուիին Սառահ՝ Ֆոքրի դուստրը, այսինքն աղքատութեան կամ ամլութեան դուստրը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական Հիթան (Ձուկն, կամ Հեսաբ կամ Հաբիբ) մայրն է, որ 6 դէւ ունէր, որոնց հետ ծովու եզերքը պտտելու սովոր էր, Աբու Ռոմ: «Թելի տիրուիին, որ *Թամուրա* (կարդա՛մ Թամուզա) ընդունեցաւ? *Արու*, Տէրն է, իսկ Բալթի՝ դիցուիին: Իսկ ինչ որ Թելի տիրուիւնը կը հայի, անոր պահպանութեան տակ էին սուրբ այծերը, զորոնք ծախել արգիլուած էր եւ կը գործածուէին զոհի, բայց յոյ կիները չէին զոհեր եւ ոչ իսկ անոնց կը մերձենային:²³⁰» Էն-Նետիմ հոս երկու դիցուիի կը զանազանէ, որոնցմէ մին պարզապէս Թելի տիրուիին (= 𐎧𐎡𐎴 𐎠𐎫) անուամբ կ'որակէ: Բաուդիսինի համաձայն Թել Խառանի մէջ կամ մօտ նուիրական տեղ մ'ըլլալու է, ուր կը պաշտուէր նաեւ Սին:²³¹ Բելթի դիցուիւնը հետ նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ հնութենէ մնացած թանկագին նշխարք մըն է: Այծը Թամուզի նուիրական անասունն էր, որ եւ Թամուզի ուղղուած մոգական երդմանաձեւի մը մէջ յայտնապէս կը յիշուի.²³² ուրիշ տեղ երգի մը մէջ Թամուզի կորսուիլը պատճառ կը նկատուի ոչխարներու

²²⁸Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch. 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

²²⁹Հրտ. Bezold, թրգմ. էջ 37:

²³⁰Chwolson, Ssabier 2., S. 40.

²³¹ZDMG. 1912, S. 186.

²³²Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.

եւ այծերու հիւանդութեան:²³³ Էն-Նետիմի հատուածին մեզի համար
 թերեւս ամենէն հետաքրքրականը, բայց եւ դժուարալոյծը *Արու* անունն է,
 զոր Բաուդիսին ճարահատ մեկնելէ կը հրաժարի²³⁴ եւ տակաւին ոչ ոք
 լուրջ փորձ մ'ըրած է դրական լուծման մը գալու համար: Չեմ գիտեր թէ
 կարելի՞ է արդեօք զայն համեմատութեան դնել *Արուրու*՝ Իշդարի ուրիշ
 մէկ անուան հետ իբրեւ նոյնին արական ձեւը. Սումերերէնի տեղեակ
 չըլլալու՝ լեզուական կոռուան մը չունիմ եւ ոչ ալ պատմական: Հաւանօրէն
 ասորա-բաբելական *Այրու*²³⁵ (Airu կամ Yjaru) ամսուան (= Մարտ-Ապրիլ)
 հետ կապ մը չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել *Հարու* (= Ha-ru) անուան
 մասին, որ եգիպտական մեհենագրութեան մէջ Պաղեստինի համար
 կը գործածուէր,²³⁶ իսկ Պտղոմեան շրջանին *ամբողջ Ասորիքի անունն
 էր*:²³⁷ Ասոնք ի հարկէ լոկ կարելիութիւններ են, որոնց աւելի կամ նուազ
 հաւանականութիւնը կախում ունի անդրագոյն ուրիշ փաստերէ, զորոնք
 դժբախտաբար տակաւին չունինք: Այսպիսի կարելիութիւն մըն է նաեւ մեր
Արայ անունը, որ սակայն շատ անհաւանական է ներկայ պարագային,
 նկատելով *Արայի համապատասխան Թամուզին միեւնոյն Բելթիին հետ
 յիշատակութիւնը*: Եթէ մինչեւ անգամ 𐎠𐎢 = Արու մեր Արայի հետ նոյն ըլլար
 — լեզուագիտօրէն խօսելով 𐎠𐎢ին սեմական բերնի մէջ 𐎠𐎢ի փոխուիլը
 անկարելի չէ — այն ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի քով հայկ. Արան
 եւս Խառանի պանթոնին մէջ առնուած էր, այս պարագային անշուշտ հայ
 գաղութի մը ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու համեմատել
 բաբելական Ուռայի (= Urra) հետ, որ արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի
 Իսում անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ'անուանուի աստուածներու
 դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն առնելով ամէն կողմ կ'ասպատակէ եւ
 կ'աւերէ: Տեղ մը կ'ըսուի.²³⁸ «Ո՛վ հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը եւ շամ
 կերպարանքով մտար պալատը, հազիւ թէ զքեզ տեսան զինուորները,
 զէնքերը իրենց ձեռքէն ինկան:» Դժբախտաբար Ուռա իր նկարագրով
 այնչափ արինոռուշտ է, կատաղի եւ չար, որ դժուար է որ եւ է որոշ բան ըսել:
 Թամուզի տեղ Փինիկեցիները կը պաշտէին *Ադոնիս*, որ յունական
 ձեւն (Αδωνις) է փինիկեան եւ եբրայական 𐤓𐤕 = *Ադոն* անուան եւ կը
 նշանակէ *Տէր*: Յոյները անուանս ծանօթացած ըլլալու են Կիպրոս, ուր
 վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բաալաթ,
 որուն հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցուհին: Կիպրոսի
 յունական գաղթականները Ադոն հաւանօրէն 𐤓𐤕 = Ադոնի (= Տէր իմ)
 ձեւով կը լսէին եւ այնպէս ալ իրենց լեզուին փոխեցին: Ջարմանայի է որ
 Ադոնիս իբրեւ որոշ աստուածութեան մը անուն փինիկեան աղբիւրներու
 անձանօթ է բոլորովին, զայն կը գործածեն եբրայեցիներու պէս իբրեւ
 վերադիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս 𐤓𐤕𐤕𐤕 = Տեառն
 Էսմունի, 𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕 = Տեառն իւրոյ Մելքարտի: Մարդու անուն են 𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕
 = Ադոնէսմուն այսինքն՝ Տէր է Էսմուն կամ 𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕 = Ադոնաբալ՝ Տէր է

²³³ Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

²³⁴ ZDMG. անդ. 182.

²³⁵ Winkler 2., Altorientalische Untersuchungen, Leipzig 1901, S. 385.

²³⁶ M. Max Müller, Asien und Europa, Leipzig 1893, S. 144 ff.

²³⁷ Անդ. S. 150.

²³⁸ Gressmann, անդ. 71-72.

Բաալ.²³⁹ Ամառնայի նամակներու մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի «Ադունա» անուամբ, որ ապահով խնդրոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի:²⁴⁰

Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր *Բիբլոս*, որուն մասին առաջին յիշատակութիւն կ'ընէ Ստրաբոն²⁴¹ զայն անուանելով *ιερα εσσι του Αδωνιδος*, քաղաքս ամենահին ժամանակներէն արդէն երեւելի էր իբրեւ Բաալաթ-Բելթիսի պաշտօնատեղի եւ իբրեւ այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաեւ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ: Ադոնիս կը պաշտուէր նաեւ Ափագայ, Անտիոք, Կիպրոս եւ ասոնց ազդեցութեամբ նաեւ Աթէնք եւ Արգոս: Առաջին անգամ առասպելս քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ աւանդողը Ապոլոդորոս²⁴² է, որ սակայն քիչ մը շատ յունական գոյն տուած է առասպելին. երեւոյթ մը, որ դժբախտաբար յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ: Արդ ըստ Ապոլոդորոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Ջմիւռնայի վրայ՝ զանիկա իր իսկ Թէաս հօր հետ կատարուելիք անօրէն գործի մը կը մղէ: Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ճանչնայ, զայրացած սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ճարահատ աստուածներու օգնութեան կը դիմէ եւ աստուածները զինքը մրտենոյ ծառի կը փոխեն: Տաս ամիս վերջը ծառը ճեղքուելով՝ Ադոնիս կը ծնանի: Ափրոդիտէ տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած, զայն սնտուկի մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միւս աստուածներէն ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն յանձնելու պայմանաւ: Սակայն սանդարամետի դիցուհին ալ տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի եւ չ'ուզեր այլ եւս կեանքի աշխարհք դրկել եւ ասով կռիւ կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ: Ջեւս կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ադոնիս տարւոյն երեք քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի քով, բայց իրականին Ադոնիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի քով կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ սանդարամետ: Ամենէն վերջը Արտեմիսի գրգռելովը որսի ժամանակ *վարազէ* մը կը սպաննուի: Ըստ Հիւգինոսի²⁴³ Ջմիւռնա հօրմէ չի հալածուիր, այլ իր իսկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ եւ երբ հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերձենալով զայն սրով կը ճեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի:

Ադոնիս առ հասարակ կը նկարագրուի իբրեւ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ եւ հովութեամբ կը պարապի:²⁴⁴ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարազ Ադոնիսի դէմ գրգռողը ոչ թէ Արտեմիս, այլ Արէս է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրեւ աւելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Ափրոդիտէն սիրուի. ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարազը ինքն իսկ Արէս է, որ վարազի կերպարանքով Ադոնիս կը սպաննէ:²⁴⁵ Որչափ ինծի ծանօթ է անգամ մըն ալ Ապոլոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող:²⁴⁶ Մահուան

²³⁹Baudissin, Adonis, S. 66.

²⁴⁰Knudtzon. Թիւ 75, 25; 148, 18.

²⁴¹Strab. 1, 16., 2, 18, C. 755.

²⁴²Apolod. 3, 14, 3.

²⁴³Hyginus, Fab. 58 եւ 161.

²⁴⁴Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. հմմտ. նաեւ Greve, De Adonide, էջ 11.

²⁴⁵Schol. Theocr. 1, 3 եւ 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

²⁴⁶Serv. z. Verg. Ecl. 10, 18.

տեղը կը համարուին *Լիբանանի* լեռները, որոնց մօտերը գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիբլոսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամէն տարի Ադոնիսի մահուան տարեդարձին ատենները կարմիրի զարնող գոյն մը կ'առնուր,²⁴⁷ որ ի հարկէ ժողովրդենէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլլայ: Ադոնիսի եղերական վախճանը առիթ առնլով ժողովրդական հնարամիտ երեակայութիւնը գեղեցիկ ասանդութիւն մըն ալ մեզի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Ափրոդիտէ Ադոնիս վարագի ձեռքէն ազատելու համար հապճեպով անոր օգնութեան կը փութար, ոտքը վարդենայ մը փշերուն զարկաւ եւ վիրաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդէսները որոնց հաստատութիւնը Ափրոդիտէի կը վերագրուի, շատ նշանաւոր էին թէ Աթէնքի եւ թէ մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմեանց շրջանին նաեւ Աղեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացընէին *մեռելի մը կերպարանքով*, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղերամայր կիներու կուրծքերու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին դէջ, բայց որչափ կ'երեւայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս *յարութիւն առած է*: Գէթ Փինիկէի մէջ յարութեան առանձին հանդիսութիւն մը չկար.²⁴⁸ նոյնը տեսանք նաեւ Թամուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ որ ամսուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարութեան եւ մահուան տօն կ'ընդունին,²⁴⁹ առաջինը կը դնեն *գարնան սկիզբները*, իսկ երկրորդը՝ *աշնան*. Բաուդիսին ասոր հակառակ ընդունելով միայն սգահանդէսը իբրեւ տօն՝ քանի որ յոյն մատենագիրներէն հակառակը ստուգապէս կարելի չէ եզրակացընել, ժամանակը կը միտի դնելու ւելի *ամառը Յունիս-Յուլիս* ամիսներու միջոցին:²⁵⁰ Ըստ իրեն Ադոնիս գարնան բուսականութիւնը կը ներկայացընէ, որ *ամառը* կը մեռնի:²⁵¹ Որ է ըսել Բաուդիսին կ'ընդունի որ Ադոնիս գարնանային աստուածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն մէկ անգամ հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար եւ այն՝ ամառը մահուան առիթով: Լագրանժ²⁵² չ'ընդունիր ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւրը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը ւելի սեմական աղբիւրներու տեսակէտով, որոնք այս մասին բոլորովին կը լռեն: Խնդրոյն ամբողջ դժուարութիւնը գլխաւորաբար անկից է, որ Ադոնիսի պաշտօնը կանուխէն մուտ գտած ըլլալուն նաեւ Յունաստան՝ յոյն եւ անոնց հետեւութեամբ նաեւ հռովմայեցի մատենագիրները յունական հողի վրայ զարգացած եւ չափով մը նաեւ փոխուած առասպելը կ'աւանդեն եւ մինչեւ իսկ Լուկիանոս, որ ւելի տեղականը կ'ուզէ աւանդել, զերծ չէ բոլորովին յունական ազդեցութենէ:

²⁴⁷De dea Syria, 8.

²⁴⁸Lagrange, Religions sémitiques, p. 303. Baudissin, Adonis, S. 133.

²⁴⁹Greve, De Adonide, S. 45. Kämmer, Heracleotica, S. 19. Roscher, Adonis, 1., 70-74.

²⁵⁰Անդ, 124:

²⁵¹Անդ, S. 169.

²⁵²Religions sémitiques, p. 307, 378.

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գտնել դժուար է: Այսօր եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ Ադոնիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝ Փիւնիկէի մէջ ինչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Արամացիներու քով նոյնպէս. եւ մարդ կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ թերեւս Փիւնիկէի մէջ ալ նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ գէթ յետագայ դարերուն: Զայս կարծես կ'ուզէ հաստատել նաեւ Որոգինէս եւ հաւանօրէն նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բաուդիսիին ըսածը թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ նոյնացընողը Որոգինէս է, իմ կարծիքովս պէտք չէ այնպէս հասկընալ, որպէս թէ Ադոնիս ժողովրդեան նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով հանդերձ՝ Որոգինէս ըստ կամի նոյնացուցեր է զայն Թամուզի հետ: Դրական փաստ կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ Թամուզի պաշտօնը Որոգինէսի ատեն արդէն բաւական ընդհանրացած էր նաեւ Փիւնիկէի մէջ: Այս կ'երեւայ նաեւ Կեղծ-Մելիտոսի եւ Ասորի Թէոդորոս Բար Կոնիի հատուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը Ադոնիսի տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի: «Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Մելիտոս, կը պաշտէին Բելթի Կիպրոսի թագուհին, վասն զի կը սիրէր նա *Թամուզ*, որ *Փիւնիկէի Կուլար թագաւորին որդին էր*: Եւ Բելթի թողլով իր թագաւորութիւնը, եկաւ բնակեցաւ Գեբաղ անունով փիւնիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր եւ անոր հետ շնութիւն ըրած եւ իր Հեփեստոս ամուսինն իմանալով, անոր դէմ սաստիկ գրգռուած, օր մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խոզ որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գեբաղի մէջ կը բնակէր եւ մեռաւ Ափակայի մէջ, ուր *թաղուած էր նաեւ Թամուզ*:²⁵³» Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր եւ կը կոչուէր Բալզի (իմա Բալթի): Հայրը Հերակլէս, մայրը Առնիս եւ ամուսինը Հեփեստոս: Բալթի Թամուզի իր սիրականին հետ փախաւ Լիբանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին համար կը կոչուէր նաեւ *Եսթրա* (= Իշդար) իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սկսաւ զինքը Լիբանանի լեռան վրայ հալածել, որուն վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով զինքն սպաննեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարագէ մը գիշատուած: Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սէրէն, անոր դիակին վրայ զգացած ցափն չդիմանալով: Երբ հայրը իր դստեր մահը լսեց, սգահանդէս մը կազմեց Թամուզ ամսուան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամուզի ծնողքը կ'ողբային իրենց զաւակը:²⁵⁴»

Ադոնիսի առասպելին լաւ հասկացողութեան համար կարելի է նաեւ գիտնալ, որ Փիւնիկեցիները մեռնող եւ յարութիւն առնող ուրիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր *Էսմուն* (= Եմսա) կ'անուանէին: Անուանս կը հանդիպինք առաջին անգամ Ասորդանի Տիւրոսի Բաաղ թագաւորին հետ դրած դաշինքին մէջ: Յետոյ Սիդոնի քով գտնուած արձանագրութեան մը մէջ, ուր տեղւոյն թագաւորը Բողաշտարտ կ'ըսէ թէ «տաճարս շինեցի իմ աստուծոյս *Էսմունի* համար (Եմսա' 7 Էմսա' 7):²⁵⁵ Կիպրոսի մէջ ալ գտնուած են

²⁵³Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.

²⁵⁴Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Textus S. Secunda, t. 55., S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, էջ 177.

²⁵⁵Baudissin, անդ, 212.

արձանագրութիւններ Էսմուն եւ Մելքարտ անուններով կամ այսպէս... 770 յՈՍԿԷՆՆԻ, այսինքն՝ «իմ աստուծոյս Էսմունի Մելք...» արձանագրութեան մնացած մասը կորսուած է:²⁵⁶ Կան նաեւ այս ձեւով յատուկ անուններ «Էսմունադոն» կամ «Ադոն-Էսմուն»: Աստուծոյս նկարագրի մասին ասդին անդին ցիր եւ ցան ակնարկութիւններ չեն պակսիր, բայց ես կը բաւականանամ ասոնց մէջէն ամէնէն կարելորդ յառաջ բերելով, որ է Փոտի նշանաւոր գործին մէջ պահուած Դամասկոսի փոքրիկ մէկ հատուածը,²⁵⁷ որ իր համառոտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով կը բացատրէ Էսմունի էութիւնը: Դամասկոս Բերիտոսի Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացընէ, վերջինս անուանելով նաեւ Փիւնիկեցիներու Սադիկոս թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ երիտասարդ մըն է Էսմուն, զոր աստուածներու մայրը *Աստրոնէ* տեսնելով, կը սիրահարուի անոր: Էսմուն փախչելու ատեն կացինով մը ինք զինք կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դիցուի՛ն կենսատու ջերմութեամբը դարձեալ կը կենդանանայ եւ աստուածութեան կը բարձրաց ուի եւ Փիւնիկեցիներէն Էսմունոս կ'անուանուի:»

Սարդինիայի մէջ երեքլեզուեան հին արձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ նոյնպէս Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացուի Aesculapio Merre, Ασκληπιε Μερρη եւ ԻԴԿԷ ԴԻԿԷ ԴԻԿԷ = *Լապոն* ԼԷսմուն Մարէ, այսինքն Տեառն Էսմունի Մերէի: Իսկ Ասդարտի Էսմունի՝ հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին ամէնէն նկարագրականն է թերեւս Կարգեդոնի մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անուններն ալ իրարու հետ բոլորովին միացուած են: Էսմունի ներքինացումը ատտիսեան է իր նկարագրովը եւ արդէն Դամասկոսի աւանդածը իր բովանդակութեամբը Ատտիսի եւ Կիւբեղեայի առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է:

Դիւսոյ (Dusaud) գաղղիացի գիտնականը,²⁵⁸ Բարտըն ամերիկացին²⁵⁹ եւ ուրիշներ այն կարծիքէն են թէ Էսմուն անունը նաեւ *Բիբլոսի աստուծոյն անունն էր*, որուն «Ադոն» (= Տէր) վերադիրը Յոյները յետոյ յատուկ անուան վերածած են. հետեւաբար ըստ այն գիտնականներուն Էսմունէն զատ Ադոնիս անուամբ առանձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փիւնիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորերս նաեւ Բաուդիսին,²⁶⁰ որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր տեսութեան դէմ: Նախ թէ Ադոնիս երբեք բժշկական աստուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար Ասկլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ադոնիս նոյն ըլլար Էսմունի հետ, անկարելի է, որ Յոյներուն բոլորովին անձանօթ ըլլար եւ կամ գէթ անգամ մը Բիբլոսի արձանագրութիւններու մէջ չյիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս ներկայացուած է միշտ իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ անգամ տղայ, մինչդեռ Էսմուն կը մտածուէր աւելի երիտասարդ եւ երբեմն նաեւ այնպիսի հերոս մը, որ տիտաններու դէմ քաջութեամբ կը կռուի: Այս փաստերը ստուգիւ արհամարհելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էսմուն ոչ միայն ինքը յարութիւն

²⁵⁶ CIS 16b, 23, 24.

²⁵⁷ Photius, Bibliotheca, Migne SG. 103, Sp. 1304.

²⁵⁸ Revue de l'Ecole d'Anthropologie, 14., p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 46.

²⁵⁹ Journal of the American Oriental Society, 21., 2. p. 188.

²⁶⁰ Սնր, S. 345-347.

կ'առնու, այլ եւ յարութիւն *կու տայ*, կ'առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է եւ իբրեւ այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օձն ու շունը, ինչպէս վերը արդէն տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախնաբար *վերադիր* էր աստուածութեան մը որուն անունը հնութիւնը չ'աւանդեր եւ կը պաշտուէր Բիբլոսի մէջ, եւ միւս կողմանէ Փիւնիկէի քաղաքներու մէջ նոյնին համապատասխան *էսմուն անունով* աստուածութիւն մ'եւս կը պաշտուէր, Բաուդիսին ստիպուած կ'ընդունի, որ երկուքին հիմն ալ նախնաբար մէկ աստուածութիւն եղած ըլլալու է, որ յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արժէ յիշել նաեւ *Մելքարփ*, որ մասնաւորապէս Տիրոսի *յարութեան* աստուածն էր եւ տօնը կը տօնուէր Փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փիւնիկէի աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի եւ եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջեւ՝ որչափ կ'երեւայ, ներքին տուրեառ մը տեղի ունեցած եւ ասով ժամանակի ընթացքին ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին միջեւ: Այն աստիճանի, որ Պոլուտարքոս՝ բայց աւելի որոշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, ուսկից ոմանք²⁶¹ մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը Ոսիրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է. ազդեցութիւնը երկակողմանի է, բայց աւելի Ադոնիսէն քան Ոսիրիսէն: Պատճառը յայտնի է. Ոսիրիսի առասպելը իր *ներկայ ձեւին մէջ* համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ եղան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկը Ոսիրիսի եւ անոր կինը Ասանեթ Իսիսի հետ կը նոյնացընեն:²⁶² Հին մատենագիրներէն առասպելիս վրայ ընդարձակօրէն գրողը դարձեալ Դիոդոր է. Ոսիրիս յունական ձեւն է եգիպտ. *Ուսիրի* անուան, ինչպէս նաեւ Իսիսի նախնականն է *Ուսիր*. Երկուքն ալ՝ քոյր եւ եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝ կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ եւ փառքով: Ոսիրիս Նեղոս կը կանոնաւորէ՝ ջրանցքներ եւ թումբեր շինելով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան ընկերային կեանքը՝ օրէնքներու պահպանութեան վրայ հսկելով, բայց միւս կողմանէ նաեւ երաժշտութեան եւ գիտութեան զարգացման ամէն դիւրութիւն ընծայելով: Սեթ այս ամէն եղածներուն վրայ նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Ոսիրիս խնջոյքի կը հրաւիրէ եւ հոն զինքը կը բռնէ, կը փակէ սնտուկի մը մէջ եւ Նեղոս կը նետէ: Ասոր վրայ Իսիս ծայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին եւ կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան Բիբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնտուկը եւ երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սեթ Ոսիրիսի դիակը գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ Նեղոս: Իսիս լացով եւ ողբով քովէ քով կը բերէ այս կտորները. չի կրնար միայն ծննդականը գտնել, զոր ծուկ մը կլլած է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ *իրեն կ'օգնէր շուն մը*, այսինքն՝ *Անուրիս*, որ Թոտ լուսնոյ աստուծոյն հետ *մանուան աստուած կը նկատուէր եւ պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ եւ հոգիները սանդարամեպ առաջնորդել:*

²⁶¹Selden, De Dis Syrorum 2., S. 260. Hug, Untersuchungen, S. 82.

²⁶²Freiherr A. von Ow., Joseph von Ägypten und Aseneth, Regensburg 1918. — Dr. Seitz, մտնխ. նոյնին վրայ Fels 1918, Nr. 1, 26.

Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երեւնալով՝ զանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սեթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սեթի չարաչար կը յաղթէ եւ դէպի Ասիայի կողմերը կը վռնտէ: Ոսիրիս յարութիւն կ'առնու եւ կ'իջխէ սանդարամետի վրայ:

Շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պղոտարքոս²⁶³ Ոսիրիսի դագաղին մասին կը պատմէ. այս դագաղը ըստ պատմագրին Բիբլոսի Իսիսի նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամբգենւոյ մը բունով, զոր Իսիս ինքը անձամբ կտրած եւ Բիբլացիներու պարգեւ ըրած էր. կտաւէ զգեստ մը կը կրէր վրան եւ դիակի մը պէս զմուռսով օծուած էր Բիբլոսի Իսիսը *Բաալտիս* է, Ոսիրիս ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դագաղը, այսինքն՝ դագաղ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ դնելը շատ հին է:²⁶⁴ Երկու երկիրներու միջեւ դիցաբանական այս տուր եւառը հաւանօրէն ամէնէն աւելի պտղովմեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պտղովմեան թագաւորներու հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ նոյն պատիւները վայելէին նաեւ Իսիս եւ Ոսիրիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքի մէջ: Այս փոփոխ ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր քաղաքականօրէն սերտիւ կապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին եւ Փիւնիկէ Եգիպտոսի համար աշխարհագրօրէն եւ ռազմագիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն Փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողմեան Ասիոյ նաեւ միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ'աշխատէին: Էլ-Ամառնայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Արգաւայի, Ալաշիայի եւ Հատտի թագաւորներուն Փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասորաբաբելական սեպագրութեամբ եւ *մեծ մասով* նաեւ նոյն լեզուաւ, պատմական անգին զանձեր են այս տեսակէտով: Մեր խնդրոյն համար ամէնէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովիիս Գ-ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Ամենովիիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ *Նինուէի Իշդար* դիցուիին իրեն առաքէ զինքը առողջացընելու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, աւելցընելով ռախօսքերը. «Այսպէս կ'ըսէ Նինուէի Իշդարը, բոլոր երկիրներու տիրուիին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ երթալ. անգամ մ'եւս կ'ուզեմ երթալ:» Ահա եւ առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա հօրս ատենն ալ... տիրուիին այն երկիրը գացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թո՛ղ զինքը պատուէ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձընէ՛ եւ ան ալ դառնայ:²⁶⁵» Այս դիցաբանօրէն շատ կարեւոր հատուածը ի հարկէ դրական փաստ մը չ'ընձեռէր մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղղակի եւ այն՝ զօրաւոր փաստ է, որով ըստ

²⁶³De Iside et Osiride 15, 16.

²⁶⁴Schäfer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum «pkr,» AZ. 41., 1904, S. 107 եւն. — Baudissin, անդ, S. 174.

²⁶⁵Kundtson, 3., Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.

մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մութ մնացած հարցը թէ ինչպէս եւ ինչ պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր դիցուհւոյն տեղը բռնած է, Իշդարի եւ Բաալտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն աստիճանի, որ եգիպտական շատ քիչ բան մնացած է վրան: Ջարմանալի է, որ մինչեւ անգամ Հաթոր ինչ ինչ եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ կ'անուանուի Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կուպի կամ Կուպետի, այսինքն՝ *Գեթադիոնի*:²⁶⁶

Ոսիրիսի դագաղը կրող ծառին զգեստաւորումը, զոր Պղոտարքոս կը յիշէ իր հատուածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի եւ ոչ ալ արաբական, ինչպէս Բաուդիսին կը կարծէ,²⁶⁷ այլ *փոքրասիական է*: Փոքրասիական է նաեւ Ոսիրիսի ծննդականին չգտնուիլը, որոնք երկուքն ալ հաւանօրէն կապ ունին *Ալփիսի առասպելին հետ*:

Ատտիս իր ներկայ ձեւին մէջ փոխզական աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր *Պեսինոս* քաղաքը: Ըստ Պաւսանիասի²⁶⁸ Ջեւս քնոյ մէջ կը բեղմնաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս անունով երկսեռ էակ մը: Աստուածները զայն կը բռնեն եւ առնականէ կը գրկեն. արիւնէն կը բուսնի նշենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին աստուածը ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ եւ կը ծնանի Ադդիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Ատտիս լեռներու վրայ, բայց նոխազէ մը կը խնամուի եւ երկնային գեղեցկութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի վրիպիր Ագդիստիսի տեսութենէն, որ այնուհետեւ գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ օր մը ազգականները զինքը Պեսինոս կը դրկեն, հոն տեղուան թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու համար, դեռ հարսանիք չեղած յանկարծ վրայ կը հասնի Ագդիստիս, որուն վրայ Ատտիս խելագարած ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Ագդիստիս շատ կը տխրի եւ Ջեւսին կ'աղաչէ որ Ատտիս կենդանացնէ, բայց յանձն չառնուր Ջեւս, միայն կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ագդիստիս հոս կը համապատասխանէ Կիւբեղէի, որ Պեսինոսի մէջ նաեւ Ագդիստիս անունով ծանօթ էր:²⁶⁹ Երկուքին այս նոյնութիւնը՝ որչափ կ'երեւայ Առնոբիոս չէր գիտեր, անոր համար իր լսած զանազան տարբերակները իրարու հետ խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր գոյն տուած է: Փռիւզիայի սահմանին վրայ, կ'ըսէ Առնոբիոս,²⁷⁰ Ագդիս անուամբ ժայռ մը կայ. հոս քարէ մը կը ծնանի Կիւբեղէ, որուն հետ Ջեւս կ'ուզէ յարաբերութիւն ունենալ, բայց մերժուելով Ջեւս ժայռ մը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս՝ երկսեռ ահաւոր էակ մը, զոր աստուածները կը բռնեն եւ Դիոնիսիոսի զինքը գենովցնելու միջոցին առնականէն կը գրկեն: Արիւնէն կը բուսնի նոնենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին դուստրը առնելով՝ ծոցին մէջ կը պահէ, ուսկից կը ծնանի Ատտիս: Սանգարիս կը հրամայէ ընկեցիկ ընել տղան, բայց մէկը զինքը գտնելով՝ մեղրով եւ կաթով կը սնուցանէ եւ գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձնէ: Երբ Ագդիստիս եւ Կիւբեղէ Պեսինոսի թագաւորին Միդաս անունով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ իրարու հետ կը կռուին, Ագդիստիս

²⁶⁶W. M. Müller, *Asien*, S. 313-314.

²⁶⁷Անդ., S. 175.

²⁶⁸Paus. 7, 17, 9.

²⁶⁹Հմմտ. նաեւ Strab. 12, 57.

²⁷⁰Adv. nat. 5, 5, 7.

նախանձէն եւ բարկութենէն Ատտիս իր ընկերներու հետ կը խելագարեցընէ, որուն վրայ Ատտիս եղեւնոյ ծառի մը տակ ինքզինքը անդամատելէն վերջը՝ կը մեռնի: Իր արիւնէն կը բուսնին մանուշակներ, որոնք եղեւնոյ ծառին հետ իրեն նուիրուած են: Կիւբեղէ սաստիկ կը տրտմի եւ եղեւինը առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղեւնոյ տակ կ'ողբայ Ատտիսի մահը: Տարբերակ մըն ալ Ուիլիամս ունի, որ իր համառօտութեան մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ատտիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր եւ հովիւ, զոր Կիւբեղէ իրեն ծառայութեան կ'առնու եւ կը պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ատտիս դժբախտաբար Աագարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ Կիւբեղէ բարկութենէն Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ Ատտիս ցաւէն խելագարած՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Սալուստիոսի համաձայն²⁷¹ Ատտիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւբեղէ զինքը տեսնելով՝ կը սիրէ եւ *աստեղախոյրը* գլուխը կը դնէ. Ատտիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝ դիցուիւոյն քով կ'երթայ:

Գալլոս գետը իյնալու տեսագիծը ապահով դիցուիւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի. նոյն անուան հետ՝ որչափ կ'երեւայ, կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ տարբերակի մը *Կալլոսը*,²⁷² որ իբր թէ հայրն է Ատտիսի, եւ վերջինս Կիւբեղէի պաշտօնը Լիւդիայի մէջ եւս տարածելուն համար յատկապէս Ջեսի բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ եւ *վարագի մը միջոցաւ* կը սպաննուի: Պաւսանիասի քով պահուած գրական այս թանկագին բեկորը միայն՝ Ատտիս վարագի սպաննել կու տայ եւ այս պարագան շատերը բաւական կը համարին՝ նոյնին մէջ Ադոնիսի առասպելին մէկ ազդեցութիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիողոր Սիկիլիացին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատմական նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ զարդարուած, սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ տեսագծերովը առասպելը շատ աւելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Ըստ իրեն²⁷³ Կիւբեղէ Փոփիգիայի եւ Լիւդիայի թագաւորին դուստրն էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենալով վայրենի անասուններն ու թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես աճեցաւ, այնպէս որ զինքը տեսնողը կը յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ատտիս իրեն սիրահարուելով՝ անկից յղի կ'ըլլայ եւ (յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը զինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ տունը կ'առնուն, բայց երբ հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղելութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Ատտիսն եւ իրեն ընկերացող իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Կիւբեղէ Ատտիսի սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մազերը արձակած դաշտէ դաշտ կը վազէ եւ իր լացովն ու ողբերով ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցընէ:

Ո՛չ Պաւսանիաս, ո՛չ Ամնոբիոս եւ ո՛չ ալ Դիողոր Ատտիսի յարութեան

²⁷¹Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

²⁷²Paus. 7, 17, 5.

²⁷³3, 58, 59.

մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ այսպիսի հաւատք մ'ունէին Փռիգիացիները, կասկած չի վերցըներ: Ֆիրմիկոս²⁷⁴ յայտնապէս կը հաստատէ Փռիգիացիներու քով տիրող այս հաւատքը: Պղուտարքոս ալ կ'ըսէ. Փռիգիացիները Ատտիսի մահուան սգահանդէսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր յարութիւնը կը ծանուցանեն:²⁷⁵ Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Առնոբիոս Ատտիսի մարմնոյն անապականութիւնը միայն ականդելով, անուղղակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան գաղափարին:

Երբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները, այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յուլիանոս Ուրացողին համաձայն «սուրբ ծառը (= եղեւին) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրուան եւ գիշերահաւասարին զենիթի բարձունքն արդէն հասած է:²⁷⁶» Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր գարնանամուտին,²⁷⁷ որոնց վերջին օրն հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ատտիս այս միջոցին կը ներկայացուէր կամ մարդու կերպարանքով²⁷⁸ եւ կամ եղեւնոյ, որոնցմէ ամէն տարի սգահանդիսի սկզբին հատ մը կը կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ատտիսի պատկերը կը հաստատուէր:²⁷⁹ Այնուհետեւ սուրբ ծառը հանդիսաբար եւ թափօրաբար Կիւբեղէի մեհեանը կը տարուէր:²⁸⁰ ուր կը սկսէր բուն տօնը. քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί), քրմապետներն եւ Արքիգալլոսը, որ միշտ *Արէս* (Ατρε) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ատտիսի վաղամեղիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ ըլլալով Փռիգիա սգոյ եւ աղէտի կը մատնէ Սգահանդէսը այլ եւս իր գերագոյն աստիճանին կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցերու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին, ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վիրաւորէին, ոմանք ալ մինչեւ անգամ իրենք զիրենք կը ներքինացընէին:

Կղաղիոս կայսեր ժամանակ Կիւբեղէայ եւ Ատտիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հռովմ եւ քիչ ատենէն Հռովմայ ամենանշանաւոր հանդէսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Կանոփորներու (եղեգնակիր) հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահատ եղեւնի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով եւ *փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ մ'ըլլար*, թափօրաբար Պալատինի մեհեանը կը տարուէր: Մարտ 24ը dies sanguinis, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, վասն զի նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քստմնելի արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալութիւն կը պահանջուէր եւ *պտուղ, ընդեղէն եւ արմարիք* ուտելը արգիւրուած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին քրմապետը առտու կանուխ Ատտիսի յարութիւնը կը ծանուցանէր:

²⁷⁴Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.

²⁷⁵Plut., De Iside et Osiride, 69.

²⁷⁶Julian, Or. 5, 168 e.

²⁷⁷Schol. ed. candr. Alex. 8.

²⁷⁸Diod. 3, 59.

²⁷⁹Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.

²⁸⁰Arnob. 5, 16, 36.

Ատտիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ մնացած չէ այսօր յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ. բայց ապահով ասոր մէկ մնացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հիւսէինի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իզմիր անձամբ տեսնելու առիթն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը զարնէին՝ ինծի անհասկանալի լեզուաւ քանի մը բառեր մըմնջելով: Ասոնց կը յաջորդէր 10-12 տարեկան տղայ մը՝ ձիու վրայ նստած եւ գլուխը ածիլած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրուան բուն հերոսները՝ 40ի չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած եւ կողմնակի քալելով, որոնք մէջտեղէն գացող բազմաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի գրգռուած եւ ահաւոր աղաղակներով «Հասան Հիւսէին, Հասան Հիւսէին» կը պոռային եւ ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչեւ գլուխ արիւնով ներկուած էին եւ դեռ կայլակ կայլակ կը հոսէր արիւնը. այս գարշելի տեսարանը շատերը այլ եւս չկարենալով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմագէտ Ռ. Շմիտ²⁸¹ անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդէսը Փոքր Ասիոյ Անահտայ պաշտօնին մէկ մնացորդը կը համարի, պատճառաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ Անահտայ հետ նոյնացուած հռովմէական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եւս նման երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշտ է, վասն զի Անահիտ իբրեւ մայր դիցուհի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է Փոքր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուհիներու, որոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համազգի միեւնոյն ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամէնուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու տայ մեզի Կիւբեղէի եւ Ատտիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահմետականութեան Շիյի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէինի սգահանդէսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չներելովը՝ կրօնականօրէն Փռիւզիայէն հրեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փռիւզիայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու է *ուղղակի Ասորիքէն*, ուր կը գտնուէր *Հիերապոլիս իր նշանաւոր մեհեանովը*, որ թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չունիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին ի սպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ոչ շատ հեռու հին Կարկեմիշէն: Մեհեանը քաղքին մէջտեղն էր եւ նուիրուած Աթարգատիսի, զոր Լուկիանոս²⁸² իր՝ դիցուհոյս վրայ գրած գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ'անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան

²⁸¹Die Religion der Semiten, S. 247.

²⁸²Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibonti, De Syria dea, p. 86-131.

եւ նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ անելի մեհեանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն եւ ասոնց յարակից դէպքերու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մատենագիրներու քով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամէնէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը՝ դիցաբանօրէն եւ նաեւ պատմականօրէն նշանակալից այն *ներքին աղերսն է*, որ կայ Փռիգիայի մայրդիցուհոյն եւ «Ասորական դիցուհոյս» միջեւ: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուհոյն նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն սգահանդիսի ջահերու, ձաղկման եւ ներքինացման գործիքներու: Բայց ամէնէն անելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ *Աթարգատիս* անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաեւ *Ατάργατις* կամ *Ατάργατις* բայց անելի սովորականն է *Ατάργατις*,²⁸³ ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Պլինիոսի *Atargatis* էն:²⁸⁴ Արդ Աթար լեզուագիտօրէն կը համապատասխանէ «*Իշթարի*»ի, որ կը նշանակէ «*Տիկին*,» իսկ չափ (չափ) Ատտիսի:²⁸⁵ Որ է ըսել Աթարգատիս կը նշանակէ «*Տիկին Ատտիսի*:» Նեոլոգքէ եւ Ե. Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն *Լազարտ*²⁸⁶ ասորական ռոյ աստուածը փոխազական Ատտիսի հետ նոյնացընելով, անունս կը մեկնեն, առանց սակայն *Ατάρ-Ατις* անուններու մէջ կարծես միացման դեր կատարող չին առեղծուածը լուծելու. մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածը միւսով կ'արէ Ատտիս անունը այլուր սեմական հոչակելով:²⁸⁷ Տաւալի է, որ Աթարգատիս անունը չունին ոչ ասորեստանեան եւ ոչ ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն պալմիրական արձանագրութիւններու մէջ կ'աւանդուի եւ այն՝ երկու անգամ միայն եւ ռոյ լեզուով կամ լեզուով ձեռով (= Աթար-Ադէ):²⁸⁸ իսկ Ադէ մնացած է անելի նոյնպէս պալմիրական յատուկ անուններու մէջ՝ *Ադէ, Ադէ, Ադէ* = *Ադէ, Ադէ, Ադէ*. *Ադէ* կը ստանայ, կը պահէ. *Ադէ* = *Ադէ* կու տայ: Լազարտ հոս բացի Ատտիս անունէն շատ իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաեւ լիւիական Սադէադէս, Միւստուէս եւ Ալիւստուէս անունները:

Ինծի համար անձնապէս ստոյգ է այլ եւս թէ *Ατάργατις* չն դիցուհոյն անուան մեկնութիւնը ոչ միայն չի դժուարացընէր, այլ եւ զմեզ քայլ մ'եւս յառաջ տանելով կը մղէ այնպիսի եզրակացութեան մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ նաեւ *Հայոց պատմութեան համար*: Պրոֆ. Մարկուարտ իր «Հայ ազգին ծագման եւ վերականգնման վրայ»²⁸⁹ գրած գեղեցիկ գրքոյկին մէջ խօսելով նաեւ Հայերու եւ Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ընդունի, որ

²⁸³Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.

²⁸⁴Plin. n. h. 5, 81.

²⁸⁵Nöldecke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, անդ, 31., 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

²⁸⁶Urgeschichte Armeniens, S. 1060.

²⁸⁷Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.

²⁸⁸Vogüé, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldecke, անդ, Ed. Meyer, անդ, հմմտ. Vogüé, Palm. 143.

²⁸⁹Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

Հայերը իրենց մարմնոյն կազմովը անլի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն հնդիկներմանական ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդիկներմանական տարրը լեզուագիտօրէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդաբանօրէն պարտուած հատականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիռ ազդեցութեան շնորհիւ: Հատերը Ենսէնի հետ *հնդիկ գերմանական նախահայերը* անուանելէ կը խորշի Ուսուցչապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը Hati ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց երբայական Hettին Եօթանասնից թարգմանիչներու կողմանէ Հετταίοι շրջումը,²⁹⁰ ուսկից է նաեւ հայ Քետացի անունը: Երբ Հանդիսի մէջ ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ,²⁹¹ Ուսուցչապետին առարկութեան դէմ իբր ապացոյց կրցայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր գիտնականներու Ատէս աստուծոյն եւ Hatti ազգանուան, ինչպէս նաեւ ասորական Ռոյի Hattի հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ երբ. Ռին յոյն. Յի. շրջման առեղծուածը իսպառ չէր լուծուէր, բայց համոզուած էի, որ Քրիստոսէ յառաջ «3^{րդ} դարուն երբ. Ռ յունական X տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետեցընել թէ Երբայեցիները նաեւ հազարական թուականներուն զայն *թաւ* հազագայինով արտաբերէին, մանաւանդ որ յեազայ դարերուն սեմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում կար նուրբը թաւի վերածելու:» Դժուարութիւնը այժմ արմատուստ կը լուծուի Աթարգատիս անունով. ասոր պալմիրեան Աթար-Ատէ անուան հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցուիւն անուան վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ատտիսի» կամ «Ատէ»ի հետ, Ասորիները Ստրաբոնի ժամանակ եւ անկէ յառաջ ալ Hatի նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին Հի համապատասխան տառ մը յարմարցընել: Ատարգատի չն *այլազգ անմեկնելի է բացարձակապէս*: Առ այս փաստ է նաեւ Հեսթիոսի Ատար չատ դ ձեւը,²⁹² որուն վերջավանսին մէջ չին պակսելովը՝ ապահով ասորականին անլի կը համապատասխանէ: Անլի մեծ փաստ է Δερκετω անունը, որ Ատարգատի համառօտ ձեւն է, որուն համապատասխան արամականն է *Թար-Արա* = ܐܬܪܬ: Յոյներուն միեւնոյն H = չով, չով եւ Կով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենք նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն կը զգային: Ասոր չափով մը մտադիր եղած է նաեւ յարգ. Ուսուցչապետը, երբ կ'ըսէ «Յոյները տեղական չ ծայնը չունենալով՝ զայն կը բացատրէին նաեւ Կով, ինչպէս Χίλικες (Կիլիկիա) = ասոր. Chalakku, արամ. Hélek:» Եւ թէ Χατάονες կը համապատասխանէ «Հատտի»ի այնպէս, ինչպէս Λυκάονες ասորական «Լուկկի»ի:²⁹³ Ասոնց վրայ անցընենք նաեւ Αττίου αρκον, որ երբեմն գրուած է նաեւ καττίου αρκον:²⁹⁴ Հին ասոն այսպէս կը կոչուէր Կորիսքայի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան Punta

²⁹⁰Անդ, Տ. 9:

²⁹¹ՀԱ. 1917-1918, էջ 154-159:

²⁹²Smith, անդ, 31.

²⁹³Անդ, Տ. 9 ծն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, Zeitschrift für Assyriologie, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբանութիւն, էջ 234:

²⁹⁴Ptol. 3., 2, 3.

d'Alelioli: Հմմտ. նաեւ հայկ. *Հարք* գաւառը, որուն յուն. ծէն է Χάρκα.

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը *գիտական հիմ ունի*: «Հատտի»ին կամ «Հատի»ին վերջընթեր տին հայերէնի մէջ յ ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար: Այս տեսակէտով նոր փաստ մ'եւս կ'ընծեռէ մեզի հատերէն «*առնումի*» բառը, որուն սահմ. ներկ. եզակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնուսի, առնուտի, այսինքն՝ առնում, առնուս, առնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնլով -ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է: Հոս բնականաբար առարկութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ատտիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ): Սակայն մտադիր կ'ընեն, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատտիսի անուան հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացնենք: Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական ճիշդ փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին անցեալին մէջ Ատտիս եղած ըլլայ խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը: Իմ կարծիքովս այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելլեն Ատտիսի յարեւմտեան *Բերինոսի* մը գոյութիւնը պոնտական Հերակլեայի մէջ, Պղատոնի *էրոս* Պամփիլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փոփուգիայի *Սաքագիոս* աստուածը, որ շատ տեսակէտով Ատտիսի կը մերձենայ: Հետեւաբար Հայկայ եւ Հատիի լեզուական նոյնութենէն տակաւին չի հետեւիր, որ անոնք նոյն մնացած ըլլալու էին նաեւ ըստ առասպելական բովանդակութեան եւ նկարագրին, ինչպէս կը կարծէ Բազմավէպի Ս. Տ. յօդուածագիրը իր փոքրիկ յօդուածի մէջ:²⁹⁵ Բաբելական Բէլ՝ գերագոյն էակը թէ՛ ծագումով եւ թէ՛ նկարագրով նոյն է փինիկեան-արամական Բաալին հետ, եւ սակայն յետագայ դարերուն մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուած մը կ'ըլլայ, իսկ Բաալ ոչ: Փոքր Ասիոյ մայր դիցուհիները ամէնն ալ իրարու հետ պատճառական սերտ աղերսի մէջ են, բայց ամէնն ալ տարբեր անուններով: Իշաար՝ որ առ հասարակ իգական աստուածութիւն ըմբռնուած է, Արաբացիներէ կը պաշտուէր իբր արական աստուածութիւն: Ասկից նաեւ ան կը տեսնուի, որ՝ թէեւ ազգային աղբիւրները բոլորովին կը լռեն, բայց անկարելի չէ, որ նոյն իսկ Հայկ գէթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութիւն մ'եղած ըլլայ:

Գործիս մէջ Թամուզի, Ադոնիսի, Էսմունի, Ոսիրիսի եւ Ատտիսի վրայ խօսելով՝ նպատակս էր ծանրանալ գլխաւորաբար այնպիսի տեսագծերու եւ նկարագրական երեւոյթներու վրայ, որոնք կարելի ըլլայ թերեւս Արայի համապատասխան երեւոյթներու հետ աղերսի մէջ դնել: Հիմայ կը մնայ ինքնին իսկ այս աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ դժուարութիւններու կապուած չէ: Գլխաւոր դժուարութիւնը ան է, որ խնդրոյ նիւթ առասպելները *տակաւին իրենք իրենց մէջ ըստ բաւականի ճշդուած չեն*. Ընդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաեւ մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնականաբար դժուար է երեւոյթ մը իրեն համապատասխան երեւոյթներու

²⁹⁵Բազմ. 1908, էջ 409:

փորձաքար կարգել կամ նմանօրինակ առասպելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել եւ նաեւ զայն լուծել:

Բարեբախտաբար այս դժուարութիւնները այնչափ ընդհանուր հանգամանք չունին: Այսօր գոհացուցիչ կերպով պարզուած է արդէն Թամուզի եւ Ադոնիսի մէջ եղած աղերսը. սկզբնականութեան հարցը միայն կը մնայ տակաւին լուծելի, որ ի հարկէ աննշանակ կէտ մը չէ: Դարձեալ ստոյգ է, որ Ոսիրիսի առասպելը *իր ներկայ ձեւին մէջ*, այսինքն՝ ինչ որ Պղոտարքոսէն եւ ուրիշ յոյն եւ լատին մատենագիրներէ կ'աւանդուի, շատ էական կէտերու մէջ փոխառութիւն է ինքնին իսկ Ադոնիսի առասպելին: Էսմոնի նկատմամբ դժուարութիւնը ամենանուազ է: Էսմոն եւ Ադոնիս Փիւնիկէի միեւնյն առասպելին ներկայացուցիչներն են. նախնաբար ապահով նաեւ անունով նոյն էին: Հետեաբար երկուքին տարբերութիւնները աւելի յետագայ դարերու ժառանգութիւն են: Ամէնէն կնճռոտը կարծեմ Ատտիսի հարցն է: Թէ ինչ աղերս կայ ասոր եւ Թամուզի եւ Ադոնիսի միջեւ, ինքն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն առասպելաբնութեան մէջ եւ դժբախտաբար տակաւին թեր ու դէմ կարծիքներու ամենավիճելի նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններու իջնալ նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկատելով, որ հարցին Ատտիսի ի նպաստ կամ աննպաստ լուծումը *մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար*, կ'ուզեմ նոյնին վրայ քիչ մը ծանրանալ՝ համեմատութեան առնելով նաեւ Արայ Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմատելով՝ եւ այս կ'արժէ նաեւ Արայի համար, կը տեսնենք, որ երկուքին մէջ ալ տիրող հիմնական գաղափարը նոյն է. արական աստուածութիւն մը կը սիրուի իգականէ մը, որ ուժով, հեղինակութեամբ եւ նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է քան արականը: Անոր համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից կամ ուղղակի կամ ուրիշի մը միջնորդութեամբ կը մեղցուի: Սակայն դիցուիին այն միեւնոյն սէրէն պարտուած՝ կ'աշխատի իր սիրելին վերստին կենդանացնել, որ եւ կը յաջողի: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն, որուն՝ Արայ Գեղեցիկ դուրս հանլով, միւս բոլոր առասպելներու մէջ ալ կը հանդիպինք եւ Ոսիրիսի քով յատկապէս տիրող ձեւն է, դիցուիին չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելոյն հակառակորդը, որ սովորաբար դիցուիւնոյն երկրորդ տարփածուն կը ներկայանայ: Այս ձեւը հաւանօրէն աւելի հին է քան առաջինը, որ որոշ զարգացում մը կամ ազգահոգեխօսական ուրիշ երեւոյթ մը կ'ենթադրէ: Հասարակաց է նաեւ ողբը թէ՛ ինքնին իսկ դիցուիիէն եւ թէ՛ ժողովրդենէ եւ այն *սրնգի ընկերակցութեամբ*, որ ապահով հերոսին հովուական նկարագրին յայտանիշն է:

Արդ խնդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր առասպել այս հասարակաց գծերուն վրայ նկարագրական որոշ յաւելումներ, երբեմն նաեւ պարզ երանգաւորումներ ստացած է դարերու ընթացքին համաձայն միջավայրի պահանջներուն եւ կամ զինքը կրող ժողովրդեան ինքնատիպ հայեացքներուն եւ քաղաքակրթական զարգացման: Ադոնիս մրտենւոյ փոխուած մօրմէ մը կը ծնանի, իսկ Ատտիս մօր ծոցը պահուած նուռէ մը, որ իր կարգին երկսեռ Ագոիստիսի անդամատութենէ հոսած արիւնէն բուսած է: Ատտիսի, ինչպէս նաեւ Արայի տօնը կը տօնուէր գարնան միջոցին,

Ադոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամսուան, իսկ Թամուզի քիչ մը աւելի վերջը, որուն պատճառը պարզ է. Ատտիսի եւ Արայի առասպելին մէջ *յարութիւնը* մեծ նշանութիւն ունի, անոր համար տօնը բնութեան զարթնումին հետ կապուած է: Մինչդեռ Ադոնիսի քով շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն եւ անկից ծագած սուգն ըլլալուն՝ տօնն ալ շատ բնական կերպով *բնութեան մեռելութեան* հետ միացուած է: Բնութեան մեռելութիւնը հին Արեւելքի ըմբռնումով Յունիս — Յուլիս ամիսներուն տեղի կ'ունենայ, որ միջոցին *կանանչութիւնը* գրեթէ բոլորովին կը չորնայ: Թամուզի առասպելին մէջ ալ շեշտուածը բնութեան մեռելութիւնն է, բայց հոն նկատողութեան առնուած է յատկապէս արեւուն իր ճմեռնային շրջանին մէջ մտնելու ժամանակը, որ ըստ ասորա-բաբելական հայեացքին երկիրն լուսաւորող եւ կենդանացընող արեւուն *կաշկանդման* շրջանն է:

Նմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նոյն երանգաւորումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան զանազան պարագաներուն մէջ նկատենք: Սեթէն սպաննուած Ոսիրիս ծով կը նետուի *դագաղով* մը, զոր ծովու ալիքները ըստ առասպելին մինչեւ Բիբլոս կը բերեն: Արդ այս կը յիշեցնէ Թամուզի երգերուն այն տեղը, ուր կ'ըսուի թէ Թամուզ ընկղմուող *նաւու* մը մէջ կը հանգչի:²⁹⁶ Ադոնիս ալ *սնտուկի* մը մէջ դրուած Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Ատտիսի առասպելը այս մասին որոշ բան մը չունի. ի հարկէ եթէ Ատտիսի առասպելին մէկ արձագանգը չհամարինք ետրուսկեան ծանօթ հայելին,²⁹⁷ ուր ամենագեղեցիկ կերպով պատանեակ մը ներկայացուած է, որ դիցուհւոյ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը ներկայացուած պատանեակը կը միտին աւելի Անդոնիսի հետ նոյնացընելու, առանց սակայն նկատելու որ ետրուսկեան դիցաբանութիւնն ու մասամբ նաեւ քաղաքակրթութիւնը *փոքրասիական* են:

Ինչ որ Պղուտարքոս իր ժամանակ Բիբլոսի մէջ պաշտուող Ոսիրիսի *դագաղին* եւ անոր հետ կապ ունեցող *ծառաբունին* նկատմամբ կը պատմէ,²⁹⁸ կ'արժէ աւելի Ադոնիսի համար, որուն պաշտամունքին բուն իսկ հայրենիքն էր Բիբլոս: Ոսիրիս հոս իր առասպելով ծուլուած է Ադոնիսի հետ որուն թերեւս հաղորդած ըլլայ ծառի մը վրայ հանգչած դագաղի մը տեսագիծը, բայց ոչ *ծառի գաղափարը* առհասարակ, որ կասկած չունիմ թէ սկզբնական տարր մըն էր Ադոնիսի առասպելին մէջ: Հարց կրնայ յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատմամբ, եւ այս պարագային կարծեմ ազդեցութիւնը աւելի հիւսիսէն էր եւ Փոքր Ասիայէն քան թէ հարաւէն: Թամուզի քով ալ ծառի գաղափարին հետքերը կան, որ երբեմն նաեւ *ծառերու աստուած* կը համարուի: Դեռ մինչեւ այսօր Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ ծառերը բնակավայր են ճիններու, որոնց թագաւորն է Թամուզ: Սակայն եւ ոչ մէկ երկրի եւ առասպելի մէջ ծառը այնչափ մեծ նշանակութիւն ստացած է, ինչպէս Փոքր Ասիոյ եւ Ատտիսի եւ անոր մերձաւոր առասպելներու մէջ: Ատտիս կը ծնանի նոննէնոյ մը պտղէն եւ կը մեռնի եղեւնի կամ շոճի (Pinus) ծառի մը տակ: Բայց՝ ինչպէս մեզի ծանօթ

²⁹⁶Zimmern, Tammuzlieder, S. 208.

²⁹⁷Ed. Gerhard, Etruskische Spiegel, 4., 1. 1865. S. 63.

²⁹⁸De Iside et de Osiride 15, 16.

աղբիւրներէն կ'երեւայ, առասպելը Ատտիս երբեմն նաեւ եղեւնոյ փոխուած կ'ըմբռնէր. անոր համար երբ հերոսին մահուան տարեդարձին եղեւնի մը կը կտրէին, զայն մանուշակներով կը զարդարէին եւ երիզներով կը պատէին, իբրեւ թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցուիւն տաճարը, անկէ վերջը *հանդիսաբար կ'այրէին*: Այս այրելու տոմարութիւնը կար նաեւ ասորական Հիերապոլիս: Ըստ Լուկիանոսի *գարնան* տօնի մը առթիւ, որ անշուշտ Ատտիսի հետ կապ ունէր, անտառէն ծառեր բերելով զգեստներով, զանազան պաճուճանքներով զարդարելէն վերջ՝ մեհեանին բակը կը դնէին եւ հոն ծառերը շրջապատող խուռն բազմութեան առջեւ փայտակոյտով մը կ'այրէին:²⁹⁹ Տարսոնի մէջ ալ կը պաշտուէր *սրածայր խոյրով աստուած* մը, որ մէկ ձեռքն ունէր հասկ մը եւ միւս ձեռքը որթատունկի ճիւղով ողկոյզ մը: Յոյները զայն կ'անուանէին Հերակլէս, զոր նորագոյն պատմախոյզները³⁰⁰ Կիլիկեան Սանտոնի հետ կը նոյնացընեն: Արդ գարնանամտին փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրան աստուծոյն խորհրդանշան պատկերը կ'այրուէր: Նման արարողութիւն մը կար նաեւ Խառանի մէջ:

Փայտակոյտի վրայ այրիւր *յարութեան նշան էր*. հերոսը կրակին ջերմութեամբ ու լուսով վերստին կը կենդանանար եւ անմահներու կարգը կը մտնէր: Այս հայեացքը ինչ պարզ եւ ցայտուն կերպով պատկերացած է Պղատոնի հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարութիւն կ'առնու ճիշտ այն ատեն, երբ *իր մերձաւորնէ ըր զինքը փայտակոյտին վրայ դրած այրել կ'ուզէին*: Թէեւ այս մասին մեր ազգային գրաւոր աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ շեշտած եմ, փայտակոյտ այրելու տոմարութիւնը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան քով: Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաեւ Արայի նուիրական ծառին նկատմամբ. յիշատակութեան արժանի է նախ *սօսին*, որուն նուիրուած էր ըստ Խորենացոյ Անուշաւան *Արայի թողը*, որ երբեմն Սօսենուէր ալ կ'անուանուի. Ունինք նաեւ «սօսինաթագ» բառ մը, որուն համար Հայկ. Բառ. կ'ըսէ «բառ անյայտ, իբրու *պսակեալ թաւ տոյրովք սօսեանց*, կամ սօսափմամբ թագուցեալ:» «Սոսինաթագ»ի այս կերպ մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէեւ կը խոստովանիմ որ բարդութեան անսովոր ձեւը ինծի քիչ մը կասկածել կու տայ: Ստոյգ է, սօսին ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով կաղամախազգի ծառ մըն է, որուն տերեւները ամենափոքրիկ հովէ կը շար ժին, հետեւաբար հեթանոսական շրջանին գուշակութիւններու շատ յարմար էին: Սակայն այն եւս չէ կարելի ուրանալ թէ հայ հին մատենագրութեան մէջ սօսին շատ անգամ *եղեւնազգի* եւ *նոճազգի* ծառերու հետ կը նոյնացուի. երբեմն յուն. *πίτυς*, երբեմն ալ *κυσπάρισσος*ի հետ, որոնք երկուքն ալ Ատտիսի առասպելին մէջ կը յիշուին: Խոստորջրոյ մէջ նուիրական ծառ կը համարուի *զին* կամ *զիհին*, որ ըստ հոնտեղուան ըմբռնման աւելի *Juniperus sapina*ին կը համապատասխանէ եւ մեր դասագրքերուն մէջ *ցորի* կ'անուանուի: Իմ մանկութեանս ատեն անոր փոքրիկ ճիւղն անգամ կտրելը մեղք կը համարուէր: Նուիրուած էր *Ս*.

²⁹⁹De Syria dea, § 49.

³⁰⁰Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1. 1926, էջ 721. *Տաշեան*, Ուսումնայայտելի լեզուի, էջ 102-108:

Գէորգայ, որուն բազմաթիւ ուխտատեղիներու քով սովորաբար միշտ կը գտնուէր:

«Ս. Գէորգայ քանի մ'անգամ մարտիրոսական մահուամբ պսակուած ըլլալու գրոյցը, կ'ըսէ Բաուտիսին,³⁰¹ անտարակոյս ծագած ըլլալու է այնպիսի աստուծոյ մը առասպելէն, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու:» Թէն Ս. Գէորգայ վարքէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինը բորովին Բաուտիսինի ակնարկած գրոյցին կը համապատասխանէ, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գէորգ այս տեսակետով մեծ մշանակութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ: Սրբոյն Խոտորջրոյ մէջ վայելած արտաքոյ կարգի մեծ յարգութիւնը ազդեցութիւն ըլլալու է, մասամբ Բիզանդացիներէն, եւ մասամբ ալ Վրացիներէն, որոնց քով տիրող Ս. Գէորգայ պաշտօնն ու յարգութիւնն եւ ոչ մէկ ազգի քով կայ: Վրացիները այս կէտիս մէջ այնչափ ծայրայեղութեան գացած են, որ տեղացի գիտնական մը³⁰² կը համարձակի մինչեւ իսկ յայտարարելու թէ Վրաստանի որոշ գաւառներու մէջ Ս. Գէորգ Աստուծմէ եւ Քրիստոսէ ալ վեր կը դասուի: Քրիստոս կը համարուի աւելի չար Դեմիուրգ մը, որուն դէմ նոյն իսկ կռուի կ'ելլէ Ս. Գէորգ: Այս տեսագծերը ապահով առնուած են ինքնին իսկ Ամիրանի գրոյցէն, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեռնող եւ յարութիւն առնող հերոս մըն էր: Խոտորջրոյ եւ առ հասարակ Տայքի վրայ վրական ազդեցութեան մը հնարաւորութիւնը այս տեսակետով անհիմն աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, որ Վրացիները ոչ միայն ժամանակ մը տիրած են քաղաքականապէս Տայոց աշխարհին, այլ եւ հոն եպիսկոպոսութիւն ունէին:

Շատ աւելի հետաքրքրական եւ նշանակալից է մեր նիւթին համար վայրի խոզը կամ վարազը, որ ընդհանրապէս խօսելով մեռնող հերոսին մահուան ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Թամուզի առասպելին մէջ

³⁰¹ Baudissin, Adonis, էջ 115:

³⁰² Prof. J. Javakhishvili, հմմտ. The Quest, Vol. 3. 1912, Թիւ 2, 3. Վերջին թիւին մէջ կ'ըսէ թէ Ս. Գէորգ հին փոքրասիական լուսնոյ աստուծոյն տեղը անցած է, որուն իբր փաստ յառաջ կը բերէ կարգ մը սովորութիւններ, որոնք Ստրաբոնի 11., 503 նկարագրածին շատ նման են: Այսինքն ըստ Ստրաբոնի աստուծոյն նուիրուած անասուն մը (κάρταχος) սուրբ կապերով կը կապուէր, մէկ տարի կը սնուցուէր եւ յետոյ սուրբ նետով կը սպաննուէր: Ստրաբոնի այս պատմածները, մինչեւ այսօր Օգոստ. 15ին տեղի ունեցող Սպիտակ-Ս. Գէորգայ տօնին միջոցին կը կատարուին: Այս խաւրօքս ըսուած տօնը կը կատարուի այսպէս Օգոստ. 14 ին Արեւ. Վրաստանի եւ Աղուանից աշխարհի ամէն կողմերէն կը հաւաքուին Ացխուրի ըսուած գիւղ մը եւ նոյն իրիկունը եկեղեցւոյ շուրջ 3 մինչեւ 7 անգամ թափոր կ'ընեն: Կիները առջեւէն կ'երթան եւ այրերը ետեւէն. եւ ամէն մէկը կզին վրայ ունի «շանահ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամէնքն ալ Ս. Գէորգայ գերիներն են: Յանկարծ եկեղեցւոյ զանգակները կը հնչեն եւ գերիներէն մին եկեղեցւոյ արեւմտեան ճիշտ դրան առջեւ գետին կը նետուի, այնպէս որ ոչ ոք կարենայ ներս մտնել: Երբ թափորը կը վերջանայ, բոլորն ալ եկեղեցին կը շրջապատեն եւ ահա մէջտեղ կ'ելլէ սպիտակագետս աղջիկ մը, որ Ս. Գէորգայ պատկեր մը ձեռքը եկեղեցւոյ շուրջը կը պարէ եւ երբեմն ալ կը հառաչէ: Յետոյ գառնուկներ կը բերուին քահանային մատաղ ընելու. քահանան իւրաքանչիւր գառնուկին ճակտին վրայ քիչ մը բուրդ կ'այրէ ըսելով. «Ս. Գէորգ, ընդունէ ծառայիդ մատաղը: Ասոր վրայ բոլորը քահանան կը շրջապատեն եւ կ'երթան եկեղեցւոյ դուռը ստրկութենէ ազատելու համար: Քահանան «շանահ» վզերնէն կը հանէ եւ իւրաքանչիւր ոք սպիտակ գգեստ հագած եւ ծանր շղթայ մը վզերնին եկեղեցւոյ շուրջը կեցած՝ կը ծնրադրեն եւ կ'երգեն: Ամբողջ գիշերը եկեղեցւոյ բակը կրակ կը վառուի: Հմմտ. նաեւ O. G. v. Wesendonk, Über georgisches Heidentum. Caucasia, ed. A. Durr, 1. 1924, էջ 99-101. Archiv f. Religionswissenschaft. 1913, էջ 299. Ս. Գէորգայ տօնին մատաղ ընելու սովորութիւնը կայ նաեւ Խոտորջրոյ:

հերոսը սպաննողն է ինքնին իսկ վարազը եւ հաւանօրէն ասկից է, որ Թամուզ ամիսը կանխող ամիսը Ասորիներու քով *Հեզիրան*, այսինքն՝ *վարազ* կը կոչուի: Ադոնիս երկու տարբերակ ունի, միոյն համաձայն հերոսը կորսուած է պարզապէս եւ կամ Ափրոդիտէն սանդարամետի դիցուիւն յանձնուած, որ այլեւս չ'ուզեր ետ դարձնել: Սակայն հոս ալ ընդհանուրը եւ հաւանօրէն նաեւ ընդունելին երկրորդ տարբերակն է, որ հերոսը վարազի կատաղութեան զոհ կը համարի: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Եգիպտացիներու քով. Հերոդոտոս³⁰³ կը պատմէ, որ խոզը Եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց եւ այնպէս *Սելենէի* եւ *Դիոնիսիոսի* կը զոհուէր. եւ որովհետեւ Սելենէ եւ Դիոնիսիոս Իսիսի եւ Ոսիրիսի հետ նոյն են, պարզ է թէ խոզը նաեւ Ոսիրիսի առասպելին մէջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը տեսնուի նաեւ Եգիպտական արձանագրութենէ մը, ուր կը պատմուի թէ Հորոս Ոսիրիսի որդին օր մը սեւ խոզ մը տեսաւ, եւ Ռէ աստուածը տեսաւ որ ան Սեթ կամ Տիւփոն է: Խոզը ահաւոր հարուած մը կու տայ Հորոսի աչքին եւ այս ատենէն խոզը Հորոսին ատելի է: Խոզը կամ վարազը մեռնող հերոսին հակառակորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետեւութիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակութեան, որ մերթ սեռօրէն, մերթ աստղագիտօրէն եւ մերթ աշխարհախօսօրէն (kosmisch, լոյս եւ խաւար, ջերմութիւն եւ ցրտութիւն) կ'ըմբռնուի: Սեռային ատեսկէտը հաւանօրէն նորամուտ է համեմատութեամբ միւս երկուքին կամ թէ նախնաբար աւելի իբրեւ համընթաց երեւոյթ մը նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրողն է խնդրոյ նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ: Երեք ատեսկէտով ալ շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Մագրոբիոս այս նկատմամբ կը գրէ: «Ասորեստանցիներու կամ Փիւնիկեցիներու քով *Աստղիկ* (Venus) դիցուիին — այսպէս կ'անուանեն երկնքի վերի մթնոլորտը, մինչդեռ վարինը *Պրոսերպինա* կը կոչուի — իբր սգացող դիցուիի կը պաշտեն. վասն զի արեւը ամէն տարի 12 կենդանակերպերը անցնելու միջոցին երկնքի վարի մթնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը ստորերկրեայ կ'ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ, երբ արեւը ստորերկրեայ շրջանին վրայ է — եւ այս պատճառաւ օրերն ալ կը կարճնան — այն ատեն, կ'ըսեն, դիցուիին սգոյ մէջ է, քանի որ արեւը իր առժամանակեայ մահուամբ դիցուիին յափշտակուած եւ Պրոսերպինայէն բռնուած է. վերջինս վարի երկնամասին եւ սանդարամետի դիցուիին է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (Venus) տրուած է վերստին Ադոնիս, երբ արեւը վեց ստորերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր մթնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարիլ: Կ'ըսեն նաեւ թէ *Ադոնիս վարազէ մը սպաննուած է*, եւ *այս անասնով ծմեղը կ'ուզեն ներկայացընել*:³⁰⁴ Ադոնիս արեւու հետ նոյնացընել անյաջող փորձ մըն է. ասուրա-բարելական ըմբռնումով թերեւս աւելի ճիշտ ըլլայ ըսել. Թամուզ-Ադոնիս վարազէ սպաննուած կը համարուի, վասն զի վարազ ներկայացուցիչն է Նինիբ աստուծոյն, որ Հայկ աստեղատան հետ յարաբերութեան մէջ է: Արդ այս աստղը կը ծագի *Յունիս-Յուլիս* ամիսներուն, որ միջոցին *մեռնող հերոսին մահը կ'ողբացուի*: Ուրեմն խոզէ սպաննուած կը նշանակը Նինիբէ կամ՝ որ նոյն է, *խոզի կերպարանքով*

³⁰³Հերոդ. 1, 2., 47:

³⁰⁴Macrobius Sat. 1. 21.

Արեւել սպաննուած:

Ատտիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ չէ: Պատճառն այն է, որ մատենագրական աղբիւրները անոր մահը ընդհանրապէս ինքնաներքինացման կը վերագրեն. միայն Պաւսանիասի քով³⁰⁵ ըստ տարբերակի մը հերոսը վարագէ մը կը սպաննուի, որ *Ջեսէն գրգռուած է եղեր*: Շատերը Ատտիսի մասին խօսած ատեն այս թանկագին հատուածը եւ ոչ իսկ նկատողութեան ուզեցին առնուլ: Սակայն Հեպդինգ իր բաւական ընդարձակ գործին մէջ³⁰⁶ նկատելով որ միւս բոլոր վկայութիւնները որոշ չափով Հռովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են եւ ամէնուն ալ գլխաւոր աղբիւրը Պեսինոս քաղաքն է, մեծ կարեւորութիւն կու տայ Պաւսանիասի վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական տարր մը Ատտիսի առասպելին: Հեպդինգ իրաւունք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի նաեւ Եղուարդ Մայեր իր «Հին ազգերու պատմութեան»³⁰⁷ մէջ: Բաւտիսին կասկածով կը վերաբերուի խնդրոյն, առարկելով նաեւ թէ ճիշտ Պեսինոսի մէջ խոզենի ուտելը արգիւտած էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպդինգի տեսութիւնը աւելի կը հաստատէ. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խոզը *նաեւ* Պեսինոսի ատտիսեան պաշտօնին մէջ կարեւոր դեր մ'ունեցած է: Այս կէտը կարեւոր է. ո՞ր որ Ատտիսի եւ Մեծ մօր պաշտօնը ծաղկած էր երբեմն, հոն խոզենի ուտելը արգիւտած էր: Այսպէս Կապադովկիոյ, Պոնտական Կոմանայի,³⁰⁸ ուր դեռ մինչեւ Միջին դար Ատտիսի պաշտօնին հետքերը մնացած էին,³⁰⁹ ամբողջ Փոփոզիայի, Լիւտիայի եւ ասորական Հիերապոլսոյ մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խոզի տեսագիծը էական տարր մըն էր Ատտիսի առասպելին:

Ասոր բնաւ չի հակառակիր Ատտիսի ինքնաներքինացումը, որ նոյնպէս գրեթէ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած հայեացք մըն է: Վասն զի ինքնաներքինացումէն տակաւին մահ չի հետեւեր, ոչ ֆիզիգապէս եւ ոչ ալ դիցաբանօրէն. այս կէտիս նկատմամբ աղբիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներքինացման իմաստը ըլլալու է կամ անով հերոսը մայր դիցուհւոյն հետապնդումներէն ազատել կամ դիցուհւոյն բարկութիւնն իջեցընել հերոսին կողմանէ պատահած անհաւատարմութեան մը պարագային եւ կամ արմատական կերպով ամէն կասկածի աղիթը բառնալ: Առասպելը այս երեք հնարաւորութիւններով ալ կը ներկայանայ մեզի. վերջինը ասորական Հիերապոլսոյ ըմբռնումն է: Ըստ Լուկիանոսի քաղքիս մէջ կ'աւանդուէր թէ թագաւորի մը կինը Ստրատոնիկէ կը սիրահարուի Կոմբաբոսի, որ բանակին եւ *Աթարգապիսի տաճարին շինութեան հրամանատարն էր*: Կոմբաբոս աղիթը մէջ տեղէն բառնալու համար ինք զինքը կը ներքինացընէ:³¹⁰ Լուկիանոս կ'աւելցընէ թէ Կոմբաբոսի

³⁰⁵Հանդ. Ամս. 1927, 319:

³⁰⁶Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903, էջ 111 եւն:

³⁰⁷Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1. 1926, էջ 723-724.

³⁰⁸Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.

³⁰⁹Սիոն. 1927, էջ 340-341, ուր Ե. Դուրեան ընդդէմ Աճառեանի կը ցուցնէ թէ «ատիներ» բառը գոյութիւն չունի, այլ այն կցում է երկու «Ատիս եւ «ելով» բառերու: Հոն Յովի. Սարգաւագի մէկ անտիպ գործէն յառաջ կը բերուի նաեւ սա կտորը ըստած նոյն ժամանակուան Պոնտացի քրիստոնէաներու մասին. «Ամաչեմ ասել խորհրդատօնս կատարեն եւ զԱտտիսի:

³¹⁰Հմմտ. նաեւ Prudent. peris. 10. 197, ուր Ատտիսի մասին կ'ըսուի. «per sectum dedecus ab

օրինակէն ազդուած այսօր ալ Գալլերը իրենք զիրենք կը ներքինացնեն եւ ասիկա նուիրական բան մը կը համարին: Ստրատոնիկէ խնդիրը իմանալով հանդերձ իր սէրը կը շարունակէ եւ երբ Կոմբաբոս ասոր համար թագաւորին քով կ'ամբաստանուի, թագաւորը ծանօթանալով իրողութեան, ոչ միայն մեծամեծ պարգեւներով կը պատուէ Կոմբաբոս, այլ եւ *նոր ատարած մեհեանին մէջ անոր արծանը կը կանգնէ*: Կոմբաբոս Գիլգամեշի դիցազներգութեան Խումբաբայի կամ Հումբաբայի հետ համեմատելը հիմ մը չունի:³¹¹ Տարակոյս չունիմ, որ ան *նոյն է Արփիսի հետ* եւ երբեմն կը գրուի նաեւ *Κύβητος* իբր արական ձեւը *Κυβήβη* *ի կամ Կիւբեղէի*:

Խոզի տեսագիծը Ատտիսի առասպելին համար անո՛վ անլի նշանակութիւն կը ստանայ, որ Համուրաբբի Օրինագրքէն³¹² յայտնապէս կը տեսնուի թէ ամենահին ատենները խոզը Ասուրա-Բաբելացիներու քով կրօնական նուիրականութիւն մը չունէր, հետեւաբար նաեւ ուտելու տեսակէտով պիղծ չէր նկատուեր: Այս պատմական իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան մըն էր թէ անգամ մ'եւս քննութեան պէտք է ենթարկել ասուրա-բաբելական եւ հատական յարաբերութիւնները: Բայց երբ ասորական Հիերապոլիսը, որ դեռ 1900ին սկզբները ասուրա-բաբելական ազդեցութեան ամենամեծ մարտկոցներէն մին կը համարուէր, անդրագոյն քննութիւններու շնորհիւ սկսաւ տակաւ այլեւս հատական հռչակուիլ իր քաղաքակրթութեամբ եւ դիցաբանական հայեացքներով եւ սովորութիւններով. դարձեալ երբ նկատենք, որ Հատերը Քրիստոսէ յառաջ 1925ին Բաբելոնի տիրեցին, իսկ անկէ շատ յառաջ ամբողջ Ասորիք եւ Պաղեստին իրենց աշխարհակալութիւններով ողողած էին եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի տիրող Հիքսոսները ինչ ինչ գիտնականներէ Հատերու հետ աղերսի մէջ կը դրուին, զարմանք չէ, եթէ հեղինակութիւն ունեցող գիտնականներ կը միտին այսօր հաստատելու թէ *մեռնող, սգացող* եւ *յարութիւն առնող աստուծոյ պաշտօնը փոքրասիական ծագում ունի*:

Ի հարկէ մեռնիլ եւ յարութիւն առնուլ տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու եւ ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելակազմիկ նկարագրով երեւան գալ: Հոս հարցը յատկապէս դիցաբանական այնպիսի խմբի մը մասին է, որոնք նկարագրական որոշ երեւոյթներով եւ տեսագծերով սերտիւ իրարու հետ կապուած են, ինչպէս մինչեւ հիմայ կատարած համեմատութիւններէս ալ կը տեսնուի: Բաբելական ազդեցութեան կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տեսութեան յառաջ կը բերեն նաեւ Բաբելոնի Իշդարը, որ սովորաբար *երկու առիւծներով կառքի մը կրայ նստած կը ներկայացուի* եւ այս տեսագիծը կ'ըսեն ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ իր հետքերը ձգած է: Սակայն Փոքր Ասիոյ պեղումներն ու գիտական ուղեւորներու կողմանէ հաւաքուած յիշատակարաններն ու հին դրամները հոս ալ հարցին անլի փոքրասիական առասպելին նպաստաւոր լուծումը կու տան: Նախ ըստ Լուկիանոսի Հիերապոլիսոյ Աթարգատիս երկու առիւծներով կառքի վրայ կը ներկայացուէր. երկրորդ հատական ամենահին յիշատակարանները մայր դիցուիին կը քանդակեն միշտ կամ

impudicae tutus amplexu deae.»

³¹¹ Այս մասին տես Pauly 11, էջ 1135:

³¹² Հրտ. Winckler, 1904, էջ 10, § 8:

առիւծներու վրայ կամ առիւծի մը ընկերակցութեամբ: Կիւբեղէ երբեմն կը ներկայացուի առիւծի կառքի վրայ, որ Ատտիս կը փնտռէ: Վենետիկի քանդակի մը վրայ Կիւբեղէ նստած է, քովը առիւծ մը եւ Ատտիս՝ ձեռքը գաւազան մը եւ իրենց առջեւ երկրպագու կիներ:³¹³ Ողիմ պիա գտնուած է պղնձէ արձան մը ասիական Արտեմիսի (= Կիւբեղէ), որ թելաւոր է եւ երկու դէպի վար կախուած առիւծներու ոտքերը կը բռնէ: Փոքրասիական Անահիտ ալ (= Կիւբեղէ), երբեմն կը ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիւծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած:³¹⁴ Ասոր նուիրուած են վարազ, արջ եւ նաեւ *այծ* (հմմտ. Թամուզի այծերը!): Լիւտիա, Փոփուգիա, Գաղատիա եւ Կապադովկիա գտնուած դրամներու վրայ կը ներկայացուի սովորաբար նստած առիւծներու վրայ եւ կամ ինքը նստած եւ քովը առիւծները:³¹⁵ Մէկ խօսքով «առիւծներով մայր դիցուհի» տեսագծին Փոքր Ասիոյ ամէն անկիւնը կը հանդիպինք. այս կը նշանակէ թէ անոր հողէն բուսած է եւ անոր ինքնայատուկ մէկ ժառանգութիւնն է:

Պատմական տուեալները ինծի թոյլ կու տան դեռ աւելին հաստատելու. այս երկրին գլխաւորաբար յառաջակողմեան մասին ցեղերուն քով դժուար է գտնել *արական աստուածութիւն մը, որ մայր դիցուհոյն եւ անոր սիրականին պաշտօնէն վարակուած չըլլայ*: Սաբազիոս Փոփուգիացիներու գերագոյն աստուածը, որ Յոյներէն երբեմն Զեւսի երբեմն ալ Դիոնիսիոսի հետ կը նոյնացուի, Կիւբեղէէն կը սիրուի, ինքնաներքինացման հետեւանքով կը մեռնի եւ դիցուհիէն կը կենդանացուի: Իրեն նուիրուած են *եղեւինը* եւ *նոճին* եւ գլխաւորաբար օձը, որ աստուծոյն մարմնացումը կը նկատուէր: Էսմունի առասպելին օձը ահա հոս իր մեկնութիւնը կը գտնէ, վասն զի օձը նաեւ *Կիւբեղէի* նուիրական անասուններէն էր: Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտուած *Դիոնիսիոս* կը ծնանի Նիկայէ, որ դուստր էր *Սանգարիոսի*,³¹⁶ իրեն նուիրական էր օձը, Հերան նախանձէն կը խելագարեցընէ զինքը, որուն մահը իր նշանաւոր խորհուրդներու մէջ ծնծղայով, բամբիռով եւ սրինգով կը պատուուէր, բայց *Կիւբեղէ զինքը իր քարանձաւը փանելով* կը բուժէ:³¹⁷ Ըստ ուրիշ տարբերակի մը Դիոնիսիոսի մարմինը *Տիփաններէ կտոր կտոր կ'ըլլայ*, Գէա կամ *Դեմետր զանոնք դարձեալ քով է քով կը բերէ եւ կը կենդանացընէ*: Ոսիրիսի մարմինն ալ ճիշտ նոյն ոճով Իսիսէն կը կենդանացուի: Ի հարկէ խնդրոյ նիւթ տարբերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ատտիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ, երբ անոր անշնչացած դիակը եղեւնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր: Պափլագոնիայի գերագոյն էակին նկատմամբ ալ ամենադիւրսէն մ'ունինք,³¹⁸ որ նոյնպէս Ատտիսի առասպելին հետ կապ ունի, այն տարբերութեամբ, որ հոն աստուածը ձմեռը շղթայի կը զարնուի կամ *կը քնանայ*, իսկ գարնան կ'ազատի կամ *կ'արթննայ*: Քնանալու տեսագիծը Ատտիսի առասպելին մէջ

³¹³Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

³¹⁴Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1., §. 450.

³¹⁵Head H. N. էջ 548. Kenner, Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian, էջ 158. Ramsay, Studies of Phrygian Art. J. H. St. 1888. Cities 1., 1895.

³¹⁶Nonn. 15, 16:

³¹⁷Schol. Jl. Z 131.

³¹⁸Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1927, էջ 724:

ալ կայ: Մտադրութեան արժանի պարագայ մըն է նաեւ այն, որ այս բոլոր առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է դեռ իր նախնական հերոսական արիութիւնը, առնականութիւնն ու պատերազմական հոգին: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Թամուզի, Արայի, Էսմունի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սումերական է իր ծագումով եւ նախնաբար քաղքի մը աստուածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաջ, *դիւցազն* եւ *յաղթական*, նոյնպէս նաեւ միւսները: Այս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոքրասիական մայր-դիցուիւյ պաշտօնին սկզբնականութեան:

Ի հարկէ մայր դիցուիւյն պաշտօնին այս արտաքայ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Կրեչմեր³¹⁹ մասնաւորելով իր խօսքը Սաբազիոսի վրայ կ'ըսէ թէ մայր դիցուիւյն պաշտօնը նախնաբար Փռիւզացիներու օտար էր եւ կը պատկանէր Փոքր Ասիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ոչ սեմական էր եւ ոչ հնդեւրոպական: Այն միեւնոյն ժողովրդեան կը վերաբերէր նաեւ Ատտիս, մինչդեռ Փռիւզացիները իրենց Սաբազիոսը Եւրոպայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ Փոքր Ասիոյ մէջ մայր-դիցուիւյն եւ Ատտիսի պաշտօնին հետ շփոթուեցաւ: Ramsayի կարծիքով³²⁰ Եւրոպայէն Ասիա եկող Փռիւզացիներու կրօնին եւ ընկերական կազմին մէջ *տիրոջ* արական տարրը՝ այսինքն նահապետական դրութիւնն էր, իսկ Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովրդեան մէջ *մայրական իրաւունքը*:» Ասով կ'ուզէ մեկնել Ramsay մայր դիցուիւյն գերադրեցիկ դիրքը: Ան *կը սիրէ* եւ հերոսը *կը սիրուի*, դերերը արմատապէս շրջուած են. ասկից է թերեւս Ատտիսի կնատութիւնն ու անզօրութիւնը հանդէպ մայր դիցուիւյն: Սակայն Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովուրդ բացատրութիւնը բաւական բարդ գաղափար մըն է. եթէ անոր տակ Ramsay նաեւ Հատերը կը հասկընայ, այն ատեն կը հակասէ ինքնին իսկ պատմական տուեալներու դէմ: Հատերու մէջ տիրող տարրը բաղին ամենախիստ առումով այր տարրն էր. կինը ստրուկ չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան կեանքն ու ճակատագիրը որոշող ամէն քաղաքական գործառնութիւններու մէջ ի՞նչ էր եւ է ազդեցութիւն չունէր: Մայրական իրաւունքի դրութեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշխարհակալութիւնները, քաջութիւնը եւ պատերազմական հոգին: Հոս իբր փաստ չէ կարելի Ամազոններու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանօրէն աւելի Հատերուն անմօրուս ըլլալուն հետ կապ ունի: Բաց աստի՛ որչափ որ ալ Ե. Մայեր իր պատմութեան նաեւ նոր տպագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ հատերէնը ի՞նչ հնդեւրոպական կ'երեւայ եւ ի՞նչ ալ սեմական, այլ աւելի Միտաննի ժողովրդեան լեզուին մօտ լեզու մը,³²¹ կը յուսանք թէ հատերէնի մասին տակաւին վերջին վճիռը տրուած չէ: Աւելի ընդունելի է Հոռզնիի տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն հնդեւրոպական է, հետեւաբար նաեւ *իշխող տարրը*, իսկ ժողովուրդը ոչ սեմական եւ ոչ ալ հնդեւրոպական: Այս տեսակէտով միայն ընդունելի կը նկատեմ նաեւ Կրեչմերի եւ Ramsayի տեսութիւնները:

Յիշենք հոս Ատտիսի առասպելին յատուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ

³¹⁹Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194:

³²⁰Studies of Phrygian էջ 367. Cities, էջ 94-96.

³²¹Անդ. էջ 693:

Հայերուս համար ապահով ամենէն հետաքրքրականն է: Այս է *եղեգր*. Հռովմայ մէջ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսի, Ատտիսեան թափորը կը բացուէր եղեգնակիրներով. որոնք եղեգի խորձերը ձեռքերնին դէպի մայր դիցուհւոյն մեհեանը կը յառաջանային: Թէ ինչ էր այս եղեգներուն իմաստը, մատենագիրները չեն ասանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Սալուստիոսի Ատտիս Գալուս գետը ընկեցիկ կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւբեղէ զինքը գետին եզերքը կը գտնէ³²² սկսան պատմախոյզները կասկածիլ,³²³ որ մի գուցէ ասոր հետ կապ ունենայ եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ գետի գաղափարին շատ մօտ է եղեգը: Այս կը հաստատուի Օստիա գտնուած յիշատակարանով մը (Cista), որուն վրայ քանդակուած է *Արտիս եղեգներու մէջ*: Եղեգներու մէջ կը տեսնէ Կիւբեղէ Ատտիսը եւ կը յափշտակուի անոր գեղեցկութենէն. արդ' այս չի յիշեցընէր մեր Գողթան երգերուն ամենաթանկագին երգին *եղեգները*: Մանուկ Աբեղեան³²⁴ հետեւելով Խորենացոյ՝ նոյն երգը կը համարի իբր բացատրութիւն Վահագնի ղարմանալի ծննդեան, զոր եւ ալ ընդունած եմ (Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն էջ 281), ժամանակին այն վերապահութեամբ, որ Վահագն նկատելու է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը տեղը բռնած է: Այսօր կը միտիմ այս ազգային աստուածը Արայ Գեղեցիկը համարիլ եւ այս նոյնացումը երեւակայութիւն չէ, այլ արդիւնք համեմատական քննութեան: Եղեգի մասին հատուած մ'եւս կայ Փաւստոսի քով. «Եւ կամ մոլեկան գունտն մուշեղեան, զի ինձ այսպէս թուէր՝ եթէ հուր բոց ի գնդէն ելանէր եւ ի նշանացն իբրեւ ի հուր հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունտն, որպէս բոց ընդ եղեգն»³²⁵» որ սակայն չեմ կարծեր թէ «Երկնէր երկին» ի հետ ճիշդէ կապ ունենայ, գէթ հաստատելու բաւական փաստ չունիմ: Ասոր հակառակ դիցաբանական նկարագիր ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին «Բուգովինայի եւ Թրանսիլվանիոյ Հայերուն գրոյցները³²⁶» գրքին մէջ կը կարդանք. «Ծովացուլի որդին» գրոյցի մէջ կը պատմուի, որ ծովացուլ հրէշը իր *որդին ծնանելու համար եղեգի մը խողովակէն ներս հուր կը փչէ եւ ահա եղեգէն կ'ելլէ հսկայ մարդ մը, որուն մօրուքն ու մազերը բոցեղէն էին*: Եւ որովհետեւ գացած տեղը կ'աւերէ, տեղւոյն թագաւորը երիտասարդ հերոսի մը կը դիմէ, որ իր *հրեղէն երկու շներով* հրէշը մէջտեղէն կը բառնայ:

Ջարմանալի է, որ խոզի դիցաբանական նկարագրի մասին հայ գրական աղբիւրներու մէջ ճիշդէ ակնարկութիւն չկայ: Թէեւ վարագը յատկապէս քաջութեան եւ հերոսութեան տիպար կը համարուէր, ուսկի՞ ինչ եւ «վարագացեալ» եւ «վարագանման» բառերը, սակայն ան եւս ստոյգ է, որ հայ իշխանները զայն կ'որսային եւ նաեւ կ'ուտէին: Վարագտիրոց, Վարագդատ եւ Վարագդուխտ *իրանեան* են իրենց ծագումով: Աւետայի մէջ³²⁷ *Վերերթագնա* (= Վահագն) կը նկարագրուի իբրեւ կատաղի եւ

³²²Jul. Or. V., 165.

³²³Marquardt, Staatswissenschaft, 3. 71.

³²⁴Հայ ժողովրդեան առասպելները, էջ 139-142:

³²⁵Փաւստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 202:

³²⁶Dr. H. v. Wilslocki, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891, էջ 59-61:

³²⁷Mihir Yesth. 18, 70.

պատերազմասէր *վարազ մը*, որ Միհր աստուծոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկից է, որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի էր վարազը եւ ամէն նշանաւոր դաշինք վարազի մատանիով կը կնքուէր:

Վարազի տեսագծ ին Արայի առասպելէն բացակացութիւնը հաւանօրէն հետեւանք է Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան մը, որուն քով վարազի մը տեսագիծը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: *Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ*, ահա ասով յատկապէս կը տարբերի Արայ Ատտիսէն եւ անոր հետ վերը յիշուած բոլոր առասպելներէն: Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ եւ ապա յարութիւն առնուլ *բացառապէս* Արայի յատուկ տեսագիծ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր հետքերը կային նոյն իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ. Օրինակ՝ *Բորիմոս* (Βόριμος), որ Փոքր Ասիոյ *Հերակղէայի* քովերը բնակող Մարիանտանացիներէ կը պաշտուէր: Կը նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը, որ իր ծաղիկ հասակին մէջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ամառը հնձողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ կը փախցուի³²⁸ կամ որսի ժամանակ կը մեռնի,³²⁹ իսկ ուրիշ տարբերակ մը կ'ըսէ *պատերազմի մէջ կը մեռնի* եւ սրինգներով կ'ողբացուի:³³⁰ Կեմեյլ իր *Heracleotica* գործին մէջ վերջինս յետսամուտ կը համարի առարկելով թէ մատենագիրներու քով տիրողը անելի առաջին տարբերակն է,³³¹ սակայն այս տակաւին զօրաւոր փաստ մը չէ. յաւերժահարսերէ փախցուիլն ալ բաւական տիրող ըմբռնում եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան հունձքի միջոցին սգոյ երգեր կ'երգէին եւ սրինգի ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւութանալը կ'ողբային: Յաւերժահարսերէ փախցուիլը Յոյներու քով շատ տարածուած հայեացք մըն էր արդէն: Երբ պատանի կամ աղջիկ մը *յանկարծ* կը մեռնէր, կ'ըսէին թէ յաւերժահարսերը փախցուցին. այսպէս Կրետէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յաւերժահարսերը Ատտակիտէս գեղեցիկ հովիւր գողցեր են:³³² Ատտիկէի մէջ հին գերեզմանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հադէս եւ *Որիադէները* գեղեցիկ տղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը անելի որոշ է *Վրական Ամիրանի առասպելին* մէջ, զոր՝ իր չարի եւ բարւոյ երկրութեան պատճառաւ նկատողութեան առի նախ Արտաւազդայ մասին խօսած ատենս. հոս զայն պիտի նկատեմ երկրորդ՝ այսինքն բարւոյ տեսակէտով, ուսկից նաեւ պիտի տեսնուի թէ իրօք երկու՝ բնութեամբ իրարու հակառակ առասպելներու խառնուրդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իբր ահաւոր հսկայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ կը տանի եղեր: Երբ օր մը իր Յուսիբ եւ Բատրի եղբայրներուն հետ որսի կ'ելլէ, կը պատահին ճամբան հսկայ եղջերուի մը, որուն եղջիրները մինչեւ երկինք կը հասնէին: Հերոսը նետով կը զարնէ եղջերուն, որ կը փախչի եւ զայն հալածելու միջոցին բիւրեղեայ սքանչելի բերդի քով կը հասնին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մէկ հարուածով ծակ մը կը բանայ եւ ներս կը մտնէ: Հոն կը տեսնէ մեռել մը, քովը իր Ռաշի նշանաւոր ձին, սուրը, գեղարդը, մայրն ու կինը, որուն արցունքները առու

³²⁸ Հեսիքիոս, Pers. 914 եւն:

³²⁹ Կալիստրատոս, առ Schol. Aeschyl. Pers. 941.

³³⁰ Apollonios, Rh. Argon 2., 780 եւն:

³³¹ Kämmer, Heracleotica, Plauen, 1869, էջ 14 եւ 17:

³³² Welcker, Griechische Götterlehre, 11, 3., 52.

մը կազմելով՝ մինչեւ ծով կը հասնէին: Մեռելը ձեռքը ունէր նամակ մը, ուր գրուեր էր. «Քանի՛ կ'ապրէի, բոլոր դեւերը կը սպաննէի, բացի մէկէն. զոր ով որ սպաննէ եւ զիս ու ծնողքս թաղէ, իրեն կու տամ կինս, ձիս եւ ամէն բանս:» Ամիրան մեռելին բաղձանքը կը կատարէ եւ ապա կը վազէ երեքգլխեան վիշապին դէմ, զոր եւ կը սպաննէ, բայց անոր աղաչնքին վրայ արիւնէն ելած կարմիր, ճերմակ եւ սեւ երեք որդերուն կը խնայէ, որոնցմէ կ'ելլեն երեք հսկայ վիշապներ. ասոնց կարմիրն ու ճերմակը կը սպաննէ, իսկ սեւէն կը կլլուի: Ամիրան հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վիշապին փորը պատռելով՝ դուրս կ'ելլէ եւ եղբայրներու հետ ծովէն անդին բնակող գեղեցիկ Քամարային կ'երթայ: Աղջիկը, որ նոյն միջոցին կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնու հերոսին հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կոտրի եւ ահագին աղմուկով մինչեւ երկինք կը ցատկէ եւ աղջկան հօրը եղածին մասին լուր կու տայ: Երկուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք կը մթննայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փոթորիկ մը եւ անձրեւ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, հօրս ամենամեծ ճեպով զմեզ հետապնդելէն է, իսկ անձրեւը մօրս արտասուքը:» Թշնամոյն բանակը արդէն հասած ըլլալով, պատերազմը կը սկսի, Յուսիբ եւ Բատրի կ'իյնան եւ Ամիրան սաստիկ նեղ մտած՝ հազիւ աղջկան խորհրդովը կը յաղթէ եւ ամէնքը կը սպաննէ: Նոյն միջոցին ուրիշ աղջիկ մը մօտենալով զինքը կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած են եւ հոգ չ'ընեն: Ասոր վրայ սրտի ցաւէն ինք զինքը կը սպաննէ: Ըստ ուրիշ տարբերակի մը *անծանօթ մէկը իրեն կը մերձենայ եւ զինքը կը սպաննէ*: Քամար կ'ողբայ իր սիրելին եւ երբ կը տեսնէ, որ մուկ մը եկած անոր արիւնը կը լզէ, բարկութենէն զայն կը սատկեցունէ: Եւ ինչ տեսնէ, մկան մայրը յանկարծ իր բունէն դուրս ցատկելով՝ խոտ մը կը փրցընէ եւ անով մուկը կը կենդանացընէ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ ինքը եւ այսպէս կը կենդանանան թէ՛ Ամիրան եւ թէ՛ եղբայրները:³³³ — Ասկից ետքը կու գան հերոսին դիւային նկարագրով գործքերը, մարդիկ նեղելը, Աստուծոյ դէմ կռուի ելլելը եւ ապա Էլբրուզի մէջ շղթայակապ փակուիլը:

Ջրոյցս ժողովրդական կենդանի աւանդութենէ առնուած է: Վրացիները Ամիրանի վրայ ունին նաեւ գրական նշանաւոր դիւցազներգութիւն մը, գրուած *Մովսէս Խոնի* է, որ ըստ աւանդութեան Թամարայ թագուհւոյն քարտուղարն էր: Գրականը ինչ ինչ կէտերու մէջ բաւական կը տարբերի ժողովրդականէն, մանաւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւելումներովը, որոնցմով կ'աշխատի ամբողջին պատմական գոյն մը տալ: Ժողովրդական զրոյցին զանազան տարբերակներու վրայ ծանրանալ աւելորդ կը նկատեմ, այս մասին կարդալու է յատկապէս Dr. Bleichsteinerի գրքոյկը, ուր համառօտ ակնարկութիւններ կան նաեւ արտաքին ազդեցութիւններու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռաշի ձին, Յուսիբ եւ Բատրի, որոնք Ռոստոմի զրոյցէն առնուած են. մեռելին կնոջ արտասուքներէն կազմուած առուն ալ կը յիշեցընէ հին պարսկական սանդարամետի գետը, որ մեղաւորներու եւ ապաշխարողներու արտասուքներով կազմուած է եղեր:

³³³Sbornik Kawkaza 32., 2, 158 եւն. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sonderabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 2. Bd.), Wien 1918.

Պատերազմի տեսագծով իբր վերջին օրինակ կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բալտը, որ ապահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու կարգէն է: Ըստ Էտտայի [Uhländ 6. 22] Բալտը գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով գեղեցիկ եւ լուսապայծառ, որ նաեւ արդարութեան, մաքրութեան եւ անմեղութեան աստուած կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարբերակներ կան. միոյն համաձայն Բալտը երազ կը տեսնէ, որ իր կեանքն վտանգի մէջ է. ասոր վրայ ֆրիգ իր մայրը աշխարհքիս բոլոր տարրները կ'երդուընցնէ, որ Բալտին կեանքին չդրպչին: Ամէնքն երդում կ'ընեն, բացի սոսնցաբեր տունկէն: Երբ Լոկի այս կ'իմանայ, կ'երթայ անկից ճիւղ մը կը կտրէ եւ կու տայ Հոտրին, որ անով Բալտը կը սպաննէ: Աստուածները շատ կը տրտմին եղածին վրայ եւ Բալտին Հերմոդ եղբայրը սանդարամետ Հել դիցուիւն կը ղըրկեն, որ Բալտը ազատէ: Բայց դիցուիին դժուարութիւններ կը հանէ եւ Բալտին դիակը *կ'այրեն* աստուածները, հոն սրտի ցաւէն կը մեռնի նաեւ Նանա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ'երեւայ իր տեսագծերովը միւս տարբերակը, որուն համաձայն Հոտր Շուետի թագաւորին որդին էր, որ Նորվեգիոյ թագաւորին Նանա աղջկէն կը սիրուէր: Բալտը ալ տեսած էր երբեմն Նանա եւ սիրով անոր հետ կապուած: Հոտր այս իմանալով՝ պատերազմի կ'ելլէ Բալտի դէմ, որուն առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամուն անկից չարաչար պարտուելով՝ ճարահատ անոր ընկերացող երեք կոյսերուն օգնութեան կը դիմէ եւ անոնց միջոցաւ Բալտը կը սպաննէ: Բայց Բալտը յանձին իր եղբոր յարութիւն առնլով՝ Հոտրը կը սպաննէ:

2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ

Այս գլուխը չուզեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ գետեղել, նկատելով որ հոս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր հարցերն ալ՝ Պղատոնի ծանօթ հատուածն իսկ մէջը հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջունէ արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը հոչակել բան մը, զոր համեմատական բնութեամբ նախ ցուցնելու է: Անոր համար խնդրոյ նիւթ հարցերը Արայի տեսակէտով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր *համեմատական առասպելներ*, որոնց Արայի առասպելին հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պէտք է ցուցնեն:

Հոս մեր առջեւ ելած առաջին հարցը պապիրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած *Նինոսի անունով հին վէպն է*, զոր Ս. Վիլքէն հրատարակեց 1893ին Hermes պարբերաթերթին մէջ բաւական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով եւ տեղեկութիւններով:³³⁴ Վէպիս վրայ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած եմ ոչ այնչափ անոր համար, որ Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Արայի տարփածուն է, այլ որովհետեւ հոս բաւական ընդարձակ եւ նկարագեղ գծերով կը պատմուի նաեւ Նինոսի արշաւանք մը դէպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար հարց կը ծագի թէ արդեօք ճիշդէ աղերս մը չիայ վէպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ: Թանկագին գիտիս մասին գրած է նաեւ Գ. Շմիդ,³³⁵ որ վէպին յարուցած գէթ գլխաւոր հարցերուն նկատմամբ Ս. Վիլքէնէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Ձեռագիրը գտնուած է Եգիպտոս եւ հիմայ կը գտնուի Բերլինի պետական թանգարան (Abteilung P. 6926): Հատակոտոր է աւելի եւ ամբողջական վէպին թերեւս հազիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կացուցանէ: Գրութեան ժամանակը բոլորովին ստոյգ չէ, բայց վերջին պապիրոսի ետեւ գրուած հաշուեցուցակէն կը տեսնուի, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամէն պարագային: Վիլքէնի կարծիքով թերեւս Պտղոմեանց ատենէն: Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ յաւելուած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի գահակալութեան 3^{րդ} տարւոյն Մայիս 26էն եւ կը հասնի մինչեւ յաջորդ տարին Մայիս 26:

Վէպին հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի յարուցանել, Նինոս իբր այսպիսի երկու անգամ կը յիշուի: Յաւալի է, որ Նինոսի սիրականը պարզապէս դ *κόρη* (= աղջիկ. A. 4. 20, 5. 29) կամ դ *παρθένος* (= կոյս, աղջիկ. A. 4. 23 եւ 5. 11) կ'անուանուի եւ ասով համեմատութեան էական կռուանէ մը կը գրկուինք: Ասոր հակառակ թէ Նինոսի եւ թէ աղջկան մայրերը անուններով կը յիշուին. մին՝ *Δερκεία* = Տերկէյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւրը՝ *Θάμβη* = Թամբէ: Ասոնք երկուքն ալ զիրար քոյր կ'անուանեն, ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [A. 3. 13 եւն] իրարու ազգական են: Պապիրոսի յաջորդ տողերը չկան, բայց՝ ինչպէս Վիլքէն իրաւամբ կը դիտէ, հոն խօսք եղած ըլլալու է աւելի աղջկան վրայ հսկելու եւ հարսանիքի յետաձգման մասին. վասն զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ Նինոս իր Դերկէյա մօրաքրոջ կը դիմէ եւ կ'աղաչէ, որ

³³⁴Hermes. 1893, S. 161-193.

³³⁵Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum). 1904, S. 476-485.

ամուսնությունը անլորդ տեղ չետաձգուի: Թէ ինքը իբր այր մարդ գիտէ իր խօսքը պահել եւ բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար ինքզինքն ամէն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ աստուածմէ միայն յաղթահարուած. իսկ հիմայ գերի աղջկան մը կամքին՝ դեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ: Վիլքէն «աստուծմէ» = *σπο του θεου* ակնարկութիւն կը համարի *էրոս* աստուծոյն:

Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատճառ պապիրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղջըկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր: Նինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւորութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վայրկեան մը յառաջ միանալու ենք, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ զաւակ մը ձգենք իբր առհաւատչեայ: Ասկէ վերջ Թամբէ Նինոսի մայրը հրապարակ կ'ելլէ եւ կը սկսի խօսակցութիւնը ինքնին իսկ աղջկան հետ: Վերջինս կ'անճրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն զի, կ'ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ: Ուստի եւ ժամանակ կ'ուզէ, բայց դարձեալ կ'անճրկի, բան մը ունի սրտին վրայ, որ զինք կը ճնշէ, բայց կ'ամչնայ ըսել. անոր համար մերթ կու լայ, մերթ կը կարմրի եւ մերթ ալ կը գունատի: Թամբէ կը մխիթարէ զինքը եւ կը յորդորէ, որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի: Աղջիկը կը լռէ, ասոր վրայ Թամբէ ճարահատ՝ որդիս այլեւս մի՛ արհամարհեր, հետը մի՛ խաղար. իբր քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւններէ յետոյ քեզի եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ: Աղջիկը յուզուած մօրաքրոջ խօսքերէն կը պատասխանէ ուրախութեան արտաստօններով՝ իր բաբախող սիրտը անոր կուրծքին վրայ հանգչեցուցած: Յետոյ երկու մայրերը քովէ քով կու դան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ բանակցելու համար:

Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիրոսը եւ ասով կը վերջանայ նաեւ A.ը: B.ին³³⁶ *ա.* սիւնեակն ալ մասամբ կորսուած, մասամբ շատ մուգ է, որով B.ին A.ի շարունակութիւն ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը մնայ: Բայց փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը զայրոյթէն զգեստները կը պատռէ եւ կու լայ եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ Վիլքէնի եւ Շմիտի լացողը Նինոս է, իսկ միւսը աղջիկը, որոնք սիրով դարձեալ իրարու հետ կապուած ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու «բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա (այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգիլուած չէր:» Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաստատէ. վասն զի հոն կը յիշուի *էրոս*, եւ Վիլքէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին կանացի անձը (*αναπληρωσα*) Նինոսի նշանածին հետ կը նոյնացընէ, նկատելով որ սիրոյ աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցըներ:

Սիւնակ *բ.* B կը նկարագրէ թէ ինչպէս Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնլէն վերջ՝ յունական եւ կարիական գինուորներու օգնութեամբ 70.000 ոտանաւոր, 30.000 ձիաւոր եւ 150 փիղ առած Հայաստան կ'արշաւէ «գարնան ծաղկումը դեռ չսկսած» սիւն. *ա.* B. 33: Սկզբան դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի դաշտագետինը «կապողած Հայերը նուաճելու համար:» Սիւն. *գ.* եւս հետաքրքրական է անո՞վ

³³⁶ A.ի եւ B.ի ռաժանումը Վիլքէնէն է:

որ հոն Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի: Ձիաւորները կը բաժնուին աջ եւ ձախ թեւերու՝ պատասպարուած թեթեւազէն զնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել եւ թշնամոյն կողմնակի յարձակումներուն առաջըն առնուլ: Կենդրոնը կը բռնէ ոտանաւորներու փաղանգը եւ ասոր առջեւ որոշ հեռաւորութեամբ փղերը: Ասոնք որպէս զի կռուի աղմուկին մէջ խառնակութիւն չհանեն, Նինոս փաղանգը խումբ խումբ շարքերու կը բաժնէ՝ անջրպետով մը իրարմէ զատուած եւ իւրաքանչիւրին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պէտք եղած ատեն՝ փաղանգախումբերը կրնային անջրպետը լեցընել միազանգ փաղանգ մ'ըլլալու համար, կամ դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փղերու անցք տալու նպատակաւ: Նինոս բանակին գլուխն անցած ճառ մը կը խօսի զինուորներուն, եւ անոնց առջեւ կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: — Հոս կը վերջանայ պապիրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թէ վէպս ինչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ վիպագրական եւ առհասարակ գրական տեսակէտով: Գ. Շմիտ ընդունելով հանդերձ գիտին կարեւորութիւնը — քանի որ վէպս մին է այն քանի մը՝ դարձեալ մեծաւ մասամբ հատակոտոր վէպերէն, որոնք յունական հին վիպագրական արուեստի մը գոյութիւնը կը ցուցնեն — կը յաւելու թէ վէպիս պատմական աղբիւրներ որոնելը անօգուտ աշխատանք է. պատմականին ամենէն ընդհանուրը միայն առնուած է եւ ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կ'ըսէ, Դիոդորի հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի մասին գրաւիչ վէպ մը յօրինելու, հեղինակը կու տայ մեզի բռնազբօսիկ խեղճ գործ մը՝ կազմուած հռետորական սովորական կաղապարի վրայէն:³³⁷ Սակայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ Վիլքէն, երբ կ'ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական վէպը հաւանօրէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ դժուար է յուսալ թէ այս կցկոտոր թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին ծրագրին մասին գաղափար մը կազմել, առանց երեւակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու:³³⁸» Այսօր եւ ոչ իսկ Ձեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ի՞նչ կ'երաշխաւորէ թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յառաջ չէր:

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի: Ստոյգ կարելի է համարիլ թէ նաեւ վէպիս մէջ Նինոսի սիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Դերկէա անունէն, որ Դերկետոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկաղոնի Աթարկատիս մայր դիցուիին կ'անուանէ Δέρκην τὴν Αφροδίτης δούλῃα:³³⁹ Ի հարկէ վէպին մէջ իբր դեռատի աղջիկ աւելի քնքոյշ, փափկազգաց եւ զգայուն կը ներկայացուի, եւ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլեայլի աւանդական Շամիրամի եւ խնդրոյ նիւթ իշխանուիւն միջեւ բնութիւններու հակառակութիւն գտնէինք, ցորչափ անձանօթ է մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը: Թերեւս բանաստեղծը դիտմամբ այս կերպը ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն

³³⁷Der griechische Roman, S. 479-480.

³³⁸Hermes, անդ S. 184.

³³⁹Hermes, S. 188.

Նինոսին ազդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք այրականացի (mannweiblich) նկարագիրն ու պատերազմական հոգին աւելի ցայտուն եւ կարկառուն կերպով երեւան բերելու համար: Ըստ վէպին երկակողմանի յարաբերութիւնները սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին մասամբ շնորհիւ տեղական սովորութիւններու եւ մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժուարի Նինոսի իր «այո»ն ըսելու: Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը, արդեօք անո՞վ որ տեղական սովորութեան նկատումը միացած կանանոցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամէկոտութեան ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիրքի մը կը մղէին, թէ՛ որովհետեւ իր սիրտը ուրիշ տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ. Ադոնց աւելի վերջին հնարաւորութեան կը միտի³⁴⁰ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը գրաւիշ բան ն'ունի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակետով անշուշտ նաեւ ինծի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, եթէ փաստերը թոյլատրէին. եւ դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրաքրոջ «որդոյս հետ մի՛ խաղար, որդիս մի՛ արհամարհեր» խօսքը, զոր Ադոնց «չըլլայ թէ որդիս վարարանես» կը թարգմանէ: Եթէ յունարէն խօսքը այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Ադոնց կ'ընդունի, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաեւ Վիլքէն եւ Շմիտ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի դնէին, մինչդեռ եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ Վիլքէն, յուն. բառը իր ճիշտ առումով կը նշանակէ հոս. ihren Sohn (= Ninos) sollte die Jungfrau nicht schelten, արդ. schelten կը նշանակէ, յանդիմանել, մէկուն յանցանքը երեսը զարնել, նախապել, արհամարհել, մէկուն հեղ խաղալ (արհամարհական իմաստով): Վէպին բովանդակութենէ դատելով՝ աղջիկը ստուգիւ Նինոս արհամարհած կ'ըլլար, եթէ այնչափ հերոսական մարտերէ եւ աղաչանքներէ վերջ՝ դեռ իր չկամէութեան վրայ յամառէր: Պրոֆ. Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ *օ էրոսի* յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ յիշում է *Արմենի:*» Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը, որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածները լրացուած են Վիլքէնէ,

Οἱ δὲ πανηγμέ [ροὶ σοι-
σαν] ἀλλήλοισ, ὅσα μὴ
[ὅπο των στρατιω] ἰκων
ἀφείλ [κετο οὐδ' ἐλ] λιπας
ο Ερως ανερ [εθίζων?] տող 25-30³⁴¹

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անոնք բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա պատերազմներով արգիլուած չէր, օ Ερως ανερ [εθίζων?] խօսքը, զոր Վիլքէն կը միտի թարգմանել «եւ Էրոս զերենք շարունակ սիրոյ կը գրգռէր» դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը բերել, վասն զի Ձեռագիրը փաստուած ըլլալուն՝ ոչ միայն օ Ερως Արայի հետ նոյնացընելու հրեւէ կոռուան մը չկայ, այլ եւ հոգեխօսօրէն բոլորովին

³⁴⁰ Հայրենիք 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

³⁴¹ Hermes, S. 174-175.

անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կարողած Հայերը նուաճելու համար:» Կ'երեւայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատողած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալուն համար Հայերը կատաղեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

Ինչպէս ուրիշ առթիւ ջանացի ապացուցանել, Նինոսի ծանօթ յունական վէպը — գէթ որչափ կարելի է ներկայ հատակոտորներէ եզրակացութիւն մը հանել — Հայաստանի մասին շատ թանկագին տողեր պարունակելով հանդերձ՝ ի նպաստ Արայի առասպելին ինչ եւ է *դրական* արդիւնք չ'ընծայեր մեզի: Յոյն մատենագրութեան ի նպաստ Արայի առասպելին խօսող ամենամեծ հեղինակը կը մնայ ուրեմն դարձեալ *Պղարոն իր Էրոս Պամփիլացոյն նշանաւոր առասպելովը*, որուն մասին թէեւ հնութեան ըմբռնումները բաւական խառնակ էին եւ ներկայիս ալ կան գիտնականներ, որոնք նոյնպէս տարբեր հայեացքներու կը ծառայեն, սակայն այն եւս ստոյգ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օտար հայագէտները գէթ իրենց ստուար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով զբաղելու առիթ ունեցած են, շատ ուղիղ կերպով երկու առասպելներու միջեւ աղերսներ նշմարած եւ երբեմն նաեւ փաստերով ապացուցանելու աշխատած են: Անցեալ դարուն առաջին անգամ այս աղերսին մտադիր եղաւ Էմին,³⁴² որուն հետեւեցան Լանգլուա,³⁴³ Ալիշան,³⁴⁴ Գեյցեր,³⁴⁵ Մարկուարտ³⁴⁶ եւ ուրիշներ:

Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը. Պղատոն իր Հասարակապետութիւն գործին մէջ խօսելով մահուրնէ վերջ բարի եւ շար գործքերու ըլլալիք հատուցման, ինչպէս նաեւ հոգոյ անմահութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց, կ'ըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ ոչ թէ Ալքինոսի, այլ *շար անելի քաջ մարդու մը պատմութիւնը*, այսինքն *Էրոսի, որ որդի էր Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլացի*, որ ատենօք պատերազմի ճակատին մէջ ինկած էր եւ երբ տասը օր վերջ միւս դիակները արդէն փտութեան վիճակի մէջ կը գտնուին, ինքը անարատ մնացած ըլլալուն՝ ազգականները թաղումը կատարելու նպատակով զինքը տուն կը տանին: Բայց տասնութերկրորդ օրը այրուելու համար հազիւ թէ փայտակոյտին վրայ կը դրուի, կը կենդանանայ եւ կը սկսի պատմել ինչ որ տեսած էր: Եւ

³⁴²Վէպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա 1850, էջ 85-88:

³⁴³Collection des historiens 1. Ծն.

³⁴⁴Հին հաւատք, էջ 263-264:

³⁴⁵Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

³⁴⁶ZDMG. 49., 658:

կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն վերջ՝ ուրիշ բազմաթիւ հոգիներու հետ երթալու միջոցին կը հասնին աստուածային տեղ մը, ուր երկրի վրայ եւ անոր համապատասխան նաեւ երկինք երկու երկու բացուածքներ կային: Ասոնց մէջ տեղ նստած էին դատաւորները, որոնք հոգին մարմնէն անջատելով՝ արդարներուն կը հրամայէին մտնել աջ կողմի ճամբան, որ երկինք կը տանէր, իւրաքանչիւրին առջեւէն ալ կախուած էր նշան մը, որուն վրայ վճիռը եւ իրենց գործքերը գրուած էին: Ասոր հակառակ չարերուն կը հրամայէին ծախ ճամբով դէպի վար երթալ. ասոնք ալ նշան ունէին իրենց ետեւը, ուր իրենց գործքերը նշանակուած էին: Բայց երբ իւր (Էրոսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինքը պէտք է մարդկան հրեշտակ ըլլայ, որ անոնց այս ամէն բանը հաղորդէ, անոր համար իրեն հրամայեցին, որ լսէ եւ տեսնէ ամէն բան, ինչ որ հոն կայ:³⁴⁷»

Ամբողջ անցեալն ալ մեզի հետ կը հաստատէ թէ հոս Պղատոն իրական առասպել մը կ'աւանդէ, բայց որովհետեւ մասամբ իրմէ վերջ եկող դարերու քաղաքական խառնակ պարագաներու բերմամբ եւ մասամբ ալ թերեւս իրեն պէս բազմաթիւ երկիրներ շրջող հմուտ եւ հանճարեղ մարդու մը պակսելով՝ ուրիշ շատ աւանդութիւններու հետ նաեւ առասպելիս կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան մատնուեցաւ, զարմանալի չէ, եթէ հետագայ մատենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւններու եւ բացատրութիւններու մէջ իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պլուտարքոս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է,³⁴⁸ որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Լամպրիոս ալ կ'ըսէր, որ Պղատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. եւ այս կ'ընէ մանաւանդ այն ատեն, երբ հոգւոյ իր հետազօտութիւններուն առասպել մը կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ թեւաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջումը: Նաեւ հոն, ուր *իբր ականապես վկայ սանդարամետի մէջ եղածներուն յառաջ կը բերէ Էրոս ըսուած Պամփիլացին՝ Հարմոնիոսի որդին*,³⁴⁹ եւ ասով կ'ուզէ հասկըցընել թէ հոգիները *ներդաշնակութեան օրէնքներու համեմատ* յառաջ եկած եւ մարմնոյ հետ միացած են. եւ թէ ըստ այսմ զանոնք զգենլով՝ օդի մէջ ամէն տեղ կը շրջին եւ յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան:»

Խնդիրը շատ աւելի բարդ հանգամանք կ'առնու Կղեմէս Աղեքսանդրացոյն քով, որ Պղատոնի Էրոսը Ջրադաշտի հետ ուղղակի կը նոյնացընէ: Ահա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10^{րդ} գրքին մէջ կը յիշէ (Պղատոն) Էրոս անունով մէկը, որդի Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլացի. ասիկա *Ջրադաշտն է*: Իրօք ալ Ջրադաշտ *ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ*. «Այս կը գրէ Ջրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով Պամփիլացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի մէջ ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն այս սորվեցայ:» Արդ, Պղատոն ահա այս Ջրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելու համար փայտակոյտին վրայ

³⁴⁷De Civitate Dei, 10., 614.

³⁴⁸Question Synpos. 9., 5.

³⁴⁹Εν ταυθα δε τον αυτάγγελον των εν Αιδου Πάμφυλον γένος, Αρμονίου πατρός, Ηρην (ուրիշ Ձեռ. Ηρα) δ'αυτον ενομάζειν.

դրուած ատեն կը կենդանանայ:³⁵⁰» Կղեմէս Աղեքսանդրացոյն այս հատուածը իր Զրադաշտով բաւական աշխատութիւն պատճառած է ԺԹրդ դարու գիտնականներուն: Թէ աղբիւրը քրիստոնէական ծագում չունի, այն յայտնի է. Յուստինոս³⁵¹ Պամփիլացոյն առասպելը կը յիշէ, առանց Զրադաշտի մասին խօսք ընելու. նոյնպէս Որոգինէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս,³⁵² անհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ Քրիստոսի յարութեան մասին կը հաւատանք, կ'արժէ հոս Պղատոնն յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ թէ Արմենիոսի որդի Էրոս անունով մէկը (Ηρα του Αρμενίου) 12 օր վերջը փայտակոյտին վրայ վերստին կենդանանալով սկսեւ է յիշել, ինչ որ սանդարամետին մէջ տեսած էր:» Կիւրեղ Աղեքսանդրացին ալ միեւնոյն պատճառին համար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը զայն փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն կը ստանայ անելի Արայի առասպելին տեսակէտով, քանի որ իր յարութեան փաստն է Հերոս անունով *Արմենիացի մը* (Ηρα τινος των εξ Αρμενίας), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ:³⁵³» Այս մասին յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Թէոդորետոս Կիւրացին յառաջ բերելով ամբողջութեամբ Պղատոնի հատուածը, որուն վրայ իր անձնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ:³⁵⁴

Ս. Աւգուստինոս անցողակի միայն կը յիշէ առասպելը առանց անուան յիշատակութեան:³⁵⁵ Ասոր հակառակ Մակրոբիոս հեթանոս մատենագիրը բաւական մանրամասն նկատողութեան կ'առնու հարցը, հետեւելով ճշդիւ Պղատոնի սկզբնագրին,³⁵⁶ ուսկից կը տեսնուի, որ իրեն, ինչպէս նաեւ Կիկերոնի, որ նոյնպէս խնդրովս զբաղած է, բոլորովին անձանօթ էր Էրոսի Զրադաշտի հետ նոյնացումը: Հոս բացառութիւն կը կազմէ միայն Առնոբիոս.³⁵⁷ Armenius Hosthanes (ուրիշ ընթ. *Zostriani*) nepos et *familiaris Pamphylus Cyri*, որ թերեւս Կղեմէս Աղեքսանդրացոյն ազդեցութեան տակ գրուած ըլլայ, բայց Կիւրոսի յիշատակութիւնը ուրիշ աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ: Կղեմէս այս աղբիւրը կոահել կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ αυτος γουν ο Ζωροάστρης γράφει τιν, որուն մասին սակայն գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնունք միայն *Պրոկղէս*:

Պրոկղի այս հատուածը, որ մեկնութիւնն է ինքնին իսկ Պղատոնի աւանդածին, նոյնին լուսաւորութեան համար այնչափ կարեւոր է, որ հարկ կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգիւ պէտք է զարմանալ այս տեղւոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան պարագաներու վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանք կը հաստատեն

³⁵⁰Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f. Զրադաշտ Ձեռագիրներու մէջ չորս տեղն ալ կու գայ անելի Ζωροάστρης.

³⁵¹Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. 1., 27.

³⁵²Migne PG. 11. Contra Cels. 2., 17.

³⁵³Migne PG. 76. Contra Jul. 8., 881.

³⁵⁴Migne PG. 83, Sermon. 11, de Fine et iudicio, էջ 1110:

³⁵⁵De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

³⁵⁶Sed ille Platonius secreterum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo die demum inter caeteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis intra utramque vitam diebus egerat, videratque, tamquam publicum professus iudicium, humano generi enuntiavit. Somn. Seip. 1., 1.

³⁵⁷Migne PL. 5. 52., p. 189.

որ ոչ թէ էրն է այս ամբողջ առասպելին հայրը, այլ *Ջրադաշտ*։ Եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ խնդրոյ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. համար Եպիկուրեան Կողովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի։ Նոյն իսկ ես անձնապէս *Ջրադաշտի գրքերու հանդիպեցայ*, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքին մէջ այսպէս կը կարդանք. *Ջրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասոնք*, այսինքն՝ *ինչ որ պատերազմի արեն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ* եւ ինչ որ արդէն ուրիշ պատմութիւններէ ստրված էր։ Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս Կիրոս անունով թագաւորի մը կ'ուղղէ, բայց ըր Կիրոսն է, որոշ չ'ըսեր։ Բախտին (Fatum) մասին քիչ մը ակնարկով որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ բախտը օրն է։ Այս գրքերը լի են աստղագիտական զարմանալի տեղեկութիւններով եւ յայտնապէս կը խօսի այն մեկնութեան դէմ, որուն մասին խօսք կ'ըլլայ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չէ թէ առասպելը այս խօսքերէն սկիզբ առած է եւ թէ էրին տեղ Ջրադաշտ անունը արդեօք Ձեռագիրներու տիտղոսի մէջ գրուած էր։ Եւ որովհետեւ անիկա (*Ջրադաշտի գիրքը*) արեւը մոլորակներու մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելս հեղինակողը զայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն ու լսելով ասոր հասու եղողը առասպելին Պղատոնէն գրուած չըլլալը պիտի հետեւցնէր։ Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախնաբար էր գրուած էր, որ եւ Ջրադաշտի ուսուցիչն էր, օր. համար Կրոնիոս եւ այսպէս ասոնք զինքը ըրեւէ կերպով բնիկ Պամփիլացոյն հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիլացոյն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու բախտն ունեցանք)։ Կան դարձեալ ուրիշներ, որոնք խնդրոյ նիւթ անձը Էրոս որդի Եւմայոնեայ — *Ηρος υιον Ευμείωνα* կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ինչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենագիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու։ Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. հայրը Արմենիոս չէր ըսուեր, այլ Արմոնիոս (Αρμόνιος) եւ ասով անուան վրայ փոքրիկ փոփոխութիւն մը կ'ընեն. եւ ալ հօրը անունը Արմոնիոս ձեւով գտայ Ջրադաշտի գրքերուն մէջ։ *Բայց գիտեմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք էրը հայ կը համարին. սակայն ասոնց պէտք է հարցընել թէ ինչպէս հայ մը ցեղով Պամփիլացի կրնայ ըլլալ։ Այս կարծիքը ունին մեր քով նաեւ նշանաւոր մարդիկ*,³⁵⁸ հոս կ'անուանեմ միայն Թէոդորոս Ասինացին։ Բայց՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ յառաջ եղող մատենագիրները մերթ այս կ'ըսէին, մերթ այն։ Ճշմարտութիւնը այս է. էր այս առասպելին հեղինակն է, իր հօր անունն էր Արմենիոս եւ ըստ ծագման Պամփիլացի։³⁵⁹»

Պրոկղէն ակնարկով պայծառ եւ գոհացուցիչ պատասխան չէինք կրնար սպասել։ Հիմայ այլեւս ակներեւ է թէ Ջրադաշտի էրի հետ նոյնացումը արդիւնք է կեղծիքի մը, ուսկից՝ մոլորած է ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներու հետ նաեւ Կղեմէս Աղեքսանդրացին։ Ասոր մտադիր եղած էր արդէն Փր. Վինդիշման *Woher Clemens diesen Irrtum hat*, կ'ըսէ

³⁵⁸Οἶδα δὲ ἐγῶγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἡρὰ λέγοντας, οὐς ἐρωτᾷ δει. πῶς τὸν Ἀρμένιον Πάμφυλον εἶναι φήσιν τὸ γένος. εἰ καὶ ἡμῖν ἀνδρες οἰδοῖσι τοῦτο υπέλαβον.

³⁵⁹Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901, p. 109-110. Հմմտ. նաեւ Schoell R. Procli comment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59-60.

հոշակաւոր գիտնականս, lässt sich aus dem τὰδε συνέγραψεν Ζωριάστρης vermuten; es war wohl in einer der griechischen pseudozoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. 1., 23) genannt haben, woraus dann die späteren Zoroaster selbst machten?³⁶⁰ Հաւանօրէն Վեսենդոնկ այս հատուածը անձամբ կարդացած չըլլալուն համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կու տայ թէ Էրի Ջրադաշտի հետ նոյնացումը Կղեմէս Աղեքսանդրացոյն սխալմունքն է, որ թերեւս Ջրադաշտական մը ինքնին իսկ Ջրադաշտի հետ շփոթած է:³⁶¹ Սխալը Աղեքսանդրացոյն վերագրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Ե. Մայէր,³⁶² որ Կ. Աղեքսանդրացոյն հատուածը պղատոնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չ'արժէր աւելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրադաշտի անունով գիրք մը կարդացած է, որուն մէջ Էր Պամփիլացին որոշ կերպով *Կիւրոսի ժամանակները ապրող* Ջրադաշտի հետ կը նոյնացուի: Ջրադաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Առնոբիոսի *familiaris Pamphylus Cyri*, որ Կղեմ. Աղեքսանդրացիէն յիշուած չըլլալուն՝ բնականաբար անկից չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ ո՛վ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անձանօթ կը մնայ, ինչպէս անձանօթ կը մնայ նաեւ այն թէ Ջրադաշտ Էրի հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն հեղինակն է թէ զինքը կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ չէր: Ջրադաշտ պարսկական ամենահին յիշատակարաններու մէջ կ'անուանուի «*կենաց բուժիչ*» (Yasna 31., 19. 44., 2), «հոգիներու *պահապան*, որ նաեւ զանոնք *կ'արթնցընէ*» (Yasna 30., 11) *փրկիչ*, *saošyant*, որ հոգիներու *նոր կեանք կու տայ*: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն *գերագոյն մարգարէ*, որ Ահուրա-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ հելլենականհռոմէական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլեւս եւ հեղինակ ընդհանրապէս ամէն գաղտնի *յայտնութիւններու եւ մոգութիւններու*: Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ճուլուելովը՝ ազգերու մէջ այնպիսի զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. համար դիցաբանութեան մէջ՝ բաւական որ արտաքին ո՛ր եւ է նմանութիւն մը նշմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրօրէն եւ պատճառախնդրօրէն իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցաբանական դէմքերն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը աւելի անդենական-անդրախորհրդական (*ultramystizistisch*) բնոյթ կրելուն՝ մանաւանդ հերմեսական գնոստիկեան ըսուած շրջանին՝ մտքի եւ պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր աւելի սանդարամետի եւ անդենական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ եւ աստուածազգի էակներէ: Այս ատենէն է *արեւմտեան Միհրապաշտութիւնը*, որ

³⁶⁰Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.

³⁶¹Wesendonk, *der Urmensch*, էջ 40.

³⁶²E. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*. 2., էջ 94, ծն. 1:

գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կենդրոններու մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է նաեւ էր Պամփիլացոյն Ջրադաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վէճը տակաւին չի լուծուիր, վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան հարց ըլլալէ աւելի Ջրադաշտականութեան կամ աւելի ճիշդ՝ Մազդայականութեան եւ Պղատոնի աշխարհահայեցութեան հարց է: Պղատոն էրի առասպելին մէջ արդեօք չէ՞ հիւսած նաեւ այնպիսի հայեացքներ, ինչպէս առանձնական դատաստան, անդենական կեանք, բարի եւ չար գործքերու հատուցում, զորոնք պարսկական աղբիւրներէ առած ըլլայ: Ոմանք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատոն նաեւ իր՝ նիւթի եւ տեսիլներու վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞ ազդուած պարսկական աշխարհահայեցութենէ, քանի որ ըստ երեւութիւն երկուքին մէջ ալ ծայրայեղ երկարմատականութեան ձգտումներ կան: Վինդիշմանի³⁶³ կարծիքով Պղատոնի պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցընէր: Deussen³⁶⁴ առանձին կերպով մտադիր կ'ընէ թէ էրի առասպելը պարսկական կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրէ: Աւելի չափաւոր է գաղղիացի մատենագիր մը,³⁶⁵ որ խնդրոյ նիւթ առասպելին օտար աղբիւրէ առած ըլլալու հնարաւորութիւնը միայն կը հաստատէ, որով կ'ուզէ ըսել թէ հելլենական ապրանք չէ. եւ այս ճիշդ է: Մինչդեռ Hicks իր 1911ին խօսած ճառին մէջ կ'աշխատի ցուցնել թէ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահոգիներու (Weltseele) վարդապետութիւնը կայ, այլ եւ ականարկութիւններ ինքնին իսկ զրադաշտական աշխարհահայեցութեան:³⁶⁶ Այս կարծիքին զարկ տուող պարագաներէն մին ալ Պղատոնի Գորգիասի մէջ (տ. 524-534) յիշատակած Մինոս, Այակոս եւ Հռադամանթիս սանդարապետական դատաւորներն են, որոնք կարծես Զինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Սրաոշա եւ Ռաշնու դատաւորները կը յիշեցնեն:

Անուրանալի է թէ Պղատոն իր փիլիսոփայական եւ աշխարհահայեցական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս ազդեցութիւնը ինչ աստիճանի է, ո՞ր ազգերէն է առանձնապէս եւ ինչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արեւելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի: Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ աւելի կը դժուարցընենք, եթէ կասկածն ու տարակոյսը առանց բաւական պատճառի նաեւ հոն մուտ գտնեն, ուր Պղատոն յայտնապէս կ'ըսէ թէ ուսկից առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար էր Պամփիլացոյն դէպքին մէջ: Հոն մահուրէն ետք ըլլալիք դատաստանի եւ չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ականարկութիւնները *համամարդկային հայեացքներ են*, հետեւաբար զանոնք առանձնապէս պարսկական

³⁶³Անդ. էջ 272:

³⁶⁴Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

³⁶⁵E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40:

³⁶⁶Հմմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 f. նաեւ Scheftelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նոյնպէս Պղատոն պարսկականէն ազդուած կը համարի:

ստացուածք նկատելու պատճառ մը չունինք: Թերեւս քիչ մը մտածել տան «երկնքի եւ երկրի միջեւ եղած բացուածքները» որոնց մէջտեղ կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Գորգիոսի 79, 523 եւ թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երեւութին կարծես կապ ունի մեր հատուածին հետ Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թերեւ կ'առնուի, վասն զի «երկնքի եւ անոր հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացուածքներ» տեսագիծը *զուտ պղապտոնական է* եւ իր այս ձեւով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ'ըլլայ Զինվատ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու կրայ լացողներու արցունքներէն: Բարիները կ'առաքուին աջ՝ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը եւ անդունդի մը մէջ կը գահավիժուին: Պղատոնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն եւ աջ ու ձախի տեսագծերը, սակայն սանդարամետական գետը յունական հին առասպել է եւ Պղատոնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած է, իսկ դատաստանի աջ ու ձախը նոյնպէս համամարդկային հայեացքներ են: Երեք դատաւորներու անուանական շատ հեռաւոր նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրաոշա եւ Ռաշնու իբր դատաւոր բոլորովին անձանօթ են Gathaի, որ պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է եւ հաւանօրէն գրուած ինքնին իսկ Ջրադաշտէն: Անուններուս այս տեսակէտով առաջին անգամ նոր Աւետայի մէջ կը հանդիպինք, որ՝ ինչպէս ընդհանրապէս կ'ընդունուի, Արշակունի Վաղարշ Ա. կամ Գ. թագաւորին ատեն քովէ քով բերուած եւ մէկ գրքի վերածուած է:³⁶⁷ Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ *յունական ազդեցութիւն* կը համարի:³⁶⁸ Պղատոնի տեսիլներու վարդապետութիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ'արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Վեսենդոնկ այս մասին իր Der Urmensch սքանչելի գործին մէջ կը յայտնէ. Ջրադաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Վեսենդոնկ, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պղատոնական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մագդայական երկուորականութեան միջեւ: Ոչ թէ Իրանի, այլ հելլենական մշակոյթային շրջանակներու անլի մօտ է Պղատոն, որ թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկըցուած, որոնք իր վարդապետութեան անլի յոռետես գծեր տուին, սակայն այն՝ թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, այնպէս պղատոնական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորնանան, որչափ նախատպէն կը հեռանան: Մագդայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիլ հրաժարելու երկարմատականութիւն անունով մկրտուած Մագդայականութիւնը ամէն տեսակ երկարմատեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատելէ:³⁶⁹

³⁶⁷Wesendonk, Zarathustra, 59.

³⁶⁸Religionsgeschichte, էջ 210:

³⁶⁹Der Urmensch, էջ 54-55. Վեսենդոնկի իր «Ջրադաշտ» եւ «Նախամարդ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Ջրադաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն էր. եւ այս անկից գլխաւորաբար կը ցուցուի, որ Gatha որոշ կերպով *երկու*, այսինքն՝ *հոգեւոր*

Ուրեմն էր Պամփիլացին Ջրադաշտի կամ Ջրադաշտականության հետ աղերսի մէջ դնելու անիմաստ փորձերը պատմական լուրջ եւ մտադրութեան արժանի հիմ մը չունին: Համեմատական քննութեան այս ուրախալի արդիւնքով կացութիւնը կը պարզուի նաեւ Արայ Գեղեծիկի տեսակէտով: Անուններուն գրեթէ նոյնութիւնը, ինչպէս նաեւ առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիլացոյն հօր անունը այնպիսի ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է լռութեամբ անցնիլ առանց առողջ բանականութեան եւ պատմական-առասպելաքննական մեթոդին դէմ մեղանշելու: Այս կը տեսնուի նաեւ Պրոկղի հատուածէն, ուր այնչափ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Արմենիոս անուան մասին: Նախ թէ իրեն ծանօթ յոյն մատենագիրներէն ոմանք Արմենիոսը Արմոնիոս կ'ուզեն կարդալ եւ թէ իր կարդացած Ջրադաշտի գիրքն ալ Արմոնիոս ունի: Այսպէս կարդացած ըլլալու է նաեւ Պլուտարքոս, այն տարբերութեամբ որ Պլուտարքոս Աին վրայ spiritus lenisի տեղ spiritus asper կը դնէ, որով կ'ունենանք՝ Արմոնիոս = Հարմոնիոս. եւ թերեւս ասկից առիթ առած Պամփիլացոյն առասպելին փոխաբերական եւ այն՝ բոլորովին բռնազբօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս թէ Պղատոնի միտքն ըլլար առասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարմիններու հետ միաւորումը տեղի կ'ունենայ ըստ *ներդաշնակութեան* օրէնքներուն. հմմտ. Αρμονία կամ αρμόνιος, որ կը նշանակէ «յարմար, պատշաճ, ներդաշնակ եւն: Ընթերցուածս Պլուտարքոսի եւ Կեղծ-Ջրադաշտի գործածելովը բնականաբար ոչ նուիրականութիւն կը ստանայ եւ ոչ ալ սխալ ըլլալէն կը դադրի: Պղատոնի գործքերուն ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած ինծի ծանօթ բոլոր հրատարակութիւններն ալ Արմենիոս ունին եւ Պրոկղ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիղն ու սկզբնականը, եւ հաւանօրէն ինքն ալ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ ընթերցումի չէ հանդիպած, ապա թէ ոչ չէր գոհանար ըսելով պարզապէս թէ եղած են անծինք, որոնք կը բաղձան անունս ուրիշ կերպ ընթեռնուլ եւ մեկնել: Պրոկղ ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը մղէ դէպի ճշմարտութիւն:

Սակայն յոյն փիլիսոփան իր հատուածով հայուն սիրտը բուն իսկ այն ատեն երախտագիտական զգածումներով կը լեցընէ հանդէպ իր անծին, երբ կը յայտարարէ թէ *շարեր կան եւ՝ նաեւ նշանաւոր մարդիկ, որոնք էր Պամփիլացին հայ կը համարին*: Ի հարկէ իր խելքը տակաւին չի կրնար

եւ *մարմնաւոր* աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ: Բարոյն՝ չարին, ինչպէս նաեւ չարին՝ բարոյն դէմ կոփուլ *մարմնաւորին մէջն է*: Ուրեմն, կ'ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու հոգիներու միջեւ, որոնք նախասկզբնական երկուրեակներ կը կոչուին» Yasna 30., 3, *նիթական աշխարհի* կը հայի: Հետեաբար սխալած է Պլուտարքոս, De animae procreationis 27. 2, երբ Արամազդայ եւ Արիմանի մէջ չարին եւ բարոյն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Որչափ կ'երեւայ, Վեսենդոնկ իրաւունք ունի որոշ չափով, քանի խնդիրը Ջրադաշտականութեան նախնական շրջանին վրայ է. հետագայ դարերուն գաղափարները բաւական մթագնեցան եւ Մագդայականութիւնը մղուեցաւ դէպի խիստ երկարամտականութիւն, թերեւս ոչ առանց ազդեցութեան Մանիքեականութեան, որ արդէն տեղեակ էր յունական փիլիսոփայութեան: Թէոդորոս Մոպսուեստացոյն եւ մեր Եզնիկին աւանդածը խիստ երկարարմատականութիւն է եւ արդիւնք դիտարարաբար Սառանեան շրջանին տեղի ունեցած կրօնական յեղաշրջման, որով գերազոյն սկիզբ հռչակուեցաւ Ջրուան, ոսկից են Որմիզդ (= Ահուրա-Մագդա) եւ Արիման: Ջրուան աղերսի մէջ է թերեւս բաբելական Kaivānu անուան հետ. Հմմտ. Zimmern, Keilinschrift und das Alte Testament, 3. Aufl., էջ 409 f. Կը համեմատուի նաեւ բաբել. Sarpanitu (Zerpanitu) հետ, Yastrof, Die Rel. d. Babyl. u. Assyr., էջ 115:

ըմբռնել թէ ինչպէս ցեղով Պամփիլացի մը հայ կրնայ ըլլալ. բայց ապահով եմ, որ նաեւ ինքը ասոր պիտի համոզուէր, եթէ գէթ աղօստ կերպով ծանօթ ըլլար Արայի առասպելին: Էրը հայ համարողներու կարգէն է նաեւ *Կիւրեղ Աղեքսանդրացին* (տես վեր), վասն զի *Ηρα τινα των εξ Αρμενίας* ուրիշ կերպ չի մեկնուիր: Այս պարագային՝ ինչպէս կը տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը Պղատոնի «του Αρμενίου»-ն իբր յատուկ անուն չ'առնուր, այլ աւելի իբր ազգանուն, որով *Ηρος του Αρμενίου*-ին իմաստը կ'ըլլայ «Էրոս՝ հայու մը որդին.» եւ շատ հաւանական է թէ Պրոկղի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք *του Αρμενίου* այս իմաստով կը հասկընային: Պրոկղ ասոր հակառակ է եւ որչափ կ'երեւայ իրաւունք ունի:

Հոս կը ծագի բաւական դժուարին հարց մը. Պղատոն *Αρμένιος* իբր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատմողներէն ուղղակի լսածը աւանդած է թէ լսածին յունարէն լեզուի համապատասխանը. ուրիշ խօսքով՝ Պղատոն արդեօք *Հայկ* լսած չէր, որուն փոխարէն ինքը *Αρμένιος* դրաւ: Ասոր նկատմամբ բացորոշ բան մը կարելի չէ ըսել. թէւ անձնապէս մէտ եմ աւելի ժխտելու, վասն զի հոս ենթադրութիւն մը կ'ըլլուի, որ ինծի հաւանական չ'երեւար. այսինքն՝ կ'ենթադրուի թէ *Αρμένιος* կամ *Armina* (պրսկ.) անունով զմեզ օտարները մկրտած են, մինչդեռ մեր իսկական անունը եղած է միշտ *Հայ*, *Հայեր*, *Հայք*: Թէ *Αρμένιος* պատմականապէս մեր մէջը գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն *Հայկայ* ազգաբանութեան մէջ յիշուած *Արամանեակ*, *Արամայիս*, *Հարմա*, *Արամ* անունները, որոնք անկարելի է, որ ամբողջութեամբ Անանունէ (= Փաւստոսն) կամ Խորենացիէն շինուած կամ յարմարցուած ըլլան, մանաւանդ որ *Արամայիս* սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Այս տեսակէտով մեծ փաստ է նաեւ Մինուաս Ա. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշած *Ur-me-ni* անունը, զոր Լեման-Հաուպտ Հայերուս նախահայրերը կը համարի³⁷⁰ եւ կամ Հոմերոսի *Αρμιοι* ժողովուրդը, զոր Մարկուարտ շատ սրամիտ կերպով Մինուասայ *Ur-me-ni*-ներու հետ կը նոյնացընէ՝ -ոն ուրարտական վերջաւորիչ մասնիկ նկատելով:³⁷¹ Արիմացիները Քս. յ. 1000 ալկան թուականներուն հաւանօրէն հարաւային Կապադովկիոյ Արգէոս լեռան մօտերը կը բնակէին, հետեւաբար ոչ շատ հեռու Մալաթիայէն, որուն քովերը Մինուաս Ա. Ուրմենիներու հետ բախում ունեցաւ: Պրոֆ. Մարկուարտի նայելով՝ անուանս հետ կապ ունի մինչեւ իսկ *Արմաիր*, որ Հայերու ամենահին մայրաքաղաքն էր:

Այս մասին աւելին կը վերապահեմ ուրիշ աղթի. առ այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս հայ ժողովուրդը նախնաբար կը բաղկանար *երկու գլխաւոր ցեղերէ*, մին իր *Հայկ ցեղաստրուածով*, միւսը իր *Արամանեակով* կամ նմանահնչիւն աստուծով մը: Բուն Հնդեւրոպականները վերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի *հայրական*,³⁷² որոնք սակայն քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր եւ նաեւ բազմութեամբ աւելի շատ ըլլալուն՝ յետագայ դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ յորջորջուիլ այլեւս ամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իշխողը *Արամանեակի*

³⁷⁰SBBA. 1900, էջ 621:

³⁷¹Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմմտ. նաեւ *Hati-na* = Հատաոտան:

³⁷²Այս մասը կը բնակէր թերեւ Կապադովկիոյ աւելի հարաւային կողմերը. նահանգը հին տոնէ կ'ըսուէր *Կապաունիա*, որ Հապ անուան հետ կապ ունի:

ցեղն էր, որուն կը վերաբերէր նաեւ *Արայ իր առասպելով*: Հետեւաբար առանց աւելորդ ենթադրութիւններով դժուարութիւն դժուարութեան վրայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդունիլ թէ Պղատոն Արայի հօր նկատմամբ ինչ որ լսած է, այն գրի առած է: Եւ լսած է հաւանօրէն Պամփիլիայի մէջ կամ ինքնին իսկ հայազգիներէ, որոնց հոն ներկայութիւնը շատ ալ կարելի էր, եթէ նկատենք Կապադովկիոյ եւ Պամփիլիոյ աշխարհագրօրէն իրարու մօտ ըլլալը — եւ կամ՝ որովհետեւ հոն ալ տարածուած էր Արայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփիլացի յորջորջումը. եւ երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը Փոփուացիներու ցեղակից են եւ ժամանակ մը նաեւ ի միասին եղած. արդ պատմականօրէն անուրանալի է թէ Փոփուացի եւ Պամփիլիայի միջեւ մշակութային մեծ տուրեւառ մը տեղի ունեցած է:

Աններելի յանդգնութիւն պիտի համարուէր անշուշտ ըսելը թէ Պղատոնի «Հասարակապետութիւն» գրքին *Ηρος*³⁷³ եւ նոյնին «Խնջոյք» անունով սքանչելի երկախօսութեան *Ερος* կամ *Ερως* ուղղագրական տարբեր ձեւերով դիցաբանական միեւնոյն դէմքը մատնանիշ կ'ընեն մեզի: Վերջինս յունական ծանօթ *Ερως* է, եւ ստուգաբանօրէն յառաջ կը բերուի սովորաբար յուն. *εράειν* (= սիրել) կամ *εραοις* (= սէր, տոփանք) բառերէն: Սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ նաեւ անտեսել, որ Պղատոն «Խնջոյք»-ի մէջ *Ερος*-ի բոլորովին ուրիշ նկարագիր տուած է. նկարագիր մը, որ շատ կը մերժենայ «Հասարակապետութիւն» գրքին *Ηρος*-ին:

Յատկապէս սիրոյ վրայ Պղատոն «Փեդրոս»-ի մէջ կը խօսի, մինչդեռ «Խնջոյք»-ի մէջ *Ερος* կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր *միջնէակ մը մահկանացուներու եւ անմահներու միջեւ, հեղինակ եւ առհաւադէայ անմահութեան: Միջնորդութիւն կ'ընէ Աստուածութեան եւ մարդկան միջեւ, հաղորդելով մարդկան Աստուածութեան կամքը եւ միջնորդելով Աստուածութեան մարդկան աղօթքներն ու զոհերը: Աստուածներու եւ մարդկան միջեւ կատարուած ամէն բան կ'ըլլայ Էրոսի ձեռքով: Որդի է Պորոսի (Πόρος = բաղձանք) եւ Պենիայի (Πενία = աղքատութիւն), անոր համար հօրը կողմանէ զօրաւոր *հսկայ որսորդ մըն է* եւ ձգտող բարոյն եւ գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ աղքատ, կարօտ եւ զարգանալու ընդունակ:³⁷⁴ Այս պատկերը, որով Պղատոն Էրոսի էութիւնը Սոկրատեսի բնորոշել կու տայ, շատ մեծ տարբերութիւն մը չունի մեր Պամփիլացոյն նկարագրէն, որ միջնորդ է նոյնպէս մարդկան եւ Աստուծոյ միջեւ եւ իր յարութեամբը նաեւ առհաւադէայ անմահութեան: Խնդրոյն ծանրակէտը բուն իսկ հոն է, որ Էրոս *միայն Պղատոնի քով այսպէս կը նկարագրուի*: Ջարմանալի չէ հետեւաբար, եթէ միտիմ ըսելու թէ թերեւս Պամփիլացոյն առասպելէն ինչ ինչ գծեր անցած ըլլան Պղատոնի Էրոսին. որոշ ծրագրով մը թէ անգիտակցաբար՝ երկրորդական խնդիր է: Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ Քրիստոսէ յառաջ 3^{րդ} դարէն ասդին Էրոսի եւ Պսիխէի (*Psyche*) միջեւ, որ հոգոյ դիցաբանական անձնաւորումն է եւ ծագած հաւանօրէն ոչ առանց ազդեցութեան Պղատոնի փիլիսոփայական դրութեան, այնպիսի*

³⁷³Այս մասին հմմտ. նաեւ Lagarde, *Geschichtliche Abhandlungen*, 168-170:

³⁷⁴*Platonis Opera*: C. E. Ch. Schneider, Parisiis, ed 1846, հմմտ. նաեւ *Platonis sämtliche Werke*, Üb. H. Müller, Leipzig. 11. Bd. 1854, S. 270-336:

ներքին սերտ յարաբերություն մը ստեղծուեցաւ, որ իր ամբողջ ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ *սանդարամետրական*, եւ այս տեսակէտով Ադոնիսի եւ Ափրոդիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի հետ գրեթէ միեւնոյն գծի վրայ:

Արդ Էրոսի առասպելին այս վերջին զարգացումը միայն Պղատոնով չի մեկնուիր. կային ապահով ուրիշ ազդակներ ալ, որոնք թերեւս շատ աւելի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն իսկ նախապատմական քան որ սովորաբար կը կարծուի: Յոնիական բանաստեղծներու սիրոյ աստուածը, կ'ըսէ J. Boehlau,³⁷⁵ հին *բնաստուած* (Naturgott) Էրոսին պատկերը մթագնեց: Իսկ A. Furtwängler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ Էրոսի *ճաշակագիտականն ու սիրահարականը յետագայ դարերու գործ է*:³⁷⁶ Էրոս անուան յուն. *εραοις* էն յառաջբերութիւնն ալ տակաւին լուծուած խնդիր մը չէ. Մ. Միլլեր զայն աղերսի մէջ կը դնէ սանսկ. *ar-vat* կամ *ar-vas* ի հետ, որ կը նշանակէ «վազող, սուրացող, արագահաս», նոյն կարծիքէն են նաեւ Mehlis եւ ուրիշներ:³⁷⁷ Ինչպէս ծանօթ է, Հեսիոդոսի համաձայն ամէն բանէ յառաջ միայն քառսը կար, ուսկից յառաջ եկան Գէա, Էրոս եւ Տարտարոս. եւ ասոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն ու հզօրը Էրոս էր: Այս վարդապետութեան նոր երանգ մը տուին որփէականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խաւարէն՝ որ հաւասար է քառսի, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ ուժով աշխարհքս կազմեց եւ ձեւի բերաւ: Այսպիսի նկարագրով բնաստուած մը ուշ թէ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ *նաեւ* մեռնելու եւ վերստին կենդանանալու տեսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախամարդուն բնահայեացքին շարունակ կը մեռնի եւ կը վերակենդանանայ:

Ասիկա կ'աշխատի ապացուցանել J. Boehlau իր վեր յիշուած յօդուածով: Ամենամեծ փաստն է *կաւէ արտրիկեան հին սափոր* մը (Λήκυθος), որ ներկայիս Կասելի (Kassel) թանգարան կը գտնուի: Ասոր վրայ ամենանուրբ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ *իր ոսկեղէն թելերը* տարածած թուփերու մէջէն նոր դուրս ելլող վարագի մը առջեւէն կը փախչի: Աստուածը ինք զինքը կը պաշտպանէ ձախ ձեռքով իր ոսկեճամուկ վերարկուն տարածելով, իսկ աջ ձեռքը պարապ է օդոյ մէջ, ուսկից սակայն սափոր մը նոր վար կ'իյնայ: Աստուածը առանձին չէ. ձախ կողմէն ապարանջաններով եւ կանացի զարդերով աղջիկ մը մազերը արծակած անձկօրէն օգնութեան կը փութայ աստուծոյն: Ճիշտ միեւնոյն եղանակաւ աջ կողմէն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը եւ կոտորած սափոր մը ձեռքը վարագին վրայ կը յարձակի: Արդ ըստ Boehlauի այս թեւաւոր աստուածը *միայն Էրոս կրնայ ըլլալ*, որ իբրեւ լուսոյ եւ կեանքի կամ գարնան աստուած ձմեռը ներկայացընող վարագէն կը սպաննուի, բայց գարնան միջոցին կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսունակութեամբ: Սափորի մեզի ընծայածէն՝ որչափ կարելի է եզրակացընել, Էրոս յաւերժահարսերու հետ ջուր բերելու գացած ատեն (հմմտ. Բորիմոս!) վարագի զոհ կ'երթայ: Pauly-Wissowa հանրագիտարանի մէջ Էրոսի վրայ գրաւ հեղինակը բաւական կասկածով կը վերաբերուի այս յառաջբերութիւններուն եւ կը բաղձայ ամբողջը աւելի

³⁷⁵Philologus, 1901, էջ 321:

³⁷⁶Rocher 1., 1339 ff.

³⁷⁷Rocher 1., անդ:

Ադոնիսի դիցաբանական կեանքին մէկ դրուագը համարիլ: J. Boehlau յառաջուրնէ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթադրութիւն մը սա պարզ պատճառաբանութեանք թէ սափորի շինութեան ժամանակները (Ք. յ. 5^{րդ} դարուն) *ոսկէթներով միայն էրոս* կը ներկայացուէր, ոչ Ադոնիս եւ ոչ ալ ուրիշ աստուածներ: Այս մասին աւելին մեր նիւթէն դուրս է:

Արայի առասպելին ի նպաստ խօսող յունական վերջին վկայութիւնը կու տայ մեզի Պղոտարքոսի ընծայուած «Վասն գետոց եւ լեռանց» անունով շատ հետաքրքրական գործը, որուն իրապէս Պղոտարքոսի հեղինակութիւն ըլլալը թէեւ այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր, սակայն ծագումով շատ հին է եւ գրուած հաւանօրէն Գրդ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ ասդին: Հեղինակը սովորութիւն ունի գրեթէ բոլոր լեռներու եւ գետերու անուններուն առասպելական մեկնութիւն մը տալու. այս բախտին արժանացած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երեք մեծ գետերը: Թէ այս մեկնութիւնները ինչ աստիճանի պատմական տուեալներու եւ երբեմնի ժողովրդական ըմբռնումներու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական քննութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Դժբախտաբար նոյն իսկ այս ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, վասն զի մեր խնդրոյ նիւթ Պղոտարքոսը ոչ միայն ասդիէն անդիէն քովէ քով բերուած կարկատանք մըն է, այլ եւ՝ որչափ կ'երեւայ, բոլորովին ալ ազատ չէ *անձնական յերիւրանքներէ եւ ինքնագիւտ մեկնութիւններէ*: Այս է պատճառն, որ գիտնականները շատ զգուշաւոր են գրուածքս իբր աղբիւր գործածելու մէջ:

Սակայն հոս ալ չափ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըսուած տարակոյսը: Ասոր իբր փաստ թող ծառայէ *Երասխ գետին նուիրուած հալութեամբ*, որուն ինչ ինչ տողերը որչափ ալ սխալ համարուին եւ կամ մնան տակաւին անլուծանելի եւ թերեւս նաեւ կասկածելի, բայց հոն առասպելներու ալ կը հանդիպինք, որոնք *անկասկած թանկագին մնացորդներ են հայ աւանդութեան մը եւ յարկապէս Արայի առասպելին համար մեծ նշանակութիւն ունին*: Ահա հատուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է այսպէս անուանուած է Արաքսէս Պիլոսի որդիէն: Վասն զի ասիկա իշխանութեան համար իր Արբելոս պապին դէմ ելլելով՝ զանիկա նետով սպաննելէն վերջ՝ երբ վրէժխնդրութեան աստուածներէ կը հալածուէր, Բակտրոս գետը նետուեցաւ, որ անկից ըսուեցաւ Արաքսէս, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Պարսկական պատմութեան մէջ: Արաքսէս Հայոց թագաւորը իր սահմանակից Պարսիկներու դէմ անգամ մը պատերազմ հրատարակեց, բայց կոխը դեռ չսկսած՝ պատգամէն իմացաւ, որ յաղթութիւնը կրնայ վաստըկիլ, եթէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու երկու ազնուագգի կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր զաւակներուն հայրական խանդաղատանքէն շարժած՝ խնայեց իր աղջիկներուն եւ հրամայեց որ իր հպատակներէն միոյն սերունդէն աչքի զարնող գեղեցկութեամբ երկու կուսաններ զոհասեղան բերուին: Այս եղածին աղջիկներու հայրը Մնեսալգէս անտարբեր սրտով տանիլ չկարենալուն՝ ժամանակ մը անիրաւութեան լռեց, բայց յարմար առթին թագաւորին աղջիկները սպաննեց եւ հայրենի հողը թողած Սկիթացիներու աշխարհը փախաւ: Արաքսէս երբ եղածը իմացաւ, սաստիկ տրտմելով ինք զինքը *Հալմոս*

(Αλμος) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Արաքսէս ըսուեցաւ:

Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, զոր տեղացիները իրենց լեզուով *Արաքսա* (Αράξα) կ'անուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը թարգմանել ուզենք՝ կուսաններ աստղ պիտի նշանակէր, վասն զի քանի անգամ որ աղջիկներէ գտնուի, անմիջապէս արինը (հիւթը) դուրս տալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաեւ սեւ գունով Սիկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ ելլէ, որ մարդկան մահ գումէ, երկու կոյսերէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու խորանին վրայ կը դրուի, իսկ քահանան դանակով դաշելուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, եւ այսպէս յետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը կատարողները մեծ աղմուկով եւ աղաղակներով կը հեռանան, թողլով քարը մեհեանին մէջ, ինչպէս կը պատմէ Դորոթէոս Քաղդեացին իր Քարերու վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Անոր քով կայ *Դիորփոս* (Διορφος) լեռը, այսպէս կոչուած *երկրածին Դիորփոսէ*, որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի: Միհր բաղձալով որդի մ'ունենալ եւ կանացի սեռը ատելուն՝ քար մը կը բեղմնաւորէ, որ յղանալով Դիորփոս անունով որդի մը կը ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծամտօրէն *Արէոսը կոռուի կը գրգռէ, բայց անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աստուածներու նախախնամութեամբ համանուն լեռան կը փոխուի*:³⁷⁸

Ե. Հոն նոնենայ նման ծառ մը կը բուսնի, որ առատ պտուղ կու տայ եւ որոնք խաղողի համ ունին: Այս աւելի կակուղ կեղեւով պտուղը հասունցած պահուն՝ երբ մէկէ մը քաղուի եւ նոյն միջոցին Արէոսը կոռուի, քաղուածը ձեռքին մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Ծառերու վրայ գրած ԺԳրդ գրքին մէջ:³⁷⁹»

Առաջին նայուածքին մարդ կը զգայ արդէն, թէ անսովոր զարմանալիքներու եւ մասամբ նաեւ անյարիր դէպքերու կարկատանք մըն է հատուած: «Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է,» կ'ըսուի, բայց միւս կողմանէ անիկա իբր գետ կը նոյնացուի նախ Բակտրոսի հետ՝ կցելով անոր ոչ-հայկական առասպել մը, որուն համաձայն Արաքսէս յորջորջանքը Պիլոս անունով մէկուն որդւոյն անունէն ծագած կ'ըլլայ: Ըիշտ միեւնոյն գետը յետոյ կ'անուանուի *Հայմոս* եւ Արաքսէս անունը այս անգամ իր գոյութիւնը կը պարտի համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր աղջիկներու սպաննութեան վրայ զգացած ցաւէն ինք զինքը գետ կը նետէ: Հասկընալի է ուրեմն ըստ ինքեան, երբ Herscher, որ գրութեանս պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտնի հակասութիւնը դիտումնաւոր կեղծիք մը կը համարի:³⁸⁰ ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ *Արաքսա* ծաղկի անունը ինքնին իսկ Արաքսէս անունէն (*անդ*. էջ 25, ծն. 27): Վերջնոյս հետազատութեան՝ անոր կցուած աւանդութեան ըստ մասին շատ անհաւատալի ըլլալը նկատելով՝ եւ ալ սկիզբէն շատ կասկածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն յիշուած *հայ աղջիկներու ծաղիկ ծողվելու գեղեցիկ սովորութիւնը*, որ մինչեւ այսօր

³⁷⁸ος ακμασας και εις αμιλλαν αρετης τον Αρη προκαλεσάμενος ανηρέθη. ουτος κατα πρόνοιαν θεων εις ομώνυμον ορος μετεμορφώθη.

³⁷⁹Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23., 1-5. Հմմտ. նաեւ ed. Philip Jacob Maussacus, Tolosae, 1615, p. 79-83.

³⁸⁰Plut. անդ. Praefatio, էջ 27-28.

դեռ կը շարունակուի հայ գիտերու մէջ, պատճառ եղաւ, որ հայ բոյսերու աղբիւրները անգամ մըն ալ քննեմ՝ խնդրոյն գէթ հեռաւոր լուծում մը գտնելու յուսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս ապարդիւն ելան: *Արաքսա անունով ծաղիկ մը հայ ժողովրդեան անծանօթ է* եւ հաւանօրէն երբեք գոյութիւն ալ ունեցած չէ: Իսկ այն հակասութիւնը, որ կայ Արաքսէս անուան ոտուգաբանութեան առթիւ յառաջ բերուած երկու առասպելներու միջեւ, հաւանօրէն *աշխարհագրական* է միայն. կ'ուզեմ ըսել՝ հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթութիւններովը թերեւս եւ ոչ իսկ անդրադարձած էր այս հակասութեան: Herscher միտ չէ դրած, որ հիներէն ոմանց քով³⁸¹ Երասխ կը ծագի *փարոսեան լեռներէն եւ Հայաստան ու Բակտրիաստան կտրելով՝ կ'երթայ կը թափի մինչեւ արեւելեան ըսուած ովկիանոսը*: Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կասկածելի են իրենց բովանդակութեամբ. թողլով ուրիշ մանրամասնութիւններ, խնդիր է օր. համար թէ Հայերը ունէին արդեօք մարդագոհութիւն, թէւ խորենացին եւ ժողովրդական գրոյցները կը հաստատեն. բայց թէ հայ իշխան մը թագաւորին աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ *Սկիթացիներուն երկիրը* կը փախչի, շատ բնական է եւ ընդունելի: Սանտալճեան պէտք չի զգար տարակուսելու մինչեւ անգամ Հալմոսի պատմականութեան վրայ, զոր Թեսաղիայի Ալմոնի կամ Սալմոնի եւ Հալմոնիայի եւ Բէովտիայի Ալմոն կամ Սալմոս քաղաքներու հետ կը համեմատէ, անով Հայերու եւ Թեսաղեան-Թրակեան ազգերու ցեղակցութեան նոր փաստ մը գտած կարծելով:³⁸²

Միակ առասպելը, որ հոս մեզի իրական ոտնկոի մը կ'ընծայէ, հատուածին վերջն է, ուր խօսք կ'ըլլայ *Դիորփոսի ծննդեան եւ մահուան մասին*: Fr. Cumont իր Միհրի նուիրած կոթողական գործին³⁸³ մէջ հետեւեալը կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. Il y a dans ce récit un souvenir de la naissance de Mithra εκ πέτρας et du culte, dont les Arméniens l'honoraient, 2. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝ Le récit de la naissance de Mithra est transporté à un prétendu fils du dieu, 1. էջ 162, ծն. 3: Այս պատճառաւ ալ Կեղծ-Պղոտարքոսի Դիորփոսի ընծայած դիցաբանական գետի մը քով ծնած ըլլալու տեսագիծը կ'ընդունի իբրեւ ճշմարիտ աւանդութիւն. միայն զայն Միհրի ծննդեան հետ կը կապէ ըսելով. Peut-être même chez les Arméniens localisait-on réellement la naissance du héros au bord de l'Araxe, *անդ*. ծն. 3: Ասկից կը տեսնուի, որ Cumont անգամ Կեղծ-Պղոտարքոսի քննադատական արժէքին նկատմամբ առ հասարակ Herscherի հետեւելով հանդերձ՝ չի խորշիր բնաւ առասպելս իբր աղբիւր գործածելէ: Եթէ Cumont Դիորփոսի մը դիցաբանական գոյութիւնը չ'ընդունիր, պատճառը վերջնականապէս իր՝ Միհրի ծննդեան եւ դիցաբանական նկարագրին վրայ կազմած ըմբռնումն է: Սեռային տեսակէտով Միհրը իր աչքին նաեւ հոռվմէական շրջանին մաքուր էր եւ բարոյապէս բաւական բարձր

³⁸¹Ստրաբոն ընդհանրապէս ճիշտ կը նկարագրէ գետին ընթացքը: Յետոյ աւանդութիւն մը յառաջ կը բերէ, որուն համաձայն Արաքսէս անունը ծագած կ'ըլլայ Արմենոսէ, որ Արդոնատրոններու արշաւանքին Յասոնի ընկերն էր: Իր կարծիքով այս նոյնացման պատճառը Յունաստանի Պինէոս գետն է, որ նոյնպէս *Արաքսէս* կ'ըսուէր: Strab. 11., 527, 530.

³⁸²Սանտալճեան, Histoire de l'Arménie, 1., p. 151, ծն. 2:

³⁸³Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles, 1-2., 1896-1899.

մակարդակի վրայ. եւ երկրորդ՝ քարէ ծնած ըլլալու տեսագիծը ըստ իրեն Միհրի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր, որ Հայաստանի եւ Կապադովկիոյ վրայէն անցաւ յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ անկից մինչեւ Հռովմ:

Իրականին՝ Cumont երկուքն ալ գէթ համոզիչ կերպով չէ կրցած ցուցնել: Առաջինը ցուցնելու եւ ոչ պէտք զգացեր է. ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն առանց ազդեցութեան չէ մնացած իր գործին վրայ. իսկ երկրորդին համար միակ վստահելի ցուցումը, որ կը բերէ, պարսկ. «ասման» բառն է, որ թէ քար կը նշանակէ եւ թէ միանգամայն յարգութեան առարկայ *երկինքը*: Բայց երբ ասոր դիմաց դնենք *Աեստան*, պարսկական միւս նուիրական գրքերը եւ առ հասարակ *ամբողջ պարսկական հին գրականութիւնը*, որոնց մէջ փոքրիկ ակնարկութիւն մ'իսկ չկայ Միհրի քարէ ծնած ըլլալու նկատմամբ, եւ միւս կողմանէ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ Միհրապաշտութիւնը ծագում առաւ եւ տարածուեցաւ, այն ատեն շատ անելի կը նուագի յառաջ բերուած ցուցման արժէքը, մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին անելի մերձեցում է քան իրական ցուցում:

Քարէ ծնող աստուածներու բուն հայրենիքը *յառաջակողմեան Փոքր Ասիան* է: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւն է, թէ Հռովմէացիները առաջին անգամ այս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէյի լեգեոնները շփման մէջ մտան իրենցմէ պարտուած Կիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարայրներուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտօնը կը կատարէին:³⁸⁴ Հոն է, որ Ջեւս Այծօն *լեռը* կամ *ժայռը* կը բեղմնաւորէ, ոսկից կը ծնանի Այծօտէ կամ ըստ Անտրիոսի (V. 5) Այծօս. քարէ ծնած է նոյնպէս Կիւբելէ: Միհրապաշտութեան Միհրը կը ներկայացուի սովորաբար *փռիզական* զգեստներով եւ *խոյրով*. Նոյն իսկ Հռովմայ մէջ ամենամեծ հանդիսութիւններով կատարուած իր խորհրդապաշտօնները ամենասերտ աղերսի մէջ էին *Մեծ մօր*, այսինքն՝ *Կիւբելէի* պաշտօնին հետ. կը նոյնացուի մերթ Սաբազիոսի, Ատտիսի, մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն սիրահարն ու հոմանին էր իր լկտի պաշտօնով արդէն ծանօթ *Մա* դիցուհին: Ասոր համար է, որ Jean Réville³⁸⁵ ասոնց եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր կէտերու մեկնութեան մէջ փոքրասիական կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ ըրած ազդեցութեան շատ անելի մեծ նշանակութիւն կուտայ քան որ Cumontի քով կը տեսնենք: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonkի համար, որ շատ անելի յառաջ կ'երթայ եւ մինչեւ անգամ Միհրապաշտութեան մէջ կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը փրկելու պաշտօնը իբրեւ այսպիսի *ոչ-իրանեան* կը հռչակէ:³⁸⁶

Խնդիր չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշտութեան հիմնական գաղափարը, որով Միհրի՝ Արամազդայ եւ տեսանելի աշխարհի միջեւ միջնորդի դեր կը տրուի: Պղուտարքոս կ'ըսէ.³⁸⁷ ըստ Պարսիկներու ըմբռնման Արամազդ կ'իշխէ լուսոյ պայծառութեան մէջ այնչափ բարձր

³⁸⁴Plut. Vita Pomp. 24.

³⁸⁵Etudes de théologie et d'histoire, publiées en hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1901.

էջ 336:

³⁸⁶Wesendonk, Der Urmensch էջ 143-151:

³⁸⁷Plut. De Iside et Osiride, 46-47.

արեւէն, որչափ արեւը երկրէս հեռու է: Ահրիման կ'իշխէ սանդարամետի խաւարին մէջ, իսկ Միհր միշին տեղը կը բռնէ: Նոյն իսկ Աւեստայի մէջ կ'ընթերցենք թէ Արամազդ Միհր դրած է ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, զայն պահպանելու եւ վրան հսկելու համար:³⁸⁸ Ահա միջնորդի այս հին գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ եւ հոգիներու առաջնորդ ըլլալու հայեացքները իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ եթէ նաեւ պարսկական տարրներ կան, առնուած են անոնք պարսկական ուրիշ առասպելներէ եւ միհրապաշտական դրութեան յարմարցուած: Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական է Միհրապաշտութեան հոգիներու վարդապետութիւնը, ուր յայտնապէս կ'ուսուցուի հոգիներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրապաշտութեան անսահման թուով գոյութիւն ունէին արդէն երկնքի մէջ, բայց ոմանք կամ դառն հարկէ ստիպուած կամ մարմնոյ մէջ դեւերու դէմ կռուելու համար մարմին առին: Եւ այսպէս՝ որոնք որ բարի կ'ապրին եւ չարին դէմ կը մաքառին, դատաստանէ վերջ Միհրի կողմանէ երկինք կ'առաջնորդուին, իսկ չարերը դեւերէն դժոխք կը տարուին: Բարի հոգին մինչեւ իր նպատակին հասնի, բաւական ճամբորդութիւն ունի դեռ ընելիք: Որովհետեւ երկինք եօթը մթնոլորտներու կը բաժնուի, որոնց իւրաքանչիւրը մոլորակի մը կը վերաբերի, հոգին որչափ մթնոլորտներէ անցնի, այնչափ ասելի զգեստներու պէս պիտի հանէ իրմէ այն կիրքերն ու պէտքերը, զորոնք մարմին առնելով ստացաւ: Լուսնոյ կը ձգէ իր կեանքի եւ սնունդի կարողութիւնը, Փայլածուին իր ընչասէր միտութիւնները, Աստղիկին իր զգայական ցանկութիւնները, Արեգական իր խելքի կարողութիւնները, Հրատի իր պատերազմական հոգին, Լուսնթագի իր փառասիրական տենչերը եւ Երեւակի իր ծուլութեան եւ անգործութեան միտումը: Եւ այսպէս մերկ եւ զերծ ամէն պակասութենէ եւ զգայականութենէ՝ կը մտնէ 8^{րդ} երկինքը, ուր կը բնակի բոլոր աստուածներուն գերագոյնը, որ կ'անուանուի *Աւօն*, *Krónos* կամ երբեմն ինքնին բախտը:³⁸⁹ Հոս պղատոնական եւ սումերաբաբելական հայեացքներ միացած պարսկականներու հետ դիցաբանական գեղեցիկ պատկեր մը կը պարզեն մեր առջեւ: Գերակշիռը ի հարկէ պարսկական տարրն է,³⁹⁰ բայց երբ աչքերնիս դարձնենք Միհրապաշտութեան անդամ ընդունելու քսոմնեցուցիչ արարողութիւններուն, զգայացունց փորձերուն եւ արինային զոհերուն, առջեւնիս կ'ելլէ դարձեալ Փոքր Ասիան իր կարծես

³⁸⁸Yascht, 10., 103:

³⁸⁹Bousset, Die Himmelsreise der Seele (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cumont, անդ. 1., էջ 309-310.

³⁹⁰Մտադիր կ'ընեն մոլորակներու ընծայուած դերին, ուսկից անուղղակի կերպով դուրս կը ցայտէ նաեւ պարսկական այն հին հաւատքը, որով մոլորակները ընդհանրապէս չար ազդեցութիւններու հեղինակներ կը նկատուին: Չեն կարծեր թէ նախագոյ հոգիներու միհրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնք ըլլայ ուղղակի Fravaši ներու վարդապետութեան: Ինչպէս Jackson (Grundriss der iranischen Philologie, Bd. 2., էջ 674) կ'ըսէ, Պարսիկներու համաձայն մարդը հինգ հոգի ունէր. *ա.* *ahu* = հոգի, *միտք*, *բ.* *daēna* = խիղճ, *կրօն*, *գ.* *baodah* = զգացում, *գիտակցութիւն*, *դ.* *urvan* = հոգի, *շունչ*, *ե.* *fravaši* = պահապան հոգի: Թէեւ H. Multon (Encycl. of Rel. and Ethics, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) եւ Scheffelowitz (Die altpers. Religion, էջ 152) Fravaši ները իբրեւ երկնային *աննիթական նախապայեր* կը համարին եւ վերջինը զասոնք հռովմ. *Manes* ներու եւ հնդկ. *Pitarah* ներու հետ կը համեմատէ, սակայն այն ստոյգ է, որ Fravaši մը *միայն* հաւատացեալ մը կրնար ունենալ եւ *միշտ* բարի նկարագրով կը մտածուէր: Հմմտ. նաեւ Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch, 991:

կրօնական ամէն ազնիւ զգածում խղճող հոգիով եւ կերպարանքով:

Հետեւաբար որչափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք Կապադովկիոյ մէջ եղող մոգերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով աւեստական արարողութիւնները կը յիշեցնեն, քանի որ հրոյ խորանին առջեւ միեւնոյն աղօթքները կ'ըլլային, միեւնոյն սուրբ խորձը (baresman) ձեռքերնին, մեղրի, ձէթի եւ կաթի նոյն նուէրները եւ նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը աստուածային հուրը չպղծէր — եւ այս պահպանողական հոգին մինչեւ Ս. Բարսեղի ժամանակները կար դեռ ինչ ինչ տեղեր,³⁹¹ միւս կողմանէ սակայն ան ալ ստոյգ է թէ քանի որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ խառնուրդ մըն է դիցաբանական բոլորովին այլազան հայեացքներու, արարողութիւններու եւ սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան մը իբրեւ Միհրի առասպելին սկզբնական տարր յայտարարել, երբ նոյնին նկատմամբ պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ'արժէ մանաւանդ Փոփոկիայի, Լիւդիայի, Լիւ կաւոնեայի, Գաղատիոյ, Ափրիկէի եւ ամբողջ Եւրոպիայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ այս երկիրներուն հայող Միհրի պաշաօնին նկատմամբ ականջադառնալով ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապադովկիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր գօտիէն դուրս կը հանեմ, վասն զի շատ անելի պահպանողական հոգի մը կը տիրէր հոն շնորհիւ մոգերու առանձին դասակարգի մը, որոնք հաւանօրէն պարսկական ծագում ունէին:

Հայաստանի մասին կարծիքները այլազան ըլլալով հանդերձ՝ գիտնականներու մէջ գէթ այն ընդհանուր համաձայնութիւնը կայ, թէ Մազդայականութիւնը իր ազդեցութեան ամենագորաւոր շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրտէն ջնջել ազգային յատուկ կրօնն ու դիցաբանութիւնը: Այս կ'ընդունի մինչեւ իսկ Cumont,³⁹² երբ կ'ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան եւ ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է: Փաստերը բազմաթիւ են. ամենագորաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտօնը: Թ. Աւդալբեկեան իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը³⁹³ ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւու աստծուն-Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ.» մինչ «Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում:» Բայց Միհրի ընծայած այս նկարագիրը այնչափ ալ ճիշտ չ'երեւար: Ըստ Աւեստայի Միհր *երկնային լուսոյ մարմնացումն է* որ՝ բնական է, հրոյ եւ արեւու հետ շփոթելու չէ երբեք. նոյնը պէտք է ըսել նաեւ մարդկան փրկչի եւ նման ուրիշ տեսագծերու մասին, որոնցմով ճոխացուած է Միհրի առասպելը շատ յետոյ՝ գլխաւորաբար միհրապաշտական ըսուած շրջանին:³⁹⁴ Սակայն ինչ որ Աւդալբեկեան իբրեւ տրտունջ հայ դիցաբաններու հասցէին կ'ուղղէ, իրաւացի է լիովին: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ իր գործէն, զոր կարդացողը կատարելապէս համոզուած սրտի մը

³⁹¹Epist. 238 ad Epiphanius. — Cumont *անդ.* 1., 238.

³⁹²Անդ. էջ 233 եւն:

³⁹³Միհր Հայոց մէջ: Ազգ. Մտն. Ճի, էջ 1:

³⁹⁴Wesendonk, Zarathustro էջ 26-27:

ապահովութեամբ՝ կը ստիպուի ինքն ալ ըսել, «որ Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում,» եւ դարձեալ թէ «հայ դիցարանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած այն հետքեր չէ թողել հայ անձնանունների բառգրքում, որքան հուր արեւ Միհրը» էջ 3: Միհրի պաշտօնը տարածուած էր Հայաստանի բոլոր գլխաւոր նահանգներու մէջ. յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ Վասպուրական, Տարօն եւ Բարձր Հայք: Իր ամենանշանաւոր մեհենատեղին էր Բագայառիճ գիւղաւանը ուսկից Պրոֆ. Մարկուարտ կը միտի կարծելու թէ Միհր Հայաստանի մէջ նաեւ *Բագա* կ'անուանուէր:³⁹⁵ Դժբախտաբար անդրագոյն վկայութիւններ կը պակսին այս մասին. եթէ ստուգուի Պրոֆ. Մարկուարտի կարծիքը, այն ատեն հայ դիցաբանութեան մէջ Միհրի դիրքը իրաւամբ նշանակալից կ'ըլլայ: Վասն զի արիական ժողովուրդներու քով *բագա* սովորաբար գերագոյն էակին անունն էր. իբրեւ այսպիսի գործածուած է նոյն իսկ օտար համարուած ազգերէ. այսպէս *Բագա-Տեշուր*, որ Հատերու գէթ մէկ մասին գերագոյն աստուածն էր եւ կամ *Բաագ-Բարդու*,³⁹⁶ որ դիցունի մըն է եւ կին Ուրարտացիներու Խալտի գերագոյն աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մէջ վաղուց մուտ գտած էր եւ թերեւս Աքեմենեան շրջանին Պարսիկներու Հայաստանի տիրելէն ալ յառաջ: Վասն զի մեր մտադրութենէն վրիպելու չէ երբեք պատմական այն մեծ իրողութիւնը, թէ Քրիստոսէ յառաջ 1450ական թուականներուն Հատերու հետ դաշինք դնող Հարիւնները, որոնք իրենց հաւատարմութեան վկայ կը կոչեն *Վարունա*, *Միգրա* եւ *Նաշապիա* աստուածները, *մեր այժմեան Հայաստանը կը բնակէին*, եւ դժուարաւ թէ Հայաստանէ գաղթած ըլլան առանց հոն Միհրի պաշտօնէն հետք մ'իսկ ձգած ըլլալու: *Ջրադաշտական* մագդայականութեան Պարսիկներու կողմանէ յուսացուած չափով Հայաստանի մէջ մուտ չգտնելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այս էր: Թէ Մագդայականութիւնը իր ամենասկզբնական շրջաններուն նկարագրով եւ իր մէջ տիրող ձգտումով անլի բազմաստուածեան էր՝ ինչպէս ոմանք կը կարծեն,³⁹⁷ թէ երկարամտեան կամ միաստուածեան (Վեսենդոնկ), մեզի համար կը մնայ առ այժմ երկրորդական խնդիր: Հայ մագդայականութեան մէջ աչքի զարնող երկու շատ նկարագրական երեւոյթներու կը հանդիպինք, որոնցմէ զուրկ է բացարձակապէս պարսկական Մագդայականութիւնը: Հայերը Արամազդ, Միհր եւ Անահիտ *մեհենաներու մէջ կուռքերու կերպարանքի փակ* կը պաշտէին, եւ երկրորդ՝ այս աստուածները Հայերու քով ոչ միայն պարզ սեռօրէն կը մտածուէին, այլ եւ իրարու հետ *ծննդական աղերսի* մէջ կը դրուէին. Անահիտ Արամազդայ *դուստր*, իսկ Միհր *որդին* կը համարուէր: Պարզ է թէ ասով մեծ վիհ մը կը բացուի հայ եւ պարսիկ կրօններու միջեւ: Հետեալբար սխալ է բոլորովին իրանեան հայեացքներով եւ աղբիւրներով հայկական դիցարանի Միհրը ուսումնասիրել եւ անոր նկարագիրը բնորոշել: Պարսկական աղբիւրները օգնական ազդակներ միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ:

Այս կէտը շատ կարեւոր է Կեղծ-Պղուտարքոսի Դիորփոսի նուիրած

³⁹⁵ Untersuchungen zur Geschichte von Eran 1., էջ 132:

³⁹⁶ Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Zarathustra, էջ 37, Jensen, Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 6., էջ 70:

³⁹⁷ Cumont, անդ. էջ 6 եւն. — Meillet, Grammaire du vieux Perse էջ 8:

հատուածիկը ճիշտ հասկընալու համար: Եթէ Միհր շատ բարձր դիրք կը վայելէր հայ աստուածներու մէջ, որոնք առ հասարակ ծննդական աղերսներով իրարու հետ կապուած էին, խնդիրը նոյն իսկ յառաջագունէ միայն նկատելով՝ զարմանք է, եթէ հին գրական աշխարհէ լսելի ըլլան մեր ականջին նաեւ ձայներ, որ *հայ* Միհրի որդի մը կը վերագրեն: Զմեզ պէտք չէ խրտչեցընել ծննդեան անսովոր եղանակը, որ Ագտիստիսի ժայռէ ծնունդը կը յիշեցընէ. ուսկից տարուելով Տոմաշէկ Դիորփոսի ծնունդը փոխազականէն կազմուած գրական յերիւանք մը կը համարի:³⁹⁸ Բարեբախտաբար ասիկա Միհրի բարոյական նկարագրին դաշող առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս³⁹⁹ պարապ տեղ չէր գրեր թէ «*Narrant et gentiliū fabulae Mithram et Erichthonium vel in lapide vel in terra de solo aestu libidinis esse generatos:*» Եզնիկ եւ Եղիշէ⁴⁰⁰ իրենց ընթերցողներուն հասկըցընել կ'ուզեն թէ Միհր ծնած է հորը իր իսկ մօր հետ տաճած յարաբերութենէ: Cumont հայ մատենագիրներու ասանդածին ազգային աղբիւրներէ ըլլալուն վրայ տարակուսելով՝ ամբողջը Թէոդորոս Մոպսուեստացիէն առնուած օտար ապրանք կը բաղձայ համարիլ:⁴⁰¹ Որոշ չափով ազդեցութիւն մը կարելի է ընդունիլ: Եզնիկի, բայց մանաւանդ Եղիշէի պարսկական կրօնին հայող նիւթերու մէջ ասորական աղբիւրներէ օգտուիլը ցուցուած է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում մը կամ ուրիշ խօսքով հայ հողի վրայ նման հայեացքներու ամբողջական բացակայումը տակաւին չի հետեւիր: Այս ամբողջ խնդրոյն մէջ նշանակալիցը Միհրի ծննդեան նկատմամբ նման հայեացքներու *առ հասարակ գոյութիւն ունենալն է*. թէ ասանդողը հայ մըն է թէ հայուն եւ պարսկին *դրացի* ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխեր:

Դիորփոսի առասպելին ի նպաստ խօսող դրական ամենամեծ վկայութիւնը *հայ Միհրի առասպելն է*: Այսօր այլ եւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ հայ Միհրը Միհրի հետ նոյն է: Ինձի որչափ ծանօթ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ստ. Կանայեանց,⁴⁰² որուն հետեւած է Թ. Աղալըէկեան⁴⁰³ եւ ուրիշներ: Ի հարկէ խօսքը հայ հողի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցութիւններու ենթարկուած Միհրի վրայ է, որ խաւարն ու դէտերը հալածողի իր սկզբնական նկարագիրը առանց կորսնցընելու՝ ժայռի մը կամ լեռան մը մէջ փակուող հերոսի աստիճանին իջած է եւ ասով յատկապէս շօշափելի գծեր կ'ընձեռէ մեզի համեմատելու համար զինքը *միհրական Դիորփոսի հետ, որ նոյնպէս լեռան մը մէջ կը մտնուի* կամ *լեռան մը փոխուած է* կ'ըսուի. երկու տեսագծերն ալ դիցաբանօրէն իրարմէ շատ տարբերութիւն չունին: Դիորփոսի տեսակէտով խնդիրը անով անելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Միհրի հետ իրաւամբ կը նոյնացուի նաեւ *Վրական Ամիրանը*, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արտաւազդայ, Շիրարի եւ Միհրի առասպելներու հետ: Թէ Միհրի եւ Ամիրանի միջեւ ներքին սերտ աղերս մ'ըլլալու է, նաեւ անկից կը

³⁹⁸Roscher, Diophros:

³⁹⁹Migne PL. 23. Adv. Jovinianum, էջ 303:

⁴⁰⁰Եղիշէ. Վենետիկ 1828, էջ 53, 58:

⁴⁰¹Անդ. 1., էջ 234:

⁴⁰²Ջոջանց տան պատմականը. էջ 42:

⁴⁰³Միհր Հայոց մէջ էջ 71 եւն:

տեսնուի, որ ինչպէս հայ ժողովրդական գրոյցը Միեր Ակոփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի որ կ'ըսուի նաեւ *Ազոաու քար*,⁴⁰⁴ նոյնպէս վրական Ամիրանը տարբերակի մը համաձայն փակուած է *Սա-Կորնէ'* այսինքն՝ *Ազոաւի լերան քով* (անդ. 83): Դիցաբանական այս աչքի զարնող պարագայով հետեւեալ երկու եզրակացութիւններու կը յանգինք. նախ թէ Միերի եւ Ամիրանի առասպելները շատ անելի հին եւ սկզբնական են քան Արտաւազդինը կամ Շիդարինը, որոնք դիցաբանական անխառն տարրներ ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ դերն ունի անոնց մէջ:⁴⁰⁵ Հայ հին մատենագրութեան մէջ Միերի նկատմամբ հրեւ է յիշատակութեան չհանդիպիր՝ անով կրնայ մեկնուիլ, որ լերան փոխուողը կամ լերան մէջ փակուողը *թերեւս Միեր ինքնին չէր, այլ իր որդին*, ինչպէս Կեղծ-Պղոտարքոս կ'աւանդէ: Անոր համար կը համարիմ թէ վաղաժամ է տակաւին Մեծ Միերը, որ նաեւ Առիւծածէ Միեր կ'անուանուի, Պատիկ Միերին կամ Միերիկին հետ նոյնացընել, ինչպէս սովորաբար կը պատահի:

Երկրորդ եզրակացութիւնը առաջնոյն հետեւութիւնն է, այսինքն թէ հնութեան մէջ *Միերի առասպելին տարածութեան շրջանակը անելի ընդարձակ եղած ըլլալու է քան որ ժողովրդական գրոյցները կ'աւանդեն*: Ասով կը մերժենանք արդէն Այրարատի երբեմնի պտղալիր եւ ծաղկալիր դաշտին եւ կամրջակոտոր Երասխայ քաղցրատեսիլ ափերուն, ուր կը բարձրանայ ամէն հայ սրտի այնչափ մօտ Մասիսը: Առասպելը Դիորփոսի լեռ անուան տակ ապահով զայս կ'ակնարկէ: Հոս մեզի օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նախ ինքնին իսկ առասպելը. վասն զի՝ ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն մտադիր եղած է Ալիշան,⁴⁰⁶ Դիօրփոս թարգմանութիւն ըլլալու է հայ անուան մը, որ մերձաւորապէս *մուֆ* կամ *մթին* պիտի նշանակէր — Ալիշանի կարծիքով Դիօրփոս *մուֆը թափանցող* միայն կրնայ նշանակել: Արդ Մասիս լեռը հայ ժողովրդէն է կ'անուանուի նաեւ *մթին լեռ, սեւ լեռ*, մառախլապատ լեռ:⁴⁰⁷ Յունարէն օ Դիօրփոս բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ «կրկնատանիք» կամ «ծածկուած բան մը»: Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատողութեան առնուլ, քանի որ լերան փոխուող հերոս ըսելով ժողովուրդը սովորաբար անելի լերան մէջ *ծածկուած* կամ *փակուած* կը հասկընայ: Եւ Մասիսի մէջ փակուած է *Արտաւազդ*՝ յաջորդը այն աստուածազգի հերոսին, որ յունացած կեղծ անունով մը մեզի կ'աւանդուի: Երկու առասպելներուն ալ լեռներու նոյնութիւնը տարակոյսէ դուրս է. ասոր նոր եւ վերջին փաստն է Դիորփոսի հակառակորդը՝ այսինքն *Արէոս*, որ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն մտադիր ըրած եմ,⁴⁰⁸ միայն *Արայ Գեղեցիկը* կրնայ ըլլալ: Ահա թէ ինչո՞ւ. Մասիսի ստորոտը տարածուող դաշտը Անանուն եւ անոր հետեւելով նաեւ Խորենացին «*Արայի դաշտ*» կ'անուանեն. հոն եղած է նաեւ Շամիրամի Արայի դէմ մղած պատերազմը: Արագածի դէպի

⁴⁰⁴Թ. Աղայբեկեան, անդ. էջ 83:

⁴⁰⁵Աղայբեկեան Շիդարի պատմականութիւնը չ'ընգունիր թերեւս անոր համար, որ մատենագրութիւնը *մէկ* Շիդարի վրայ չի խօսիր, այլ *շիդարներու*, որոնք դիւացած ոգիներ են: Զանոնք համեմատել կ'ուզէ անելի Իշթարի հետ. որով սակայն *բազմաթիւ* շիդարներու հարցը կը մնայ դարձեալ լուծման կարօտ, *անդ.* 104:

⁴⁰⁶Հին հաւատք Հայոց, էջ 36:

⁴⁰⁷Անդ. 36. Հմմտ. նաեւ Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ 51, ծն. 1:

⁴⁰⁸Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 303:

Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «Արայի լեռ» կը յորջորջուի դեռ մինչեւ այսօր. նոյն լեռան քովերը կը գտնուի *Արայի անունով գիւղ մը*, որ այսօր դժբախտաբար ամբողջապէս կործանած է: Կը պատմուի թէ Արայ հոն սպաննուած եւ թաղուած ըլլայ. ճիշտ նոյն գիւղին դիմաց կայ բլուր մը, որ «Շամիրամայ լեռ» յորջորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նուիրուած Ս. Վառվառիայի, ուր սակայն ուխտի կ'երթան *գլխաւորաբար Համբարձման տօնին*:⁴⁰⁹ Պէտք չէ՞ հոս յիշել նաեւ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Վասպուրականի մէջ մի եւ նոյն տօնին առթիւ «կ'ասեն՝ *ամեն Խամբարձման գիշեր Մհերի քարի տիւր կը բացուի...* Մէկ տարեկան խարս ի տեսի... Քարի տիւր բացուի, Մհեր քարի միջէն ելիր ի»:⁴¹⁰»

Այս գլուխը չփակած՝ հարկ կը համարիմ անդրադառնալու նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտի մը, որուն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ ալ մտադիր եղած են: «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ Ստ. Կանայեանց,⁴¹¹ եւ այս հանգամանքը, եթէ Ազատ Մասիսում արգիւում է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում եւ Ագռաւաքարում փակուած է Մհերը իրանց հայրերի անէծքով. աւանդութիւններ, որոնք եթէ նոյն էլ չեն, բայց շատ նման են:» Ուրիշ տեղ մը «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը, որ հարաւում յիշուում են անուններ, որ կան հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրարատում:» Այսպէս Արտիմէտ (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարամատ = Մարմէտ (Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա, էջ 15), Երուանդաւան (Խոր. Բ. ԽՁ. 123) եւ Երուանդաշատ (անդ. Բ. ԼԹ. 117), եւ այլն: Աչքի չի՞ զարներ նաեւ այն հանգամանքը, որ թէ Արարատի եւ թէ Վասպուրականի ամենամեծ լեռները Մասիս կ'անուանուին, մին Ազատ Մասիս, միւսը «Նեխ Մասիք», որ ինչպէս Hübschmann⁴¹² արդէն նկատած է, Փաւստոսի «մեծ լեռոն Մասեաձ»ի (Գ. Ի. 52) հետ նոյն է. եւ այս՝ Սիփան լեռն է: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ Արայի առասպելը, որ երկու նահանգներուն մէջ ալ *ինքնուրոյն աւանդութիւններով իր տեղերը ունի*: Այս աշխարհագրական, ազգախօսական-դիցաբանական զարմանալի երեւոյթները զմեզ ազգային պատմութեան ամենահին շրջանները կը փոխադրեն. քաղաքակրթական հետքերն են ասոնք գաղթող եւ բնակութիւն փնտռող նախնի Հայերուն, որոնք իրենց նոր հայրենիքը մտան աւելի հարաւ-արեւմուտքէն: Ամէն կողմանէ նեղուած Ուրարտացիները թողլով յաղթողներուն իրենց սիրելի Տուսպան ու Բիանան՝ գաղթեցին Այրարատայ նահանգը, ուր դեռ բաւական ժամանակ մնացին իրենց առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով: Բայց Հայերը զիրենք ասկից ալ վնասեցին. մաս մը հաւանօրէն Կաւկասեան լեռները ապաւինեցան եւ մաս մըն ալ Բարձր Հայքի եւ Տայքի վրայէն յետոյ իրենց անունով Խաղտիք կոչուած երկիրն անցան:

⁴⁰⁹Ալիշան, Արարատ, էջ 161:

⁴¹⁰Մ. Արեղեան, Դաւիթ եւ Մհեր, էջ 59. առ Դ. Աղաբէկեան, *անդ* 79:

⁴¹¹Արրտ. 1913, էջ 659:

⁴¹²Arm. Ortsnamen, էջ 324, 370, 396. հմտ. նաեւ Ազգ. Մտն. ԾԳ. Վիեննա, 1907, էջ 187, 260:

2.3 Արայ անունը եւ իր ծագումը

Անանուն եւ Մ. Խորենացին Այրարատայ դաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ բերելով՝ գոհացում տալ ուզած են անտարակոյս իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութեան, որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մինչեւ այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տեսնուի — անուններու արտաքին նմանութիւններէ ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատմութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ ասկից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դաշտ» անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առասպելին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած պատերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարաւորութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինծի նկատելով ժողովրդական ասանդութիւնները եւ մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տակաւին, թէ Անանուն եւ Խորենաթին տեղական անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց մարմաջին մէջ այն աստիճանի յառաջ գացած ըլլան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած առասպել մը հակառակ ժողովրդական տիրող ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի բան մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ կասկած կը յայտնեն թէ Արայ անունը կեղծիք ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառութիւն կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արամազդ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութեանս մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով հիմայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգային դիցաբանական հերոսի մը անունն է եւ հետեւաբար Անանուն իր պատմութեանը մեզի Երդ դարու հայ ժողովրդեան իրական առասպել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն ինքնին իսկ բնագրէն, որուն մաքուր լեզուն եւ անբռնագրօսիկ ոճը փաստ են հեղինակին արժանահաւատութեան եւ անխարդախութեան: Որոշիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակէտով նաեւ Արալէզներու գոյութիւնը, Պղատոնի պամփիլեան Էրոսը եւ մասամբ նաեւ Դիորփոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայացընեմ ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ նշանաւորն է *Յովսէպոս Փղաւիոսինը*: Հրեայ մատենագիրս պատմելէն վերջը թէ ինչպէս Դաւիթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով՝ ի մէջ այլոց նաեւ Մովաբացիներու վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հետեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս *ծովաց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն դէմ քալեց, եւ անոր հետ Եփրատայ քով պարերազմելով՝ անկից 20.000 ուրանաւոր եւ 7000 ձիաւոր սպաննեց*: Այնպէս, որ մինչեւ անգամ հազար պատերազմական կառք աւար առաւ, որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուց, հրամայելով որ հարիւրը միայն իրեն համար պահուին:⁴¹³» Թէ ուսկից առած է Յովսէպոս այս տեղեկութիւնները ներկայիս դիս այնչափ չի հետաքրքրեր, թէւ շատ հաւանական կը գտնեմ, որ հրէական առանձին

⁴¹³Antiq. Jud. Lib. 7., cap. 5., 1. «Φόρους τε αυτοις επιτάξας κατ' ετος τελειν, ειτα επι Αδράζαρον τον Αράου μεν υιον, βασιλέα δε της Ζωφηνης εστράτευσε και συμβαλων αυτω παρα τον Ευφράτην ποταμον των μεν πεζων αυτου διέφθειρεν ως δισμυρίους, των ιπποτων ως επτακισχιλίδους.»

աւանդութիւն մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէփոսի ժամանակ Հայաստան շատ հրեայ գաղթականներ կային, ասոնք իրենց մայր երկրին հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ապրելով, կրնային իրենց նոր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ եթէ անոնք հրեական ազգին տեսակէտով բոլորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէփոս Նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հատուածիկ մ'ունի, որ հաւանօրէն նոյնպէս այսպիսի — ի հարկէ քիչ մը հրեական գոյն ստացած — տեղեկութիւններէ քաղուած է: Հոս ուշադրութեան արժանին այն է որ այս հատուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ *Արայ անունը հայ ժողովրդենէն Երդ դարէն մինչեւ առնուազն Քրիստոսի ժամանակները այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս Անանուն եւ Խորենացին մեզի աւանդած են եւ մենք ալ սովորաբար կը գործածենք:*

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին կը մնայ խնդիրը վիճելի նիւթ: Պղատոնի *էր* կամ յունացած ձեւով *էրոս* միեւնյն Արայ անուան մէկ տարբերակն է. հետեւաբար երկուքն ալ հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ: Նման օրինակներ շատ են. հմմտ. միայն «հար» «մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ խեր) եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արալէզներու վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթիս նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցութիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կարծիքով Բաբելացիներու գլուխ անցնող եւ Դարեհ Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող հայազգի *Արախը* նոյն ըլլալու է մեր Արայ Գեղեցիկին հետ: Բասմաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, կամ այն է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ Պղատոնի *էրը* չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատոնի *էրը* Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ:⁴¹⁴ Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէ եւ որչափ կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ ալ երկրորդին մէջն է, *երրորդ* հնարաւորութիւն մըն ալ կայ, որուն՝ չեմ գիտեր Բասմաջեան ինչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ: Բնչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապստամբութեան հայազգի առաջնորդը Արախ կոչուած ըլլայ իր սեպիական ազգին մէջ պաշտուած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալդիտա (կամ Խալդիտա) անունն իսկ Ուրարտական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցըներ: Աստուածներու անուններով մարդկային անուանակոչումներ բազմաթիւ են. Հայկ, Միհրան, Աստղիկ, Անահիտ, Վահէ աստուածներու անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է, ինչպէս նաեւ Արէոս եւ Էրոս Յոյներու եւ Հռովմայեցիներու քով շատ գործածական անուններ էին, Կիկերոնի ծառային անունը օր. համար Էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի անուան նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական, վերջին կոկորդային խ տառը մեծ դժուարութիւն չի կրնար յարուցանել: Երկու դէմքերու նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ՝ ինչպէս արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, իր հայրենիքէն ելած *գաղթական մըն է:* Բաբելոնի պէս

⁴¹⁴ Հետազոտութիւն, էջ 7-8:

հսկայ քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու եւ իբրեւ երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար, ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի *կեանքին, յարաբերութիւններուն եւ լեզուին*. եւ ասոնց համար ժամանակի պէտք կար: Արդ խօսքս հնութեան վրայ ըլլալով, այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ *օտար հողի վրայ եւ օտար հողի համար* որչափ ալ մեծամեծ քաջագործութիւններ ըրած եւ իր մահուամբ ինչ աստիճանի ալ եղերական վերջ ունեցած ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու աստիճան աստուածանար եւ ամենանշանաւոր առասպելի մը առարկայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւելի մեծ եւ հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն՝ օտարութեան մէջ սքանչելիքներ գործած եւ անոնցմով ալ անմահացած են. եւ սակայն Հայաստան անոնց ոչ խորան կանգնեց, ոչ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ մնացած մեր ազգային տարեգիրներուն մէջ:

Եւ Արայ մեհեաններու զոհասեղաններու միայն արժանացած չէ. *բարձրացած է նա մինչեւ աստղները* եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ աստղը: Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը հաւաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը աստղային գծեր կը կրէ իր վրան, կը զարմանայի, թէ ինչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ նաեւ աստեղագարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի: Այս պատճառաւ ալ առանձին գոհունակութիւն պատճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի մասին գրած առաջին տողերըս կարդալով՝ փութաց Հ. Ն. Ակինեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել ինծի այս մասին կարեւոր նուրութիւնս: «Հ. Մատիկեանի համար, կը գրէր մեր բազմարդին Աճառեան, թերեւս անօգուտ չըլլայ յիշեցնել թէ Համամ Քեր. էջ 288 (հրտկ. Ադոնցի) *Արա գործածուած է իբր աստղի անուն, ճիշդ ինչպէս Հայկը*: «Նուազ է լուսին քան զարեգակն, նուազ է եւ աստղ քան զլուսին, նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:» Տեղիքս հրատարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ:⁴¹⁵ Թէ Արայ անունով ի՞նչ աստղը կամ մոլորակը կ'ակնարկուի հոս, դժբախտաբար չէ կարելի որոշ բան մը ըսել: Այս անստուգութիւնը արդիւնք է մասամբ հայ աստղաբաշխական անուններու անորոշութեան, որոնց մէկ մասը եւ ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի: Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակէտով տակաւին անկոխ մնացած երկիրը մշակուէր առանձին ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին հետ կը համեմատուի, թերեւս անելորդ չըլլայ հոս յառաջ բերել հայ մոլորակներու անուններու հետ նաեւ այն ազգերունը, որոնք Հայերու հետ մշտապէս շփման մէջ եղած են:

⁴¹⁵Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Հտ. Բ. Վենետ. 1926, էջ 102:

<i>Բաբել.</i>	<i>Ասոր.</i>	<i>Պարսկ.</i>
Սին	Սահրոյ	Մահ
Նաբու	Նեբոյ	Տիր
Իշթար	Բալթի	Անահիտ
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշէտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արէս	Վահրամ (Վերեթրագնա.)
Մարդուկ	Բէլ	Ահուրա-Մազդա.
Նինիբ	Քեամ	

<i>Յուն.</i>	<i>Հայկ.</i>
Σελήνη	Լուսին
Ερμης	Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերավար
Αφροδίτη	Լուսաբեր կամ Արուսեակ,
Ηλιος	Արեգակն
Αρης	Հրատ կամ Սալ, Ծկրաւորի, Կարմիր աստղ
Ζευς	Լուսնթագ Արտախոյր (Արամազդ)
Χρόνος	Երեւակ.

Երբ Համաբաբելոնականները — որոնց վարդապետութեան համաձայն ամէն մշակութային հիմնական երեւոյթ, որ հին ազգերու պատմութեան մէջ կը տեսնուի, ըլլան անոնք կրօնական, դիցաբանական, իրաւական, տնտեսական կամ աշխարհախօսական, սկիզբ առած են ուղղակի կամ անուղղակի Բաբելոնէն — ամենամեծ խանդավառութեամբ եւ պատրաստութիւններով իրենց դրութիւնը տարածելու կ'աշխատէին, իրենց գլխաւոր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութիւնն ու անոններն էին: Գիտութիւնը հարկադրուեցաւ եղած պահանջներուն մասամբ գոհացում տալու եւ ահա ասոնց կարգէն են նաեւ մոլորակներու եւ առհասարակ աստղաբաշխութեան եւ աստղագիտութեան հայող հարցերը: Յառաջ բերուած անուանացանկերուն իրարմէ կախումը ակներեւ է. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամէնուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցաբանական դէմքի մը անունը կը կրէ: *Մասամբ* բացառութիւն կը կազմէ միայն հայկականը. եւ այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնականութիւնը կասկածելի կը դարձնէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխական նիւթերու մէջ Ասուրա-բաբելացիներու Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ եղած է: Այս կը վկայեն մեր Աղթարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակարանները եւ ժողովրդական զրոյցներն ու անելորդապաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկականներուն մէջ *անորոշութիւն կը տիրէ բուն այն մոլորակներու նկարագրամբ, որոնք միայն* (այսինքն՝ Հերմէս եւ Արէս) *Արայի տեսակէտով նկարողութեան կարելի էր առնուլ:*

Եթէ հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման եւ որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին

վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած են, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար նաեւ Արայի *նուիրուած ամիս մը*: Արդ իմ կարծիքովս՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած են, *Արայի անունէն կազմուած է հայ Արաց ամիսը*,⁴¹⁶ որ մեր Փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ Նաւասարդ ըստ քաղաքական տարուոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի հաշիւով Արաց կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնուի: Թէ՛ Քաղոց, որ հինգերորդ ամիսն է եւ թէ՛ անոր յաջորդը՝ Արաց քերականական միեւնոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշանակէ *հունձքի օրեր*, եթէ ի հարկէ Քաղ արու այժ իմաստով չէ առնուած,⁴¹⁷ իսկ Արաց պիտի նշանակէ *Արայի օրեր*:

Պարզ զուգահեռութիւն չէ, երբ յոյն մատենագիրները կ'աւանդեն թէ Թեսաղիայի տոմարին մէջ ամիս մը կար *Արէոս անունով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը համապատասխանէր*:⁴¹⁸ Արէոս (= Ἀρείος երբեմն նաեւ Ἀρεὺς) ծանօթ Արէսն (Ἀρῆς) է, Թրակացիներու ամենանշանաւոր աստուածը, որմէ առնելով՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա երբեմն մինչեւ անգամ Ἀρεία կամ Ἀρία կը կոչեն: Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները Արէսի հետ կը պաշտէին նաեւ Դիօնիսոս եւ Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արէսի հայրենիքի նկատմամբ նոյն ըմբռնումն ըլլալուն⁴¹⁹ արդի գիտնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ: Շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց պարագլուխն է Gruppe,⁴²⁰ ձգտում ունի Արէսի պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ՝ Բէոլիտիա անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Արդ համեմատական լեզուագիտութիւնը ու պատմաքննութիւնը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած են, որ Հայերը եւ Փոքիւզացիները Փոքր Ասիա գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ յառաջ 1500ական թուականներուն հաւանօրէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդըգնութիւն չէ ուրեմն ըսելը թէ *Արայ Գեղեցիկ* եւ *Արէս իրենց ծագումով միեւնոյն դիցաբանական դէմքերն են*, այն տարբերութեամբ, որ մին փոքրասիական, իսկ միւսը յունական ազդեցութիւններ կրած է դարերու ընթացքին. բարեբախտաբար առանց իրենց հասարակաց ընդհանուր գծերը կորսնցընելու: Երկուքն ալ *պատերազմի աստուած* էին. երկուքն ալ *քաջ որսորդներ* էին, որոնցմէ անբաժին էին *դիցաբանական շները*. երկուքն ալ սերտ աղերսի մէջ եղած են *սիրոյ դիցուհւոյն* հետ: Ափրոդիտէի եւ Արէսի որդիներն էին՝ բաց ի ուրիշներէ նաեւ *էրոս* եւ *Անտերոս*,⁴²¹ իսկ դուստրներն էին գլխաւորաբար Ամազոնները, որոնց հայրենիքը *Փոքր Ասիա* է: Հարմոնիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Արէսի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ

⁴¹⁶Նաեւ Ք. Պատկանեան «Արաց»ի արմատը ara կը համարի. հմմտ. Հ. Աճառեան, Արմատական բառաւան, Ա. էջ 625:

⁴¹⁷Ալիշան. Հին Հաւատք, էջ 141:

⁴¹⁸Athen, Mitt. 7., 71. Schol. Apoll. Rhod. 2., 504:

⁴¹⁹Homer, Il., 17. 301, Od. 8. 361:

⁴²⁰Gruppe, Griechische Mythologie. 2., 1376:

⁴²¹Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:

տարբերակի մը⁴²² Ամագոնները: Այս տարբերության պատճառը Արեսի պաշտոնին արտաքոյ կարգի տարածումը ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունէին աւելի տեղական դիցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ եւ ասով առասպելը անխուսափելիօրէն փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արեսի իբր կին ծանօթ էր նաեւ *Էրինիս* (Ερινύς), որ յետոյ յոյն դիցաբանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար դիցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նոյն իսկ *Αρά* վրէժխնդրութեան դիցուհւոյն հետ կը նոյնացընեն⁴²³: Արեսի կին են նաեւ Փիրինէ եւ Պելոպիա, ուսկից կ'ունենայ Արդիւածոց հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անունն էր Արաս (Αρας), կինը՝ նոյնպէս Էրինիս: Անունէս ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինքն Արես չէ, Արանգիայի քաղաքին հիմնադրին անունը *Արաս*, որուն պատերազմասէր եւ քաջորսորդ դուստրներն են *Աորիս* եւ *Արայթիրէա*: Արեսի պաշտոնին մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակէտով շատ անսովոր կարծումը երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր սակայն եթէ Արայի յարաբերութեամբ նկատենք, շատ դիւրաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտայի մէջ Արեսի *շուն զոհելը*: Թերեւս Աթենացի մը տհաճէր եւ դժկամակէր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու զոհուիլը բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգամայն թէ շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ *Արեսի առասպելին սկզբնական փարոններէն էր*:

Արայի մեռնելու եւ յարութիւն առնլու հետքերն անգամ կան Արեսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (III. V. 385) կ'աւանդէ թէ Ալէոսի որդիները (*Αλῶάδαι* = հայ. *Ալք!*) անգամ մը Արես բռնելով շղթայի կը զարնեն եւ պղնձէ տակառի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արես, եթէ անոնց մօրուն Երիբիա *եղածը Հերմէսի*⁴²⁴ (= շուն!) *չիմացընէր, որ արդէն ուժասպառ եղած Արես իր կապերէն եւ բանտէն կ'ազատէ*: Ոդիսականի մէջ (11. 305) *Օտօհ* եւ *Էփիւտի* (= *Αλῶάδαι*) հայրը *Պոսէիդոն* է. նոյնպէս է նաեւ Ապողոդոնոսի քով (1. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ հասարակաց է Ոտոսի եւ Եփիալտէսի արտաքոյ կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան հասակին արդէն մէյմէկ ահաւոր հսկաներ են եւ փորձեր իսկ կ'ընեն երկինք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կռուելու: Այսուհետեւ կը խոտորի Ապողոդոն, երբ կ'աւելցընէ թէ մին *Հերա դիցուհւոյն* աչք տնկած էր եւ միւսը *Արքեմիսի*, զորոնք բռնաբարել կ'ուզէին: Արեսի շղթայուիլը ապահով այս պարագային հետ կապ ունենալու է: Հոս ալ Արես Հերմէսէն դարձեալ կ'ազատի, բայց կը փախչի Նաքսոս կղզին եւ հոն կը պահուրտի հետանաքար (*σιδηροβρωτος πέτρα*⁴²⁵ = երկաթսորող քար) ըսուած ժայռի մը մէջ: Շատերը Հոմերոսի *καλκῆω εν κεράμω*, որուն մէջ Արես կը փակուի, աղերսի մէջ կը դնեն Կարիայի *Կերամոս* (*Κεράμος*) քաղաքին հետ, ուր Սպարտացիներու պէս Արեսի շուն կը զոհէին⁴²⁶: Կան սակայն նաեւ ուրիշներ,⁴²⁷ որոնք թերեւս աւելի իրաւամբ նկատողութեան կ'առնուն հոս

⁴²²Gruppe, *անդ.*, էջ 1083, ծն.:

⁴²³Preller-Robert, 1. 834:

⁴²⁴Յոյները եգիպտական շնաստուածը միշտ հերմէս կը թարգմանեն:

⁴²⁵Հմմտ. Schol. 2. 5, 385:

⁴²⁶Arnob. 4, 25:

⁴²⁷H. D. Müller, *Mythologie*, 2. 50, Հմմտ. նաեւ Pauly Wissowa, Ares:

յունական κέραμος ըստած սափորները, որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներու ածինը կը պահուէր: Այս պարագային Արէս իր կապանքներէն ազատել ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ *անոր յարութիւն տալ*: Ուրեմն հոգիներու առաջնորդ շնաստուած Հերմէս ալ այն դերը կը կատարէ հոս, ինչ որ Արալէզները Արայի առապելին մէջ:

Արայի եւ Արէսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն *Արայ անուան ծագումի հարց է*: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները *Արա* (Αρά) անունով վրէժխնդրութեան դիցուի մ'ունէին. ասկից ծագած են Αραί (= Արայներ) ըստած ոգիները, որոնք դիցուիւն անբաժին ընկերներն էին: Αρά կամ Αρέα մըն ալ կը յիշուի յոյն մատենագրութեան մէջ, որ դուստր էր, կ'ըսուի, Աթամասի, այսինքն՝ Տէոս քաղքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաեւ *Ս. Գրքի մէջ*. անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. «եւ որդիք Յեթերայ, Յափինա եւ Փասփա եւ *Արա*.» եբր. ԱՂ. յուն. Αρά, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ Αρα, եբր. ԱՂ = Հարա (Ա. Մնաց. 5. 26), զոր դժբախտաբար ոչ Հայը եւ ոչ ալ Եօթանասնից թարգմանութիւնը ունին: ԱՂ ով Ս. Գիրքը երկիր մը կ'ակնարկէ, ուր Թագաթաթաղսար Գ. Ռուբէնի, Գադայ եւ Մանասէի ցեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն ոմանք անուամբս *Խառան* կը հասկընան, բայց ոմանք ալ Bochardի հետ⁴²⁸ զայն *Մարաստանի* հետ կը նոյնացընեն, որուն բնակիչները Յոյները երբեմն Αριοι կ'անուանեն, (Herod. 7. 62), իսկ երկիրը Αρεία (Ptol. 6., 17), վասն զի կ'աւելցընէ A. Legendre⁴²⁹ նաեւ Թագաւորութեաց Դ. Գրքէն (17, 6, 18, 11) գիտենք, որ Ասորեստանցի թագաւորները Իսրայելացիները հոն կ'աքսորէին: Կիւրեղ Ազիքսանդրացոյ ընծայուած *Մեկնութիւն Արարածոց* տակալին անտիպ գործին մէջ եւս կուգայ *Արայ* անունը եւ այն՝ իբր Ծննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են որդիք Սեբեգոնի *Արայ* եւ Աւնան,⁴³⁰» մինչդեռ թէ բնագիրը եւ թէ բոլոր թարգմանութիւնները Արայի տեղ՝ «Այիէ» կ'ընթերնուն, Ծննդ. ԼՁ. 24, Και ας υιοι Σεβεγών Αϊε και Ανά, որուն համաձայն է նաեւ լատինականը: Այս ամէնը կը յիշեմ հոս պարզապէս ցուցընելու համար թէ *անուն մը իր արտաքին ձեւով շար անգամ ուրիշ անուան մը նման եւ մինչեւ իսկ անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց սակայն երկուքին միջեւ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլալու*: Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ Αόρα անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ,⁴³¹ որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր եւ զոր կարելի ըլլայ թերեւս ուրիշ աղբիւ յիշուած Խառանի Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանտալճեան⁴³² Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական (An-) Ar-a-a անուան մէջ, զոր Տաշեան հնարաւոր կը համարի:⁴³³ Տեսականապէս կրնայ հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անով, որ նախ ընթերցուածին ոչ ճիշտ եւ ոչ ալ իրապէս աստուծոյանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւնունինք. եւ երկրորդ

⁴²⁸Bochar, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:

⁴²⁹Vigouroux, 1. 818-819:

⁴³⁰Ձեռ. Մխիթ. Մատ. 231, Թղթ. 22բ:

⁴³¹Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. 41. եւ 417 cf. 204. հմմտ. նաեւ Revue Biblique 1913, էջ 152:

⁴³²Les Inscriptions cunéiformes Urartiques, Venise 1900, էջ 328:

⁴³³Ուսումն հայերէն լեզուի 372:

Սանտալճեան հետեւելով քրիստոնէական եւ հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրենիքը, այլ եւ *սկզբէն իսկ Հայերու տեական բնակավայրը կը նկատէ*: Որով Թրակացիներն ու Փոփագիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը համարի, Հայաստանէն Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արեւմուտքէն Հայաստան:⁴³⁴ Սանտալճեանի հայերէնով ուրարտերէնի ընթերցումը հիմէն ծախող պէտք է համարիլ: Այսօր պատմականօրէն ստոյգ է թէ Ուրարտացիները հնդեւրոպական չէին ոչ լեզուով եւ ոչ ալ ցեղով, թէեւ ան ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց՝ *մասամբ* Հայերու հետ խառնուելով՝ հայերէնի եւ հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը հատ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն անդրադարձած է Պրոֆ. Ադոնց.⁴³⁵ այսինքն՝ Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը *Արա* (Ara) անունը, զոր Բարտոլոմէ⁴³⁶ իր Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի Aramatay անուան կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Արդէն Ադոնց կասկածով կը վերաբերի խնդրոյն. վասն զի Աւեստայի ընծայածը ոչ միայն դիցաբանական ճիշդ է, այլ արժէքէ զուրկ լոկ սոսկական մարդու մը անուն է — եւ այս դիտած է նաեւ Պրոֆ. Ադոնց — այլ եւ Aramatay հայ դիցաբանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն *Սպանդարամեդ* ձեւով, որ հին պրսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցուհոյն Spenta-Armatii կամ Armaitiի հայացած ձեւն է: Հնդիկները զայն կ'անուանէին Aramati, որ նոյնպէս դիցուհի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը եղած է արդէն *Spandāramat*, ուսկից ծագած է հաւանօրէն հայկականը: Ստոյգ է, հայկականը *արական* աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն Դիոնիսոսի հետ կը նոյնացուի (հմմտ. Բ. Մակ. 6, 7). ուսկից ազդուելով Güntert կը մերժէ մինչեւ իսկ Վեդայի եւ Աւեստայի Aramatiի երկրի աստուած ըլլալը:⁴³⁷ Սակայն Güntert միտ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամեդի հետ ունին նաեւ *Սանդարամեդ* մը, որ թէեւ հաւանօրէն միեւնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց իր դիցաբանական նկարագրով եւ պաշտօնով կը համապատասխանէ յուն. Հադէսի կամ հռովմ. Պլուտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ *անանծնաւոր* իմաստով իբր դժոխք, անդունդ եւն: Այս զանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու հայ Սպանդարամեդի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամեդին՝ Unterwelt:⁴³⁸ Թէ պարսկական միեւնոյն դիցաբանական դէմքը առասպելագիտական ինչ յառաջատութիւններէ անցնելով՝ հայ դիցաբանութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուեր է, թէ երկու աստուածներուն ալ հայ իսկական անունները ինչ էին նախնաբար, շատ

⁴³⁴ Histoire, 1., էջ 155, 189. 190 եւն:

⁴³⁵ Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:

⁴³⁶ Chr. Bartolomae, Strassburg, 1904, էջ 186:

⁴³⁷ Հմմտ. առ Wesendonk, Urmensch, էջ 77:

⁴³⁸ Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 2., էջ 105, ծն. 5: — Հմմտ. նաեւ Դոկտ. Հ. Կոզեան. Մակար. Բ. գրքին հայ թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուսումնառում հայ լեզուի 679, եւ Հ. Վարդանեանի «Սանդարամեդ, Սանդարամեդ եւ Սանդարամեդապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններու մասին հայ մատենագրութեան մէջ եկած տեղիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայություններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Ուրարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Դիոնիսոսի պէս գինւոյ եւ որթատունկի հետ աղերսի մէջ կը դրուէր. այս կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մեհեանի մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուզալի որթատունկեր: Սակայն չեմ կարծեր թէ Խալդի հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակէտով որ եւ է նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Հայերու քով Խալդիները միշտ թշնամի եւ արհամարելի տարր նկատուած են. փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել «խաղտալուր» եւ «խաղտալեզու» բառերը, որոնց ստուգաբանական իմաստն է «խաղտերէնի պէս հնչող» (լեզու), իսկ իրականին կը նշանակեն *անախորժ* եւ *վապ հնչող* կամ *խառնահնչիւն* լեզու: Wesendonk պրսկ. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միհրի խորհուրդներու մէջ, կ'ըսէ, մեծ դեր ունի նաեւ Մայր դիցուհին, որ ապահով փոքրասիական է. եւ եթէ նկատենք, որ Կապադովկիոյ Մա դիցուհւոյն որդին պտղաբերութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուած կ'անուանուի, դժուար չէ այլեւս հասկընալ թէ ինչո՞ւ Հայերու քով իրանեան Spenta Armaiti կը նոյնացուի Դիոնիսոսի հետ, որ ծաղկող եւ թարշամող բուսականութեան աստուած է:⁴³⁹ Եւ որովհետեւ Դիոնիսոս թրակեան աստուածութիւն է եւ ըստ Wesendonkի (անդ 73) եւ Güntertի⁴⁴⁰ միաձայն վկայութեան դիոնիսեան խորհուրդներու մէջ երեւան եկած խանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (Ekstase) ապահով արիական հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ Հայերու քով ալ նման զուգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝ խորհրդապաշտօններու առարկայ եղող Մայր դիցուհւոյ մը քով նաեւ արական աստուածութիւն մը՝ ըստ հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ, որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, դժբախտաբար կը մնայ տակաւին անծանօթ: Եւ կարծեմ ակնթիւ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր դիցաբանութիւնը չի ճանչնար բնաւ մայր դիցուհի մը, որ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ մը հետ միայն սեռային յարաբերութեան մէջ դրուած ըլլար. հետեւաբար Արայի նկատմամբ խնդիրը դեռ ստուգութեան կարօտ է: Ազգային խորհրդապաշտօնի մը հին մնացորդներէն է հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կէսերը *խաղող չուրելու նուիրական սովորութիւնը*, զոր մեր նախնիները շատ վայելչօրէն քրիստոնէական ըմբռնումներու պատ շաճեցընելով՝ կապեր են Ս. Կուսի ամենամեծ տօնին հետ,⁴⁴¹ որ ժամանակով ալ ճիշտ *այգեկութիւն արեւները կ'իյնայ*:

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսէր ինծի երբեմն Վիեննայի համալսարանի յայտնի արեւելագէտ մը, եղած ըլլալու է կամ *Araxes կամ Arat* եւ *կամ Araio(s)*: Ինծի բոլորովին անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն հայերէնն է Երասխ եւ վրացերէն *Rakhsi*, ուսկից կը տեսնուի, որ հայկականը տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ասորեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը

⁴³⁹Urmensch, էջ 149:

⁴⁴⁰Der arische Weltkönig, էջ 342 f.:

⁴⁴¹Ժողովրդեան մէջ ծանօթ է անելի «Աստուրնծաց» «Աստուրնզաց» (հմմտ. *Արաց*) եւ կամ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօն:

յիշեն *Arahti անունով գետ* մը, զոր քանի մը գիտնականներ Երասխայ հետ կը նոյնացընեն:⁴⁴² Երկրորդ Բողաս-քէոյի արձանագրութիւնները Harri ներու հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ *Arahti անունով քաղաք* մը:⁴⁴³ Pap. Anastasi 4, 1, ըսուած պապիրոսին 6^{րդ} տողին մէջ ալ կը կարդանք 'a[ī]rati — 'a-[ī]ra, զոր սակայն Maspéro կը բաղձայ ընթերնուլ ԼՂՌՈՐԻՄ ալիսինքն՝ «լոյս աստուծոյ»,⁴⁴⁴ իսկ W. M. Müller կը թարգմանէ «եղերամայր աստուծոյ» ալիսինքն Թամուզի կամ Ադոնիսի:⁴⁴⁵ Արայ անուան Araxes ի հետ նոյնացման շատ կասկածով վերաբերուելուս բուն պատճառն է Araxesի նախնական ձեւին բոլորովին անծանօթ ըլլալը. եւ երկրորդաբար նաեւ նոյնին համապատասխան հայ Երասխը, որ զարգացման բոլորովին ուրիշ ընթացք մը կը ցուցընէ: Մինչդեռ Aratի եւ Araio(s)ի նկատմամբ խնդիրը ուրիշ է: Երկուքն ալ ըստ հայերէնի ծայնաշրջական օրէնքներուն շատ ալ կարելի են եւ հաւանական. մանաւանդ որ անուանական նման ձեւեր թէ՛ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու եւ թէ՛ յոյն մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամէնէն աւելի ակնառուն դարձեալ թրակեան *Արէսն* է, որուն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ Αρητος:

Ուրեմն այս ամէնը կը ցուցընեն, թէ միակ ուղիղ ճամբան ան է, որ զմեզ *Արայ Գեղեցիկէն պղատոնեան Էրին միջոցաւ թրակեան Արէսի կը տանի*: Ա՛ս է ուղիղը, վասն զի ան միայն ոչ թէ լոկ Արայի առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ եւ *հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ*: Վերջին կէտը երբեք մեր աչքէն վրիպելու չէ, ինչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք: Ապահով կռուան մըն է այս, որուն վրայ յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ եւ նաեւ *գերմանական Էրը* դիցաբանական միեւնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ ընթերցողներէս թերեւս շատերուն անծանօթ ըլլայ, որ Երեքշաբթի օրը ինչպէս Յոյները «ημέρα Ἀρεως» եւ ասոնց հետեւելով նաեւ Հռովմէացիները «dies Martii» կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար Dienstag, բայց երբեմն ալ Ziutag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բալթիկայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միեւնոյն դիցաբանական անուան զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ հին հնդեւրոպական Գերագոյն աստուծոյն Djeus կամ Դիու անուան հետ: Տաք վէճի նիւթ է միայն՝ «Ertag»ը. ոմանք⁴⁴⁶ նկատելով անոր յունականին հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցընել պէտք էր եւ այս դժուար էր, վասն զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs⁴⁴⁷ փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաւանական մերժելով՝ խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. ալիսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած ըլլալու է կամ Mertag էն (հին Martitag = dies Martii), զոր

⁴⁴²Հմմտ. Սանտալճեան, Histoire, 1., էջ 167:

⁴⁴³H. Winkler, Die Arier in den Urkunden von Boghaskoī. OLZ. 1910, էջ 288-301. նոյնը թրգմ. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 197:

⁴⁴⁴Հմմտ. Du Genre Epistolaire, p. 47:

⁴⁴⁵OLZ. 1900, էջ 449-450:

⁴⁴⁶O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, 2., herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:

⁴⁴⁷Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk, 25. (1924), էջ 2:

ժողովուրդը դարերու ընթացքին փոխանակ *am Mertag* ըսելով՝ կրնայ սխալ բաժանմանք *am Ertag* ի փոխած ըլլալ եւ կամ պիտի ըսենք թէ *Er* հին գերմանական աստուծոյ մը անունն է: Վերջնոյս հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, հմմտ. անդ. 666 եւ Dr. A. Zehme:⁴⁴⁸ Սաքսոնիացիներն ու Բաւերիացիները, կ'ըսէ վերջինս, *Dienstag* տեղ *Ertag* կ'ըսէին, վասն զի *Er* անոնց քով *Zeus* երկինք աստուծոյն մէկ մակդիրն էր: Միեւնոյն կարգի անուններ չեն արդեօք նաեւ յունական *Ζεύς* *Ἀρείος*, *Ἀθήνα* *Ἀρεία* եւ կամ սպարտական *Ἀφροδίτη* *Ἀρεία*, որոնց պիտի համապատասխանէ թերեւս հայկական «արին Արամազդ, արին Արամազդայ:» Bournouf իր *Légende athénienne* գործին մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական հին *arya* անունէն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեչմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացնէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր եւ իրեն հետ նաեւ շատերուն⁴⁴⁹ կարծիքով *Ἀρείος* կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. *ἀρά* բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անէծք եւ վրէժխնդրութիւն,» ուսկից է նաեւ *ἀραῖος* իբր «աղէտաբեր» եւ «անիծող «իմաստով, որով *Ζεύς* *Ἀρείος* պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներու «Ջեւս վրէժխնդիր, պատերազմող:» Միայն թէ ինքնին իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ տեսնուած այս *Ar* արմատով դից անուններու շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ինչ սեղմում ալ ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր թէ անուններու գէթ մէծամասնութեան եւ *arya* միջեւ ճիշդէ աղերս մը եղած չըլլայ: Դասական օրինակ մըն է նաեւ հնդկական *Aryaman* աստուածը, որ Վեդայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի Վարունայի եւ Միդրայի հետ: Bollensens եւ E. Hardy⁴⁵⁰ զայն շատ գեղեցիկ կերպով *deus aricus*, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը կամ նախահայրը կ'անուանեն: Ջարմանայի է, որ ըստ երեւութիւն անուանս հետքերը կը գտնուին մինչեւ իսկ Բոռնէյի Դայակներու քով, որոնց մասնաւորապէս հիւսիսային-արեւմտեան մասը կասկած չկայ, որ Հնդիկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է իր կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Ասոնք ունին *Petara* (= *Pitar*?) անունով գերագոյն էակ մը, զոր երբեմն նաեւ *Batara* կ'ըսեն: Ըստ P. W. Schmidtի⁴⁵¹ *Batara* ծագած է սանսկ. *bhattāra* բառէն, որ *Տէր* կը նշանակէ: Գերագոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք *Petara*էն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է *Ara*, իսկ միւսին *Irik*, որոնք երկուքն ալ թոշնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղները, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ զիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Թերեւս պարզ պատահական զուգադիպութիւն մ'ըլլալու է, որ *Արէս*

⁴⁴⁸Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 42:

⁴⁴⁹Gruppe, Die griechischen Kulte und Mythen, 1887, էջ 118:

⁴⁵⁰Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893 էջ 55-56:

⁴⁵¹Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

քոյրն ալ *Eris* կ'անուանուի:

Իրանական կրօնի մէջ *Arya* արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ ասանդութիւններու՝ մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք *Eray* անունով հերոսի մը, որ իրան. *airya* կամ *ariya*ի հետ կապ ունի: Որդի է ֆրիդունի՝ Դահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Դեմալենդի մէջ կը փակէ: Ըստ ասանդութեան ֆրիդուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ: Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ կը սպառնայ զինքն սպաննել, եթէ չհեռանայ: Ասոր համեմատ ֆրիդուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Սելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (*Tür*), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թուրքաստան եւ Զինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելքցուցուցած էր, կ'անուանէ *Eray*, որուն կու տայ *Իրան*:⁴⁵² *Spiegel* շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ *Eray*ի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն *Airya*, որ «*Eray*ի որդի» կը նշանակէ,⁴⁵³ ուսկից կը տեսնուի, որ *Eray* գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

Arya անուան դիցաբանական նշանակութիւնը 19^{րդ} դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ *Arya* արեւելեան ըսուած Հնդեւրոպականներու, այսինքն՝ հին Պարսիկներու եւ Հնդիկներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անուն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փրնտոռուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութենէն, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրինակներ գտնել մինչեւ իսկ *կեղտական* (հմմտ. *arjo-* արմատով սկսող բազմաթիւ անուններ) եւ *գերմանական* ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ հմմտ. *Ariovistus*, *Ariobindus*): Ի հարկէ *arya*ի ստուգաբանական իմաստը տակաւին անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր «բարեկամ», «ազնիւ», «ազնուական.» վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր. «*aire*,» «*airech*» ծագած «*aryaka*» բառէն որ կը նշանակէ «ազնուական», «տէր»:⁴⁵⁴ Բողազքէտի արձանագրութիւններուն գտնուելովը նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ գոհացուցիչ կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն է, թէ 19^{րդ} դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով եւ ջանքերով փնտռուած այս որրանը *հարաւային Ռուսաստանն էր իր ամբողջ երկայնութեամբ եւ հորիմով*: Պարսիկներն ու Հնդիկները ասկից բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն. Կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ *Հայաստան*, ուր Հատերը

⁴⁵²Նախնաբար *Airya* կամ *Arija*, որուն յոք. սեռ. *Arijan* էն ծագեցաւ յետոյ *Eran*, ուսկից *Iran*:

⁴⁵³*Eranische Altertumskunde*, 1. 547:

⁴⁵⁴Օ. Schrader-Nehring, *Reallex. der Indog. Altert.* էջ 54:

1450 ի ատենները իրենց յառաջխաղացութեան՝ որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մէկն ալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր, արդ Sinder հաւասար է Հնդկի, վասն զի Hindu, ինչպէս նաեւ Հնդկ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ Հնդկները իրենք զիրենք *Sinthu* կ'անուանէին:⁴⁵⁵

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ երբ Բալկանեան թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անստոյգ է: Ամէն պարագային 1000էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. Փոքրագիւցներու պէս հագուած էին, վասն զի Փոքրագիւցներու սերունդ են:⁴⁵⁶ Եւդոքսոս անելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փոքրագիւցէն կը սերին եւ իրենց լեզուն ալ փոքրական շատ բառեր ունի:⁴⁵⁷ Ասոնք ծանր փաստեր են Հայերու եւ Փոքրագիւցներու եղբայրակցութեան: Դժբախտաբար անելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ երբ իրարմէ բաժնուեցան: Անելի որոշ են տեղեկութիւնները Քրիստոսէ յառաջ 8^{րդ} դարէն ասդին, երբ հնդեւրոպական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց: Այս ատենները Հայերը կը գտնենք արդէն *Փոքր Հայք իրենց Գուրդի թագաւորին առաջնորդութեամբ*, որուն զօրութենէն պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները:⁴⁵⁸ Ասոնք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 7^{րդ} դարու միջոցին Եփրատ գետը անցնող Հայերը այլեւս եւրոպական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին: Հոլգեր Պետերսընի համաձայն փոքրասիական է մինչեւ իսկ իրենց հայ ազգանունը, զոր հիմայ Յենսենի հետ ինքն ալ — թէեւ բոլորովին ուրիշ տեսակէտով — Հատ անուան հետ աղերսի մէջ կը դնէ:⁴⁵⁹ Այս ըստ ինքեան օտար ազդեցութենէն բնականաբար անմասն չէր կրնար մնալ նաեւ Արայ Գեղեցիկը, որ՝ որչափ ալ իր երբեմնի որսորդ եւ պատերազմիկ աստուծոյ մը նկարագիրը բոլորովին չկորսընցուց, բայց Ատտիսի, Ադոնիսի եւ նման աստուածներու պէս ինկաւ ինքն ալ մշտնջենապէս փոքրասիական Մեծ մօր ազդեցութեան տակ. եւ այս արդէն Արայի առասպելին համար շատ բան կը նշանակէ:

⁴⁵⁵Հմմտ. Wesendonk, Zarathuštṛō. էջ 3:

⁴⁵⁶Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσσεάχατο, εὐντες Φρυγῶν ἀποικοί. Herod. 7., 73:

⁴⁵⁷Ἀρμένιοι δὲ το μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγίστουσι. *սո Սղեմի. Բուդ. Արմենիա:*

⁴⁵⁸Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

⁴⁵⁹Հանդէս Ամս. 1929, էջ 333: